

ISSN 2707-1383 (Print)
ISSN 2707-1391 (Online)

МІНІСТЕРСТВО ОБОРОНИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ОБОРОНИ УКРАЇНИ

ВІСНИК ІСТОРІЧНИЙ ВОЄННО-

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

4 2025
(58)

MILITARY HISTORICAL BULLETIN

ISSN 2707-1383 (Print)

ISSN 2707-1391 (Online)

МІНІСТЕРСТВО ОБОРОНИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ОБОРОНИ УКРАЇНИ

ВОЄННО-ІСТОРИЧНИЙ ВІСНИК

4(58) / 2025

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Рекомендовано
до друку Вченою радою Національного університету оборони України.
Протокол № 14 від 27 листопада 2025 року

Київ — 2025

Воєнно-історичний вісник: Збірник наукових праць Національного університету оборони України. — К.: НУОУ, 2025. — Вип. 4(58). — 124 с.

РЕДАКЦІЯ:

Ведєнєєв Д. В. (*головний редактор*), доктор історичних наук, професор
Сидоров С. В. (*науковий редактор*), доктор історичних наук, професор
Пашкова О. О. (*відповідальний секретар*), кандидат історичних наук

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Карпов В. В., доктор історичних наук, професор
Лисенко О. Є., доктор історичних наук, професор
Машталір В. В., доктор історичних наук, професор
Потильчак О. В., доктор історичних наук, професор
Чайковський А. С., доктор історичних наук, професор
Бінар Алеш, PhD., Associate Professor (Чеська Республіка)
Сегеда С. П., доктор історичних наук, професор
Чорний В. С., доктор філософських наук, професор
Грицюк В. М., доктор історичних наук, професор
Павловська С. В., кандидат історичних наук, старший дослідник
Болтрик Ю. В., кандидат історичних наук, доцент
Пилявець Р. І., кандидат історичних наук, доцент
Трофимович Л. В., кандидат історичних наук, доцент
Гребенюк М. В., кандидат історичних наук, доцент
Перга Ю. М., кандидат історичних наук, доцент

Засновник — Національний університет оборони України

Виходить — 4 рази на рік

Журнал внесено до Реєстру суб'єктів у сфері медіа рішенням Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення від 31.10.2023 № 1214 та присвоєно ідентифікатор медіа R30-01598.

Рішенням Атестаційної колегії Міністерства освіти і науки України збірник включений до Переліку наукових фахових видань України категорія «Б» (наказ від 2 липня 2020 року № 886)

Вид видання — збірник наукових праць

Сфера розповсюдження — загальнодержавна

Адреса редакції:

Київ-49, Повітрофлотський проспект, 28

Телефон для довідок: 271-09-47, 21-447

© Національний університет оборони України, 2025

© «Воєнно-історичний вісник», 2025

ЗМІСТ

СТАНОВЛЕННЯ ВІЙСЬКОВОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ДЕРЖАВИ

- Борисенко М., Золотов А., Красота І.** МОДЕЛЬ ВІЙСЬКОВОЇ СЛУЖБИ ФІНЛЯНДІЇ:
НАЦІОНАЛЬНА БЕЗПЕКА ЧЕРЕЗ СУСПІЛЬНУ ЗГУРТОВАНІСТЬ.....5
- Михайлов В.** РОЗВИТОК ОРГАНІЗАЦІЙНО-ФУНКЦІОНАЛЬНОГО УСТРОЮ
ВІЙСЬКОВОЇ СЛУЖБИ ПРАВОПОРЯДКУ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ (2002–2014 рр.).....15

ВІЙСЬКОВА СПРАВА У ГЛИБИНАХ СТОЛІТЬ

- Аулін О.** ФАЛАНГОВИЙ ПРИНЦИП ЯК ТРАНСІСТОРИЧНА ВІЙСЬКОВА,
СОЦІАЛЬНА ТА КУЛЬТУРНА МОДЕЛЬ.23
- Козловський С.** УЧАСТЬ ВІЙСЬКА КРИМСЬКОГО ХАНСТВА
В ОСМАНО-СЕФЕВІДСЬКІЙ ВІЙНІ 1578–1590 рр.31

МІЛІТАРНІ АСПЕКТИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 РОКІВ

- Фурманчук Д.** БІЛЬШОВИЗМ: ВІД ІДЕОЛОГІЧНОГО ШТАМПА
«ПОЛІТИЧНИЙ БАНДИТИЗМ ПЕТЛЮРІВСЬКОЇ ОРІЄНТАЦІЇ»
ДО РЕПРЕСИВНОЇ ПРАКТИКИ У СПРАВАХ ПРОТИ ПОВСТАНЦІВ
ХОЛОДНОГО ЯРУ 1918–1922 рр.42

ВІЙСЬКОВА ІСТОРІЯ МОВОЮ ДЖЕРЕЛ

- Даценко О., Позняков О., Сівоха І.** ВІДОБРАЖЕННЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ
ПЕРЕТВОРЕНЬ У ДЕРЖАВІ ЯК ОСНОВНИЙ ТЕМАТИЧНИЙ НАПРЯМ
ВІЙСЬКОВОЇ ПРЕСИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 рр.54
- Крет М.** ЕПІСТОЛЯРНА СПАДЩИНА ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ
ГРОМАДСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ГЕНЕРАЛ-ХОРУНЖОГО ВСЕВОЛОДА ЗМІЄНКА.68

ЕВОЛЮЦІЯ ВОЄННОГО МИСТЕЦТВА

- Сидоров С., Печенюк І.** РОСІЙСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ШТУРМОВИХ ДІЙ:
ТЕМАТИЧНИЙ АНАЛІЗ ДИСЕРТАЦІЙНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ (1995–2020).....80

ІНФОРМАЦІЙНИЙ ФРОНТ: ВИТОКИ І СУЧАСНІСТЬ

- Чмихало Г.** ВИКОРИСТАННЯ РОСІЙСЬКОЮ ФЕДЕРАЦІЄЮ МУЗИКИ
ТА КІНЕМАТОГРАФА ДЛЯ ФОРМУВАННЯ НЕГАТИВНОГО ОБРАЗУ УКРАЇНИ
В АВТОНОМНІЙ РЕСПУБЛІЦІ КРИМ (1991–2014 рр.).....95

РОЗВИТОК ВІЙСЬКОВОЇ ОСВІТИ ТА НАУКИ

- Уткін О., Скопненко Б., Нетьосов П.** БУДІВЕЛЬНИЙ МАТЕРІАЛ
ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРИЧНИХ СПОРУД
НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ОБОРОНИ УКРАЇНИ.101

ДУМКА РЕЦЕНЗЕНТА

- Лисенко О.** «ЗРОДИЛИСЬ МИ ВЕЛИКОЇ ГОДИНИ...»:
ХРОНІКА РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ ЧЕРЕЗ СПОГАДИ ЇЇ УЧАСНИКІВ.....111

- Вимоги до оформлення статті** 116

CONTENT

FORMATION OF THE MILITARY ORGANIZATION OF STATE

- Borysenko M., Zolotov A., Krasota I.** THE FINNISH MODEL OF MILITARY SERVICE:
NATIONAL SECURITY THROUGH SOCIAL COHESION.5
- Myhailov V.** DEVELOPMENT OF THE ORGANIZATIONAL
AND FUNCTIONAL STRUCTURE OF THE MILITARY LAW ENFORCEMENT SERVICE
OF THE ARMED FORCES OF UKRAINE (2002–2014).15

MILITARY AFFAIRS IN THE DEPTHS OF CENTURIES

- Aulin O.** THE PHALANX PRINCIPLE AS A TRANSHISTORICAL MILITARY, SOCIAL,
AND CULTURAL MODEL.23
- Kozlovskiy S.** PARTICIPATION OF THE CRIMEA KHANATE'S ARMY
IN THE OTTOMAN-SAFAVID WAR OF 1578–1590.31

MILITARY ASPECTS OF THE UKRAINIAN REVOLUTION OF 1917–1921

- Furmanchuk D.** BOLSHEVISM: FROM THE “POLITICAL BANDITRY
OF THE PETLIURA ORIENTATION” IDEOLOGICAL STAMP TO THE REPRESSIVE
PRACTICE IN CASES AGAINST THE REBELS OF KHOLODNYI YAR IN 1918–1922.42

MILITARY HISTORY IN SOURCES

- Datsenko O., Pozniakov O., Sivokha I.** REFLECTION OF SOCIO-POLITICAL
TRANSFORMATIONS IN THE STATE AS THE MAIN THEMATIC FOCUS
OF THE MILITARY PRESS OF THE UKRAINIAN REVOLUTION (1917–1921).54
- Kret M.** EPISTOLARY HERITAGE AS A SOURCE OF RESEARCH ON THE PUBLIC
ACTIVITIES OF THE GENERAL-HORUNZHYI VSEVOLOD ZMIHENKO.68

EVOLUTION OF MILITARY ART

- Sydorov S., Pecheniuk I.** RUSSIAN HISTORIOGRAPHY OF ASSAULT ACTIONS:
THEMATIC ANALYSIS OF DISSERTATION RESEARCH (1995–2020).80

INFORMATION FRONT: ORIGINS AND MODERNITY

- Chmykhalo H.** THE USE OF THE RUSSIAN FEDERATION OF MUSIC AND
CINEMATOGRAPHY FOR THE FORMATION OF THE NEGATIVE IMAGE
OF UKRAINE IN THE AUTONOMOUS REPUBLIC OF CRIMEA (1991–2014).95

DEVELOPMENT OF MILITARY EDUCATION AND SCIENCE

- Utkin O., Skopnenko B., Netosov P.** BUILDING MATERIAL AS A SOURCE
OF RESEARCH OF HISTORICAL BUILDINGS OF
THE NATIONAL DEFENCE UNIVERSITY OF UKRAINE.101

REVIEWER'S OPINION

- Lysenko O.** “WE WERE BORN IN A GREAT HOUR...”:
A CHRONICLE OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR THROUGH THE MEMORIES
OF ITS PARTICIPANTS.111

- REQUIREMENTS FOR MANUSCRIPTS116

Мирослав БОРИСЕНКО*доктор історичних наук, професор**Науково-методичний центр кадрової політики**Міністерства оборони України (Київ, Україна)**ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2866-7507>**Електронна пошта: BorysenkoMyroslav@gmail.com***Андрій ЗОЛОТОВ***Науково-методичний центр кадрової політики**Міністерства оборони України (Київ, Україна)**ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-6649-3877>**Електронна пошта: andreu_30@ukr.net***Ігор КРАСОТА***кандидат історичних наук**Науково-методичний центр кадрової політики**Міністерства оборони України (Київ, Україна)**ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7108-4297>**Електронна пошта: krassota@ukr.net***МОДЕЛЬ ВІЙСЬКОВОЇ СЛУЖБИ ФІНЛЯНДІЇ:
НАЦІОНАЛЬНА БЕЗПЕКА ЧЕРЕЗ СУСПІЛЬНУ ЗГУРТОВАНІСТЬ**

Автори статті розглядають роль обов'язкового призову громадян на військову службу у Фінляндії як основи воєнної доктрини всеохоплюючої оборони. Автори вважають, що збереження загального призову на військову службу в цій країні було основою стратегії національної безпеки, побудованої на залученні усіх громадян до участі в обороні країни. У статті розглянуто причини збереження доктрини всеохоплюючої оборони у регіоні та окремо у Фінляндії. З'ясовано, що збереження успішної та унікальної для континенту безпекової стратегії Фінляндії ґрунтується на історичному досвіді країни та культурних, соціальних та економічних особливостях регіону.

Ключові слова: Фінляндія, збройні сили, призов на військову службу, національна безпека, суспільна згуртованість.

Вступ. У січні 2025 р. уряд Республіки Фінляндія прийняв нову Стратегію «Безпека для суспільства», що стала результатом опрацювання уроків широкомасштабного вторгнення росії на територію України та зміною безпекового ландшафту в Європі протягом останніх років. Міністр оборони Фінляндії Анті Хаккянен наголосив, що нова стратегія підкреслює важливість посилення стійкості, здатності суспільства реагувати на збої та кризи, а також ключову роль суспільства у зміцненні безпеки (Finland's comprehensive security... 2025). Саме залучення суспільства до виконання завдань національної безпеки, високий рівень готовності громадян Фінляндії до захисту власної держави характеризує воєнну доктрину країни, що доводить свою стійкість в умовах швидкозмінних загроз уже понад півстоліття.

На авторитетну думку О. Резнікової, спостерігається поступова трансформація підходів НАТО до розбудови стійкості у напрямі розширення сфер цивільно-військової взаємодії та підвищення уваги до питань суспільної стійкості (Резнікова, О. 2022, с. 179). У доктринальних документах Північноатлантичного альянсу стійкість визначається як здатність бути готовим до опору, потрясінь, системних збоїв та відновлення після катастроф або невдач, спричинених військовими та іншими засобами (Kähkönen, A.-M. & Forsberg, R. 2024).

На жаль, гіркий досвід України продемонстрував, що можливості до стійкості визначаються не лише витривалістю військових на фронті, а й згуртованістю всього суспільства, максимальним залученням до оборони різних соціальних

груп та консолідацією політичних сил навколо ідеї захисту Батьківщини. Якщо для розуміння важливості стратегії національної згуртованості українцям довелося пройти через найжахливіші випробування в ХХІ ст., то фінська модель всеохоплюючої оборони виникла як результат постійного вдосконалення власної воєнної доктрини, сформованої у результаті засвоєння історичних уроків Другої світової війни.

Постановка проблеми. Головне завдання дослідження – розглянути переваги моделі національної безпеки Фінляндії через призму історичного розвитку та визначити її унікальність. Автори статті формують та обстоюють ідею, що важливим інструментом консолідації суспільства у справі всеохоплюючої оборони є національна модель обов'язкової військової служби, що існує в країні з початкових етапів державотворення.

Стан вивчення проблеми. Досвід Фінляндії щодо військового будівництва у сфері комплектування збройних сил частково висвітлили О. Савинець (Савинець, О. 2018) та І. Сачко (Сачко, І. 2022). О. Резнікова (Резнікова, О. 2022) й А. Мусієнко (Мусієнко, А. 2024) досліджували формування безпекової політики Скандинавських країн. А. Худолій проаналізував безпекову політику Фінляндії в умовах гострої фази російсько-української війни, де побіжно торкається і мілітарних аспектів (Khudoliy, A. 2024). С. Чолій здійснив ґрунтовний науково-теоретичний аналіз історичного розвитку різних форм комплектування в Європі (Чолій, С. 2018).

Безперечно, оригінальна модель військової служби, притаманна країнам Північної Європи, стала предметом наукових досліджень багатьох учених у країнах Європейського Союзу. Зокрема, варто відзначити дослідження С. Беш і К. Вестґард (Besch, S. & Westgaard, K. 2024), Дж. Візер (Wither, J. K. 2020), Е. Броу (Braw, E. 2017), у яких розглянуто соціальну роль призову на військову службу в країнах Північної Європи. П. Кеттунен подає досить цікавий військово-історичний контекст становлення соціально орієнтованої держави у Фінляндії у ХХ ст., опублікований у міжнародному збірнику «Війна та соціальне забезпечення: військовий конфлікт та розвиток держави загального добробуту в західних країнах» (Obinger, H., Petersen, K. & Starke, P. (eds.). 2018). Також історичний досвід розбудови моделі призову молоді на військову службу розглянуто у колективній монографії, присвяченій кейсам успішної публічної політики у країнах Євро-

пейської Півночі (Kosonen, J. & Mälkki, J. 2022). Окремо досвід будівництва фінської моделі всеохоплюючої безпеки проаналізовано у працях П. Шиманського (Szumański, P. 2018), А. Ноккала (Nokkala, A. 2022), П. Візурі (Visuri, P. 1990) та багатьох інших.

Загалом, зарубіжна історіографія з цього питання досить ґрунтовна та має значний доробок, однак, в українській науці досвід розбудови моделі військової служби як основи безпекової стратегії, на жаль, досліджений недостатньо.

Дослідження побудоване на основі використання крос-культурного аналізу проблеми. Автори вивчають роль військового обов'язку в становленні громадянської ідентичності фінів через призму формування концептуальних засад національної безпеки Фінляндії у її історичному розвитку. Військова служба розглядається як шлях до утвердження громадянської ідентичності, що підтверджується перехресним моніторингом громадської думки.

У роботі також використано історико-правовий метод аналізу нормативно-правових актів, що дає можливість розглянути вплив історичних процесів на формування законодавства Фінляндії про проходження військової служби.

Виклад основного матеріалу. На перший погляд, модель тотальної оборони або тотального захисту в країнах Європи на початку тисячоліття виглядала достатньо застарілою. Після завершення Холодної війни, що ознаменувалося символічними подіями – падінням Берлінської стіни, розпадом Варшавського блоку та виведенням радянських військ із окупованих територій у Східній Європі, безпекова ситуація в регіоні зазнала кардинальних змін. На фоні ентузіазму, зумовленого завершенням протистояння між двома супердержавами, концепція обов'язкового призову на військову службу, що міг сформувати достатню кількість резервістів на випадок широкомасштабного вторгнення, виглядала неактуальною та застарілою.

На початку 2000-х рр. більшість країн Європи відмовилися від обов'язкової строкової служби на користь принципу добровільного комплектування військ. Спроби зберегти систему обов'язкового призову на військову службу наштовхнулися на небажання політиків діяти всупереч більшості. Лише вісім невеликих європейських країн не припинили обов'язкового військового призову (Кіпр, Греція, Австрія, Швейцарія, Данія, Естонія, Фінляндія та Норвегія). Для деяких із них це рішення обумовлювалося близькістю до

регіонального конфлікту – гостре сприйняття загрози посилювалося у деяких випадках тим, що вони не були членами НАТО, інші, такі як Данія, зберегли призов, незважаючи на зниження оцінки загрози, дотримуючись цінності обов'язкової служби як освітнього та громадянського інструменту (Besch, S. & Westgaard, K. 2024). Як бачимо, обов'язковий призов на військову службу найбільш поширений у країнах Північної Європи, і є частиною регіональної безпекової стратегії (у Швеції обов'язкову службу для чоловіків скасували у 2010 р., але у 2017 р. відновили).

Збереження обов'язкового військового призову в країнах Північної Європи, зокрема Фінляндії, виглядає абсолютно унікальним та нетиповим явищем для сучасної Європи. Більшість учених, які звертаються до цієї проблеми, виділяють три головних причини, що призвели до збереження у Фінляндії доктрини всеохоплюючого спротиву та її головного елементу – військового призову: занадто висока «ціна» контрактної армії в умовах економічної кризи 1990-х рр., суспільний консенсус щодо безпекової політики у країні та загроза з боку росії (Паливода, В. 2019).

Економічні передумови військової реформи заслуговують на особливу увагу, адже «ціна» війська досить висока, а підвищення військових витрат неоднозначно сприймається у суспільстві, особливо в умовах економічної нестабільності. Перехід держави винятково на добровільний принцип комплектування військ вимагає збільшення асигнування військового бюджету, нерідко за рахунок урізання інших статей фінансування. Контрактна армія потребує набагато більше коштів для набору, утримання та можливого скорочення персоналу (Савинець, О. 2018, с. 37). Дійсно, на початку 1990-х Фінляндія переживала економічну кризу, викликану, не в останню чергу, руйнуванням торговельно-економічних зв'язків із росією. Однак уже наприкінці 1990-х рр., коли у країні відбувалися активні реформи, національна економіка Фінляндії демонструвала значне зростання.

Скорочення чисельності військовослужбовців та військової інфраструктури відбулося на початку 2000-х рр. у рамках реформ оборонного сектору, але лише після того як економіка країни стабілізувалася. За період між 1999 та 2001 рр. витрати на оборону знизилися з 2 % до 0,6 % від ВВП країни (Szymański, P. 2018, p. 38). Як зазначає фінський дослідник А. Ноккала, Парламент Фінляндії скоротив витрати на оборону, коли Сили оборони прийшли до висновку, що

вся організація потребує певної раціоналізації (Nokkala, A. 2022, p. 56). Таким чином, дискусія про можливість переходу на контрактну форму набору військовослужбовців проходила в умовах економічної стабільності та розвитку, що дало можливість політикам уникнути маніпуляцій і прийняти виважене рішення.

Цьому сприяло також загалом позитивне ставлення фінів до необхідності витрат на власну оборону. Опитування громадської думки показали, що багато громадян Фінляндії позитивно ставляться до підвищення витрат на армію. За 20 років дослідження суспільної думки частка громадян, які підтримували збільшення витрат на оборону, була стабільно високою і коливалася від 27,2 % до 45,5 % опитаних (Hart, L., Häggblom, E. & Pulkka, A.-T. 2023, p. 190).

Таким чином, на початку 2000-х рр. у Фінляндії були сприятливі умови для створення «малої професійної армії» за прикладом інших європейських країн. Однак цього не сталося. Варто наголосити, що для фінів військова служба та армія загалом завжди були чимось набагато більшим, ніж просто ще однією формою державної служби.

Під час Другої світової війни у Європі була лише одна воююча країна, у якій втрати серед цивільного населення були мінімальними, а більшість території ніколи не була під окупацією. Той факт, що збройні сили Фінляндії не були розгромлені, а територія окупована, на відміну від інших держав Центральної та Східної Європи, став в очах фінів відправною точкою у формуванні легітимності майбутнього збройного опору (Nokkala, A. 2022, p. 42). Упродовж 1939–1945 рр. до лав збройних сил Фінляндії було мобілізовано щонайменше 800 тис. осіб, що є вражаючим показником, зважаючи, що населення Фінляндії становило менше чотирьох млн осіб на початок Другої світової війни. Із покоління чоловіків, народжених між 1897 та 1926 рр., майже 80 % були призвані на військову службу під час війни (Taskinen, I. 2023, p. 46). У той час як у більшості країн війна торкнулася лише окремих соціальних груп, у Фінляндії воєнна трагедія стала спільним переживанням для усієї нації (Taskinen, I. 2023, p. 46). Спільний досвід переживання воєнної драми вплинув на вироблення особливих форми суспільно-політичного консенсусу та сприяв формуванню уявлення про суспільство як функціональне ціле, що має і може бути спрямоване та раціоналізоване за допомогою наукових знань (Obinger, H., Petersen, K. & Starke, P. (eds.). 2018, p. 280).

Великою помилкою було б вважати, що фінське суспільство є однорідним монолітним середовищем, позбавленим протиріч. У Фінляндії, як і в інших демократичних державах, прийняття важливих політичних рішень відбувається в атмосфері плюралізму думок, політичної дискусії та боротьби за симпатії виборців. Однак особливістю політичної культури фінів є поєднання вимоги однаковості та «терпимості до розбіжностей» і, як вважає П. Кеттунен, саме досвід Другої світової війни посилив це поєднання (Obinger, H., Petersen, K. & Starke, P. (eds.). 2018, p. 280).

Після завершення Другої світової війни Фінляндія засвоїла важкі та трагічні уроки, що вплинули також і на побудову нової безпекової моделі. У 1950 р. було прийнято «Закон про військову службу», що проіснував майже без змін аж до кінця 1980-х рр., у якому було закладено основні принципи комплектування військ та формування мобілізаційних резервів за рахунок збільшення чисельності підготовлених резервістів.

Попри географічну віддаленість Фінляндії від основних гарячих фронтів Холодної війни, що спалахували переважно у Південній частині планети, Фінляндія також відчула на собі найгостріший період глобального суперництва – 1961–1968 роки. Балансування світу на межі війни та миру в 1960-х рр. змусило фінів переглянути свою військову доктрину. Взимку 1966/67 рр. Рада оборони Фінляндії розробила «Настанову з національної безпеки», опубліковану в червні 1967 року. Цей невеликий за обсягом (12 сторінок) документ можна вважати першим опублікованим варіантом воєнної доктрини Фінляндії (Visuri, P. 1990, p. 59). Ключове місце у ній відводилося саме збереженню та примноженню мобілізаційних можливостей збройних сил в умовах широкомасштабного вторгнення.

Після прийняття нової доктрини були внесені зміни у польовий статут армії, де головна мета стратегічної оборони визначалася як відбиття нападу противника звичними засобами із можливістю переходу до партизанської війни (Visuri, P. 1990, p. 61). Відповідно до завдань, сухопутні війська поділялися на три основних групи – оперативні з'єднання, що мали виконувати завдання із захисту визначених районів, підрозділи територіальної оборони, що могли вести бойові дії у тилу противника та захищати інфраструктуру, а також сили підтримки (Visuri, P. 1990, p. 61).

У 1970-х рр., коли ситуація в Європі стабілізувалася і найгостріші безпекові виклики були позаду, в країні зміцнився надпартійний консен-

сус, що полягав у пріоритетності питання безпеки та незалежності країни. Однак для збереження моделі комплектування військ на основі загального обов'язку серйозну загрозу в цей період становили насамперед внутрішні протиріччя у політичному середовищі Фінляндії. На рубежі 1960–1970-х рр. під прицілом критиків опинилася концепція мілітаризації суспільства, під якою розумілося залучення широких верств населення до національної оборони, неодноразово лунали заклики до перегляду «Закону про військову службу». Знизилась і популярність військової служби серед молоді через незадовільні умови проживання військовослужбовців у казармах та застарілі форми навчання.

У 1970 р. було створено профспілку призовників, що мала вплив як на військових, так і суспільство у цілому. Радикальні заклики до ліквідації строкової служби пішли на спад лише наприкінці 1970-х рр. зі значними покращеннями утримання військових у казармах та загальною лібералізацією військової служби (Kosonen, J. & Mälkki, J. 2022, p. 463).

Саме у 1970–1980-х рр. було остаточно імплементовано ідеологію національної тотальної оборони у політичному та громадському житті країни. Питання безпеки Фінляндії стало ключовим патерном політичного життя і перетворилося на «суперполітику», що була вищою за будь-які внутрішні дискусії (Nokkala, A. 2022, p. 47). Саме у результаті цих заходів воля населення до захисту своєї території суттєво зросла. Опитування фінів показали, що якщо у середині 1970-х рр. лише 42 % фінів були готові захищати Батьківщину, навіть якщо результати війни будуть невизначені, то вже у середині 1980-х рр. ця частка зросла до 73 % (Nokkala, A. 2022, p. 48). З часом рішучість фінів не зменшилася, а навпаки зросла. У 2024 р. понад 80 % опитаних громадян Фінляндії висловили готовність захищати Батьківщину зі зброєю в руках у разі нападу (Ruokonen, A. 2023).

Таким чином, наприкінці 1980-х років, незважаючи на «розрядку» в міжнародних відносинах, у суспільстві та політикумі Фінляндії сформувалося чітке спільне розуміння, що будь-яке послаблення обороноздатності шкодить національним інтересам і не є виправданим (Nokkala, A. 2022, p. 49).

1990-ті рр. стали визначальним періодом у розвитку безпекової політики Фінляндії у нових умовах. Країна, як і багато інших невеликих держав Східної Європи, могла б кардинально відмовитися від своєї оборонної доктрини на користь

колективної безпеки, однак, цього не сталося. Концепція всеохоплюючої безпеки, яку розробляли у цей час, зазнавала критики також зі сторони прихильників традиційної «твердої» військової доктрини, які вважали, що нова стратегія буде розмита, втратить конкретику та перетвориться на купу загальних фраз та гасел (Коломієць, О. 2013, с. 87).

Відмова від ідеї «реформи заради реформ» теж стала важливою основою суспільного консенсусу, про який часто згадують дослідники. Суть його полягала у розумінні більшістю, що захист та стабільність у країні є продуктом спільних зусиль держави, цивільного сектору та громадян. Власне це стало головним концептом Стратегії безпеки для суспільства, розробленої та прийнятої на початку 2000-х років.

У 1999 р. у Фінляндії почали планування нової доктрини всеохоплюючої оборони, що мала відповідати на нові виклики та загрози і стати адекватною відповіддю на геополітичні зміни у світі та регіоні. Вже у 2003 р. уряд оприлюднив нову стратегію, що передбачала захист основних життєвих функцій нації не лише від військового вторгнення, а й від досить широкого спектра загроз – природних катаклізмів, епідемій, міграцій тощо (Raitasalo, J. 2023, р. 80).

Зрештою, в урядовій доповіді «Готовність та всеохоплююча безпека» констатувалося, що оскільки механізми готовності Фінляндії також добре функціонують, порівняно з міжнародною практикою, вони не потребують серйозних реформ, однак, співпраця між різними учасниками всеохоплюючої безпеки має постійно розвиватися через упорядкування структури та організації підготовки (Preparedness and comprehensive security... 2009, р. 12). У новій доктрині всеохоплюючої безпеки обов'язковий призов молодих чоловіків був інституціоналізований як єдина економічно ефективна та доцільна модель створення національної оборони (Kosonen, J. & Mälkki, J. 2022, р. 464).

Обов'язковий характер військової служби для молодих чоловіків у Фінляндії існує вже протягом кількох століть. За цей час військова служба стала важливим елементом державного устрою країни. Змінювалися закони, уряди та навіть держави, але призов на військову службу залишався сталим.

Стаття 127 Конституції Фінської Республіки зазначає: «Кожен громадянин зобов'язаний брати участь або допомагати в національній обороні згідно з діючим законом». Призов молодих людей на військову службу регламентується «Законом

про військову службу» від 2007 р. та «Законом про добровільну службу жінок» від 1995 року. Окремий «Закон про добровільну службу» від 2007 р. регламентує функціонування Національної асоціації оборонної підготовки Фінляндії, що формує потужний навчений резерв із громадян, які перебувають у стані високої мобілізаційної готовності та є основою територіальної оборони Фінляндії.

Громадяни Фінляндії чоловічої статі проходять строкову військову службу обов'язково, а жінки, з 1995 р., добровільно. Призов на службу відбувається двічі на рік – восени та весною. Військова служба строковиків організована таким чином, щоб молоді люди могли якнайшвидше отримати військовий фах та вдосконалити практичні навички.

До військової служби залучають майже усіх молодих людей у віці 18–30 років. Під час Холодної війни до 90 % кожного покоління молодих чоловіків мали досвід військової служби. Частка молодих людей, які проходять строкову службу у Фінляндії, почала зменшуватися на початку 2000-х рр., проте, залишається стабільно високою. На сьогодні близько 70 % молодих чоловіків, яким виповнюється 18 років, йдуть на службу до Сил оборони Фінляндії (Ruokonen, A. 2023).

Фінляндія продовжує вдосконалювати національне законодавство, зокрема з питань призову молодих людей на військову службу та підтримання боєготовності резервів. У 2014 р. було прийнято поправки до «Закону про резервістів», що скасували можливість відстрочки прибуття резервістів на навчання. У 2019 р. представники окремих релігійних організацій (Свідки Єгови), які користувалися правом на відстрочку від служби, втратили таку можливість та були змушені служити в армії або обирати альтернативну службу. Для збільшення загальної чисельності резерву, що і так є однією з найбільших у Європі, Міністерство оборони Фінляндії розглядає можливість підвищення граничного віку перебування у резерві до 65 років. Ці заходи забезпечать невеликій європейській країні можливість збільшити до 2031 р. мобілізаційний резерв до одного млн осіб (Кутелева, І. 2025).

Сучасна система обов'язкового військового призову в 10 країнах Європи уже істотно відрізняється від строкової служби середини ХХ століття. Життєві пріоритети, інтереси та цінності молодого покоління європейців змінилися і військовий досвід не завжди є актуальним. Змінилися і підходи до залучення громадян до війська

у країнах Північної Європи, де обов'язкова військова служба залишається звичними явищем.

Більшість юнаків охоче йдуть на службу до Сил оборони Фінляндії, адже мотивація та схильність до військової служби виховується на усіх стадіях соціалізації молодого людини. Випадки ухилення від служби вкрай рідкісні для фінського суспільства, а ухилення безпосередньо впливає на кар'єру як політика, так і вченого. Строкову службу стимулюють пільгами при вступі до закладів вищої освіти, грошовим утриманням, відпустками тощо (Аналітична записка з питань порівняльного законодавства... 2024, с. 32). Крім матеріального стимулювання, набагато потужнішими є елементи морального заохочення. Обов'язкова військова служба у Фінляндії за свою столітню історію вже перетворилася на ключовий культурний феномен, навіть міф, що об'єднує громадян і створює зв'язок між поколіннями (Kosonen, J. & Mälkki, J. 2022, p. 465).

Залучення молоді до військової служби має набагато ширші соціальні, культурні, політичні та безпекові горизонти. Характер військового обов'язку має значний вплив як на соціальному, так і на індивідуальному рівні, оскільки залучає прямо або опосередковано значні верстви населення і вже діє як суспільний договір, у якому кожен робить свій внесок у захист держави (Jonsson, E., Salo, M., Lillemäe, E., Steder, F. B., Ferst, T. & Kasearu, K. et. al. 2024, p. 23).

Позитивне ставлення фінів до військового обов'язку, на відміну від інших європейців, залишається незмінним уже протягом 20 років. Дослідження фінських соціологів щодо ставлення до обов'язкового призову молоді на військову службу у різних вікових та гендерних групах, проведене у період 2005–2020 рр., засвідчило, що за досліджуваний період думка громадян щодо необхідності чоловічого призову не змінилася. На сьогодні понад 70 % громадян Фінляндії виступають проти скасування обов'язкової строкової служби для чоловіків (Hart, L., Häggblom, E. & Pulkka, A.-T. 2023, p. 189).

Насамкінець необхідно вказати на ключову відмінність у ставленні до строкової служби в Україні та Фінляндії. Загальнонаціональні дослідження вчених продемонстрували, що молоді фіни, звільнені від проходження військової служби, менш освічені, ніж ті, хто відбули строкову службу, а також частіше бувають без-

робітними та самотніми (Appelqvist-Schmidlechner, K., Upanne, M., Henriksson, M., Parkkola, K. & Stengård, E. 2010, p. 171). Більшість призовників, виключених із військового обліку, у дитинстві та підлітковому віці мали проблеми, зумовлені їх соціальним оточенням, зокрема бідністю батьків, алкоголізмом, наркоманією та іншими негативними соціальними явищами. Серед молодих чоловіків, які уникнули військової служби, було помітно накопичення різних похідних підліткових негараздів, наприклад, вони частіше піддавалися булінгу в школі тощо (Appelqvist-Schmidlechner, K., Upanne, M., Henriksson, M., Parkkola, K. & Stengård, E. 2010, p. 171).

Наявність військової служби у життєвому досвіді молодого людини у Фінляндії визначає її затребуваність на ринку праці, кращі можливості для соціалізації у суспільстві, спроможність до гармонійного розвитку тощо.

Висновки. Воєнна доктрина Фінляндії сформувалася у розпал Холодної війни і мала забезпечити стійкість збройних сил у глобальному зіткненні з набагато сильнішим противником. В основу нової стратегії було закладено механізм залучення до спротиву максимальної кількості мотивованих та підготовлених громадян, що забезпечував обов'язковий призов на військову службу молодих людей. Саме досвід Другої світової війни та складних перших повоєнних років створив у фінів чітке розуміння необхідності залучення до оборони країни усіх верств населення. Війна сформувала у свідомості фінів чітке розуміння безальтернативності підтримки збройних сил та недовіру до військово-політичних союзів, що не могли гарантувати безпеку країни.

Після завершення Холодної війни концепцію всеохоплюючої оборони не відкинули, як в інших країнах, а, навпаки, модернізували для протидії новим типам загроз. Воєнна доктрина Фінляндії вкладається в спільну безпекову парадигму країн Півночі, при цьому має свої відмінності. Основою оборонної стратегії країни залишається загальний військовий обов'язок громадян, що став уже своєрідним національним міфом, основою національної та громадянської ідентичності фінів. Таким чином, обов'язкова військова служба молоді у війську, значна кількість людей із досвідом служби в армії, а також розгалужена система цивільної оборони стали стрижнем консолідації суспільства, його національної згуртованості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Appelqvist-Schmidlechner, K., Upanne, M., Henriksson, M., Parkkola, K. & Stengård, E. (2010). Young men exempted from compulsory military or civil service in Finland – a group of men in need of psychosocial support. *Scandinavian Journal of Public Health*. Vol. 38 (2), pp. 168–176. doi: 10.1177/1403494809357103.
- Besch, S. & Westgaard, K. (2024). Europe's Conscription Challenge: Lessons From Nordic and Baltic States. URL: <https://tinyurl.com/zycxdrwe> [дата зверн.: 09.07.2025].
- Braw, E. (2017). The Return of the Military Draft. URL: <https://tinyurl.com/znyc758e> [дата зверн.: 09.07.2025].
- Finland's comprehensive security reinforced through new security strategy for society. (2025). URL: <https://inyurl.com/msdbamvm> [дата зверн.: 09.07.2025].
- Hart, L., Häggblom, E. & Pulkka, A.-T. (2023). Gender and Generation Differences in Finnish Defence Policy Opinions 2000–2020. *Scandinavian Journal of Military Studies*. Vol. 6 (1), pp. 182–197. DOI: <https://doi.org/10.31374/sjms.197>.
- Jonsson, E., Salo, M., Lillemäe, E., Steder, F. B., Ferst, T. & Kasearu, K. et. al. (2024). Multifaceted Conscription: A Comparative Study of Six European Countries. *Scandinavian Journal of Military Studies*. Vol. 7 (1), pp. 19–33. DOI: <https://doi.org/10.31374/sjms.166>.
- Kähkönen, A.-M. & Forsberg, R. (2024). Preparing for a rainy day. What can EU member states learn from Finland's approach to resilience? URL: <https://www.oii.ac.at/en/publications/preparing-for-a-rainy-day-what-can-eu-member-states-learn-from-finlands-approach-to-resilience/> [дата зверн.: 09.07.2025].
- Khudoliy, A. (2024). European security and Finland's policy during the russian aggression against Ukraine. *Acta de Historia & Politica: Seaculum XXI*. № 8, pp. 62–72. DOI: 10.26693/ahpsxxi2024.08.062.
- Kosonen, J. & Mälkki, J. (2022). The Finnish Model of Conscription: A Successful Policy to Organize National Defence. (Ed. Caroline de la Porte). *Successful Public Policy in the Nordic Countries*. DOI: <https://doi.org/10.1093/oso/9780192856296.003.0022>.
- Nokkala, A. (2022). It is about Protection. Defence in Finland's Steps to NATO. *Studies in European Affairs*. № 4, pp. 39–72. [https://DOI: 10.33067/SE.4.2022.2](https://doi.org/10.33067/SE.4.2022.2).
- Obinger, H., Petersen, K. & Starke, P. (eds.). (2018). *Warfare and Welfare: Military Conflict and Welfare State Development in Western Countries*. Oxford : Oxford Academic, 496 p. <https://doi.org/10.1093/oso/9780198779599.001.0001>.
- Preparedness and comprehensive security. Committee report. (2011). URL: <https://tinyurl.com/5bw7h9mm> [дата зверн.: 09.07.2025].
- Raitasalo, J. (2023). Finnish Defense “Left of Bang”. *PRISM*. Vol. 10, № 2, pp. 78–91.
- Ruokonen, A. (2023). The Mentality That Finland's Mandatory Military Service Brings to NATO. URL: <https://www.lawfaremedia.org/article/the-mentality-that-finland-s-mandatory-military-service-brings-to-nato> [дата зверн.: 09.07.2025].
- Szymański, P. (2018). With Russia right across the border. Finland's security policy. *OSW Studies*. Vol. 73, 41 p.
- Taskinen, I. (2023). Construction of the Finnish Army in World War II Database. *Historical Life Course Studies*. Vol. 13, pp. 44–60. DOI: <https://doi.org/10.51964/hlcs13565>.
- Visuri, P. (1990). *Evolution of the Finnish military doctrine 1945–1985*. Helsinki, 106 p.
- Wither, J. K. (2020). Back to the future? Nordic total defence concepts. *Defence Studies*. № 20 (1), pp. 61–81. DOI: <https://doi.org/10.1080/14702436.2020.1718498>.
- Аналітична записка з питань порівняльного законодавства щодо правового регулювання мобілізаційного резерву та служби в ньому в законодавстві деяких держав-членів НАТО. (2024). URL: <https://research.rada.gov.ua/uploads/documents/32886.pdf> [дата зверн.: 09.07.2025].
- Коломієць, О. В. (2013). Безпекова парадигма Скандинавського нейтралітету на прикладі Фінляндії та Швеції. *Проблеми міжнародних відносин*. № 6, с. 81–98.
- Кутелєва, І. (2025). У Фінляндії пропонують підвищити вік резервістів до 65 років. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2025/05/14/7211580/> [дата зверн.: 09.07.2025].
- Мусієнко, А. О. (2024). Співробітництво північних країн в сфері безпеки і оборони: еволюція підходів. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 2, с. 498–502. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-2/123>.

Паливода, В. (2019). Оборона Фінляндії: Si vis pacem, para bellum. URL: <https://niss.gov.ua/news/statti/oborona-finylandii-si-vis-pacem-para-bellum> [дата зверн.: 09.07.2025].

Резнікова, О. (2022). *Національна стійкість в умовах мінливого безпекового середовища*. Київ: НІСД, 532 с. <https://doi.org/10.53679/NISS-book.2022.01>.

Савинець, О. Ю. (2018). Іноземний досвід комплектування збройних сил. *Науковий вісник Ужгородського Національного університету. Серія: Право*. № 51, с. 34–38.

Сачко, І. О. (2022). Територіальні війська Фінляндії як відповідь на виклики для безпеки: національний та євроінтеграційний контекст. *Ціннісно-орієнтований підхід в освіті і виклики євроінтеграції : матеріали III Всеукраїнської науково-методичної конференції*. Суми, Україна, 18 червня 2022 р. Суми : Сумський національний університет, с. 171–174.

Чолій, С. (2018). Державні ідеології комплектування збройних Сил в (Східно-) Європейському регіоні. *Ідеологія і політика*. № 2 (10), с. 25–60.

REFERENCES

Analityczna zapyska z pytan porivnialnoho zakonodavstva shchodo pravovoho rehuliuвання mobilizatsiinoho rezervu ta sluzhby v nomu v zakonodavstvi deiakyykh derzhav-chleniv NATO. (2024). [Analytical note on comparative legislation on the legal regulation of the mobilization reserve and service in it in the legislation of some NATO member states]. URL: <https://research.rada.gov.ua/uploads/documents/32886.pdf> [Accessed: 09.07.2025]. [in Ukrainian].

Appelqvist-Schmidlechner, K., Upanne, M., Henriksson, M., Parkkola, K. & Stengård, E. (2010). Young men exempted from compulsory military or civil service in Finland – a group of men in need of psychosocial support. *Scandinavian Journal of Public Health*. Vol. 38 (2), pp. 168–176. doi: 10.1177/1403494809357103. [in English].

Besch, S. & Westgaard, K. (2024). Europe's Conscription Challenge: Lessons From Nordic and Baltic States. URL: <https://tinyurl.com/zycxdrwe> [Accessed: 11.07.2025]. [in English].

Braw, E. (2017). The Return of the Military Draft. URL: <https://tinyurl.com/znyc758e> [Accessed: 11.07.2025]. [in English].

Cholii, S. (2018). Derzhavni ideolohii komplektuvannya Zbroinykh Syl v (Skhidno) Yevropeiskomu rehionu [State ideologies of armed forces recruitment in the (Eastern) European region]. *Ideolohiia i polityka*. № 2 (10), s. 25–60. [in Ukrainian].

Finland's comprehensive security reinforced through new security strategy for society. (2025). URL: <https://tinyurl.com/msdbamvm> [Accessed: 11.07.2025]. [in English].

Hart, L., Häggblom, E. & Pulkka, A.-T. (2023). Gender and Generation Differences in Finnish Defence Policy Opinions 2000–2020. *Scandinavian Journal of Military Studies*. Vol. 6 (1), pp. 182–197. DOI: <https://doi.org/10.31374/sjms.197>. [in English].

Jonsson, E., Salo, M., Lillemäe, E., Steder, F. B., Ferst, T. & Kasearu, K. et. al. (2024). Multifaceted Conscription: A Comparative Study of Six European Countries. *Scandinavian Journal of Military Studies*. Vol. 7 (1), pp. 19–33. DOI: <https://doi.org/10.31374/sjms.166>. [in English].

Kähkönen, A.-M., & Forsberg, R. (2024). Preparing for a rainy day. What can EU member states learn from Finland's approach to resilience? URL: <https://www.oii.ac.at/en/publications/preparing-for-a-rainy-day-what-can-eu-member-states-learn-from-finlands-approach-to-resilience/> [Accessed: 11.07.2025]. [in English].

Khudoliy, A. (2024). European security and Finland's policy during the russian aggression against Ukraine. *Acta de Historia & Politica: Saeculum XXI*. № 8, pp. 62–72. DOI: 10.26693/ahpsxxi2024.08.062. [in English].

Kolomiiets, O. V. (2013). Bezpekova paradyhma Skandynavskoho neitralitetu na prykladi Finliandii ta Shvetsii [The security paradigm of Scandinavian neutrality based on the example of Finland and Sweden]. *Problemy mizhnarodnykh vidnosyn*. № 6, s. 81–98. [in Ukrainian].

Kosonen, J. & Mälkki, J. (2022). The Finnish Model of Conscription: A Successful Policy to Organize National Defence. (Ed. Caroline de la Porte). *Successful Public Policy in the Nordic Countries*. DOI: <https://doi.org/10.1093/oso/9780192856296.003.0022>. [in English].

Kutieliya, I. (2025). U Finliandii proponuiut pidvyshchyty vik rezervistiv do 65 rokiv [Finland proposes raising the age of reservists to 65]. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2025/05/14/7211580/> [Accessed: 11.07.2025]. [in Ukrainian].

- Musiienko, A. O. (2014). Spivrobitnytstvo pivnichnykh krain v sferi bezpeky i oborony: evoliutsiia pidkhodiv [Cooperation of the Nordic countries in the field of security and defense: evolution of approaches]. *Yurydychnyi naukovi elektronnyi zhurnal*. № 2, s. 498–502. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-2/123>. [in Ukrainian].
- Nokkala, A. (2022). It Is About Protection. Defence in Finland's Steps to NATO *Studies in European Affairs*. № 4, pp. 39–72. <https://DOI: 10.33067/SE.4.2022.2>. [in English].
- Obinger, H., Petersen, K. & Starke, P. (eds.). (2018). *Warfare and Welfare: Military Conflict and Welfare State Development in Western Countries*. Oxford : Oxford Academic, 496 p. <https://doi.org/10.1093/oso/9780198779599.001.0001>. [in English].
- Palyoda, V. (2019). Finland Defence: Si vis pacem, para bellum. URL: <https://niss.gov.ua/news/statti/oborona-finlyandii-si-vis-pacem-para-bellum> [Accessed: 11.07.2025]. [in Ukrainian].
- Preparedness and comprehensive security. Committee report. (2011). URL: <https://tinyurl.com/5bw7h9mm> [Accessed: 09.07.2025]. [in English].
- Raitasalo, J. (2023). Finnish Defense “Left of Bang”. *PRISM*. Vol. 10, № 2, pp. 78–91. [in English].
- Reznikova, O. (2022). *Natsionalna stiikist v umovakh minlyvoho bezpekovoho seredovyscha* [National Resilience in a Changing Security Environment]. Kyiv: NISD, 530 s. <https://doi.org/10.53679/NISS-book.2022.01>. [in Ukrainian].
- Ruokonen, A. (2023). The Mentality That Finland's Mandatory Military Service Brings to NATO. URL: <https://www.lawfaremedia.org/article/the-mentality-that-finland-s-mandatory-military-service-brings-to-nato> [Accessed: 11.07.2025]. [in English].
- Sachko, I. O. (2022). Terytorialni viiska Finliandii yak vidpovid na vyklyky dlia bezpeky: natsionalnyi ta yevrointehratsiyni kontekst [Finland's Territorial Forces as a Response to Security Challenges: National and European Integration Context]. *Tsinnisno-oriientovanyi pidkhid v osviti i vyklyky yevrointehratsii : materialy III Vseukrainskoi naukovo-metodychnoi konferentsii*, Sumy, Ukraina 18 chervnia 2022 r. Sumy : Sumskiy natsionalnyi universytet, s. 171–174. [in Ukrainian].
- Savynets, O. Yu. (2018). Inozemnyi dosvid komplektuvannia zbroinykh syl [Foreign experience in recruiting armed forces]. *Naukovi visnyk Uzhhorodskoho Natsionalnoho universytetu. seriia: Pravo*. № 51, s. 34–38. [in Ukrainian].
- Szymański, P. (2018). With Russia right across the border. Finland's security policy. *OSW Studies*. Vol. 73, 41 p. [in English].
- Taskinen, I. (2023). Construction of the Finnish Army in World War II Database. *Historical Life Course Studies*. Vol. 13, p. 44–60. DOI: <https://doi.org/10.51964/hlcs13565>. [in English].
- Visuri, P. (1990). *Evolution of the Finnish military doctrine 1945–1985*. Helsinki, 106 p. [in English].
- Wither, J. K. (2020). Back to the future? Nordic total defence concepts. *Defence Studies*. 20 (1), pp. 61–81. DOI: <https://doi.org/10.1080/14702436.2020.1718498>. [in English].

Myroslav BORYSENKO

Doctor of Historical Sciences, Professor
Scientific-Methodical Centre of Personnel Policy
of the Ministry of Defence of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2866-7507>

Andrii ZOLOTOV

Scientific-Methodical Centre of Personnel Policy
of the Ministry of Defence of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-6649-3877>

Ihor KRASOTA

PhD of Historical Sciences
Scientific-Methodical Centre of Personnel Policy
of the Ministry of Defence of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
ORCID: <https://orcid.org/000-0001-7108-4297>

THE FINNISH MODEL OF MILITARY SERVICE: NATIONAL SECURITY THROUGH SOCIAL COHESION

The article focuses on Finland's comprehensive defense system. The publication examines the role of compulsory enlistment of citizens for military service in Finland as the basis of Finland's military doctrine of comprehensive defense. The authors believe that the preservation of universal conscription in this country was the foundation of a national security strategy built on the involvement of all citizens in the country's defense. The authors use the historical and legal method to reconstruct the development of Finnish legislation on defense doctrine.

In the face of demographic crisis, all countries worldwide are experiencing a shortage of recruits for their armed forces. In European countries, young people are not interested in military service, unlike in Finland. After the end of the Cold War, the military power of European countries gradually decreased. Europe remained outside the borders of active military conflicts in the 21st century, leading to a review of the army's role in the defense system. The article reveals the mechanism of the gradual transition of the European Union countries to a new military doctrine, which provided for the existence of a small professional army. The article suggests that only the Finnish defense system is ready to meet modern challenges. Modern Finland has the largest number of trained and motivated reservists in Europe. The issue of attracting human resources is also crucial for Ukraine, given its state of large-scale armed conflict.

The continuous experience of military construction and preservation of the security model for 75 years is a unique experience for European countries, the authors believe. A key finding of the study is the examination of the reasons behind the country's prolonged security system preservation. Finland has become the only European country in which compulsory conscription of men for military service has existed continuously for more than a century. The article also explains that Finnish society continues to support the idea of mandatory military conscription. The authors reject the claim that economic reasons contributed to the preservation of compulsory conscription for military service. Based on the statements of many specialists and a study of public opinion, the authors of the article conclude that military service has become an integral part of the modern civic identity of Finns. Military experience is common to all members of the Finnish community. The common experience of military service and a common vision of their historical past unite Finns around a single security policy.

Keywords: Finland, armed forces, conscription, national security, social cohesion.

Василь МИХАЙЛОВНаціональний університет оборони України
(Київ, Україна)ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-8566-752X>Електронна пошта: mihasik.dod@gmail.com**РОЗВИТОК ОРГАНІЗАЦІЙНО-ФУНКЦІОНАЛЬНОГО
УСТРОЮ ВІЙСЬКОВОЇ СЛУЖБИ ПРАВОПОРЯДКУ
ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ (2002–2014 рр.)**

У статті досліджується процес формування, становлення та подальшого вдосконалення організаційної структури і функціонального призначення Військової служби правопорядку (далі – ВСП) у Збройних Силах України. Акцентовано увагу на передумовах створення цього спеціального правоохоронного формування, його місці у системі військового управління, а також на етапах еволюції, що відображають поступову трансформацію ВСП відповідно до потреб реформування сектору оборони держави.

Розкрито організаційно-штатну побудову центрального апарату ВСП, регіональних управлінь, зональних відділів, підрозділів спеціального призначення та навчального центру, що забезпечує підготовку кадрів для служби. Висвітлено ключові чинники, що зумовили запровадження у складі Збройних Сил України окремого органу з підтримання військової дисципліни, охорони військових об'єктів, забезпечення правопорядку та дотримання вимог законності у військовому середовищі. Особлива увага приділена аналізу правових, організаційних і соціально-політичних детермінант, що вплинули на формування функцій ВСП, їх адаптацію до умов проведення антитерористичної операції, операції Об'єднаних сил, а також до сучасних викликів особливого періоду, зокрема після початку повномасштабної збройної агресії проти України.

Досліджено основні етапи розвитку структури ВСП, визначено закономірності її удосконалення у взаємозв'язку із загальними процесами модернізації Збройних Сил України. Підкреслено важливість формування ефективного організаційно-функціонального устрою ВСП як необхідної умови забезпечення належного рівня правопорядку, дисципліни та законності у військових частинах, що, у свою чергу, є ключовим чинником зміцнення обороноздатності держави та підвищення авторитету військової служби у суспільстві.

Ключові слова: Військова служба правопорядку, Збройні Сили України, організаційно-функціональний устрій, воєнні реформи, правоохоронна діяльність.

Постановка проблеми. Дослідження присвячене систематизації та аналізу накопиченого досвіду організаційно-функціонального будівництва органів Військової служби правопорядку у період з 2002 по 2014 роки. На підставі узагальнення отриманих результатів сформульовано конкретні рекомендації щодо вдосконалення діяльності ВСП відповідно до сучасних стандартів безпеки та правопорядку. Необхідність проведення спеціального дослідження визначається потребою врахування попереднього досвіду для оптимізації подальшої організації та функціонування відповідних структур. Це дозволить підвищити ефективність діяльності органів ВСП у майбутньому.

Аналіз досліджень і публікацій. Проблема становлення та інституціоналізації системи

органів ВСП залишається недостатньо дослідженою. Наявні розвідки з цього питання здебільшого зосереджені в межах військово-правової науки та належать фахівцям у сфері військового та цивільного права, дослідникам діяльності правоохоронних органів, спеціалістам із забезпеченням правопорядку у військових формуваннях України тощо.

У сучасному науковому дискурсі України спостерігається підвищення інтересу до проблематики військово-стратегічної підготовки ВСП, що знаходить своє відображення у зростаючій кількості наукових публікацій з даної тематики. Питання розбудови військової організації держави та формування нормативно-правового підґрунтя діяльності ВСП перебували у фокусі наукових

досліджень доктора юридичних наук Б. Ринажевського. Його праці зосереджені на аналізі еволюції цього спеціалізованого органу, визначенні ключових закономірностей його інституціоналізації та правового регулювання. Дослідник розглянув ВСП не лише як структурний елемент ЗС України, а й як важливу ланку у загальнодержавній системі військового управління, що забезпечує правопорядок, дисципліну та законність у військовому середовищі. Б. Ринажевський на підставі власних досліджень визначив три змістові етапи становлення організаційно-функціональної розбудови ВСП (Ринажевський, Б. 2010).

Фундаментальним узагальненням етапів становлення, розвитку та функціонування ВСП Збройних Сил України стало видання «Військова служба правопорядку у Збройних Силах України» (2012), підготовлене Головним управлінням ВСП. Праця містить системний аналіз нормативно-правових засад діяльності ВСП, її організаційної структури, завдань та функцій у мирний і воєнний час. У виданні комплексно висвітлено правові основи служби, порядок взаємодії з іншими військовими формуваннями та правоохоронними органами, окреслено напрями удосконалення організаційно-штатної побудови та кадрової політики. Книга має науково-практичний характер, поєднуючи теоретичні узагальнення з аналізом практики застосування законодавства, що робить її важливим джерелом для досліджень у галузі військового права та історії розвитку правоохоронних інституцій сектору безпеки й оборони України.

С. Шабета зазначає, що ефективність правоохоронної діяльності у сфері безпеки держави залежить від узгодженості нормативно-правової бази та чіткості організаційної структури. Нині існує законодавча основа, однак, залишаються прогалини й неузгодженості, що знижують результативність. Перспективи розвитку полягають у вдосконаленні законодавства, зміцненні міжвідомчої координації та впровадженні сучасних управлінських підходів у діяльність правоохоронних органів (Шабета, С. 2021).

М. Ковалів та І. Дроздова зосередили свої наукові пошуки на вивченні діяльності ВСП. У своїх дослідженнях вони акцентували увагу на важливості зміцнення правопорядку та військової дисципліни, що, відповідно до положень Воєнної доктрини України, визначено одним із ключових напрямів розвитку ЗС України. У цьому контексті особливого значення набуває підвищення ефек-

тивності діяльності ВСП, що покликана забезпечувати дотримання законності, підтримання правопорядку та військової дисципліни, а також захист конституційних прав військовослужбовців (Ковалів, М. & Дроздова, І. 2016).

В. Плахтій у своїх дослідженнях підкреслив, що ВСП є відомчим правоохоронним органом із комплексним адміністративно-правовим статусом. Цей статус охоплює низку взаємопов'язаних елементів, зокрема мету, завдання, функції, права та відповідальність військовослужбовців, що визначають її місце і роль у системі ЗС України. Особливостями цього статусу є чітко окреслені законом повноваження, їхня відомча спрямованість, а також обмеження щодо здійснення оперативно-розшукової та слідчої діяльності (Плахтій, В. 2024).

Мета статті полягає у розкритті процесу розвитку організаційно-функціональної побудови ВСП та виявленні провідних чинників воєнно-політичного та воєнно-організаційного характеру, що його визначали.

Виклад основного матеріалу. Проголошення незалежності України обумовило необхідність формування власних інституцій державної безпеки та оборони. У цьому контексті створення Міністерства оборони та Збройних Сил України стало ключовим етапом державотворення, що зумовило потребу у формуванні системи військового правопорядку як складової правової держави.

У збройних силах СРСР функції підтримання військової дисципліни та забезпечення правопорядку реалізовувалися через систему військових комендатур, що здійснювали контроль над військовими частинами у межах закріплених гарнізонів. На початковому етапі формування ЗС України, а також упродовж наступних одинадцяти років, система забезпечення правопорядку фактично залишалася спадщиною радянської армії. Завдання з несення патрульно-постової служби, контролю за військовим дорожнім рухом, охорони гарнізонних гауптвахт та участь у загально-гарнізонних заходах покладалися безпосередньо на сили і засоби військових частин, дислокованих у відповідних гарнізонах.

У 2001 р. у країнах пострадянського простору розпочалося формування військових правоохоронних структур нової концептуальної моделі, зокрема органів військової поліції (Шабета, С. 2021).

Одним із ключових напрямів державної політики у сфері безпеки і оборони України стало

затвердження у січні 1997 р. Президентом України Державної програми будівництва та розвитку Збройних Сил України на період до 2005 року. Однак, з огляду на низку політичних, фінансових та методологічних чинників, Програма втратила актуальність до завершення строку її реалізації. З урахуванням цього 15 листопада 2000 р. Указом Президента України № 1237 офіційно затверджено її оновлену редакцію під назвою «Державна програма реформування та розвитку Збройних Сил України на період 2001–2005 рр.» (Указ Президента України Про внесення зміни до Указу Президента України. 2000).

Програма передбачала формування принципово нової організації – Військової служби правопорядку. Офіцери ГШ ЗС України відвідали десять країн для вивчення досвіду діяльності військово-поліцейських структур та забезпечення правопорядку у збройних силах. Робоча група детально вивчила особливості побудови організаційних структур, правові підстави, повноваження, завдання, а також практичні методи діяльності відповідних військово-поліцейських підрозділів. Під час міжнародних консультацій особливу увагу було приділено обміну досвідом щодо реалізації правоохоронних стандартів, управлінських практик та взаємодії військових поліцейських структур із цивільними правоохоронними органами.

Ключовою метою проведеного аналізу було не механічне запозичення іноземних моделей функціонування та завдань військових правоохоронних підрозділів, а всебічне вивчення зарубіжного досвіду з подальшою його адаптацією до національних особливостей, оперативного середовища та реальних спроможностей ЗС України.

У результаті в основу створення ВСП була покладена модель військової поліції збройних сил Республіки Польща, враховуючи її структурну та функціональну ефективність. Польська модель передбачала чітке розмежування функцій правоохоронного забезпечення військових формувань, зокрема виконання таких завдань, як підтримання дисципліни та правопорядку у військових частинах, протидія злочинності серед військовослужбовців, забезпечення внутрішньої безпеки та охорони військових об'єктів, розслідування військових правопорушень, а також контроль за дотриманням міжнародного гуманітарного права під час військових операцій. Крім того, польський досвід відзначався гнучкістю організаційних структур та високим рівнем взаємодії із цивільними правоохоронними органами, що є

важливим фактором ефективності військово-правоохоронної діяльності.

Унікальні відомості про розвиток ВСП містить інтерв'ю заступника начальника Генерального штабу ЗС України у 1996–2004 рр. генерал-лейтенанта О. Фоменка¹. Як зазначив колишній посадовець, отримані результати аналізу міжнародного досвіду давали змогу українським військовим фахівцям сформулювати ефективну модель військової поліції, що відповідатиме сучасним викликам і стандартам НАТО. Як слушно окреслив О. Фоменко, комплексне дослідження, здійснене спеціально створеною комісією, дало змогу сформулювати для керівництва Міністерства оборони України низку ґрунтовних пропозицій про заснування спеціалізованого правоохоронного органу – Військової поліції у складі ЗС України.

Наприкінці 2001 р. було підготовлено проєкт нормативно-правового акта, що став результатом ґрунтовного опрацювання концептуальних засад створення Військової поліції у складі ЗС України. У тексті документа детально окреслено пріоритетні завдання новоутвореного органу, його структурно-функціональні характеристики, визначено граничну чисельність особового складу, нормативно-правове підґрунтя діяльності, а також сформульовано основоположні принципи функціонування. Окрему увагу приділено процедурі інституціоналізації та механізмам подальшого функціонування даного правоохоронного формування. Зазначений проєкт було передано на розгляд Верховної Ради України для набуття законодавчого статусу. Однак у голови Комітету Верховної Ради України з питань національної безпеки і оборони постало питання щодо термінології, він висловив принципову незгоду із застосуванням терміна «військова поліція», обґрунтовуючи це негативними історичними асоціаціями, пов'язаними з діяльністю військових поліцейських підрозділів нацистської Німеччини у період окупації України 1941–1945 рр., що вчиняли масові злочини проти мирного населення. Враховуючи цю позицію, було ухвалено рішення використати альтернативне найменування нової структури – Військова служба правопорядку.

Враховуючи вищезазначене, можна стверджувати, що після прийняття Верховною Радою України Закону України «Про Військову службу

¹ Центральна телерадіостудія Міноборони. (2007). Інтерв'ю з заступником начальника Генерального штабу ЗС України генерал-лейтенантом О. Фоменком на каналі «Нова армія України» (відеозапис із особистого архіву автора).

правопорядку у Збройних Силах України» від 7 березня 2002 р. № 3099-III розпочався якісно новий етап забезпечення правопорядку у ЗС України, було визначено статус і призначення ВСП.

Відповідно до наказу Міністра оборони України від 11 квітня 2002 р. № 149, першим начальником Військової служби правопорядку у Збройних Силах України – начальником Головного управління Військової служби правопорядку Збройних Сил України було призначено генерал-майора Ю. Шаповала.

Відповідно до Закону України про ВСП, чисельність її особового складу була встановлена у межах, що не перевищують 1,5 % від загальної кількості військовослужбовців ЗС України, що зумовлювало нормативне обмеження її чисельного складу відповідно до законодавчих вимог. Це співвідношення, порівняно з іншими державами, було значно меншим. Наприклад, у Канаді й Великій Британії чисельність військової поліції становила близько 2 % від загальної кількості військовослужбовців, у США – 3–4 %, у Німеччині – 1,85 %, у Франції чисельність військової поліції (жандармерії) становила до 10 %, у військовій жандармерії Польщі орієнтовна чисельність військової поліції складала майже півтори тисячі військовослужбовців (Військова служба правопорядку у Збройних Силах України. 2012, с. 9).

Під безпосереднім керівництвом начальника ВСП здійснювалась активна організаційно-управлінська діяльність, спрямована на формування функціональної моделі Служби. Згідно з директивою Міністра оборони України від 12 червня 2002 р., було створено Головне управління Військової служби правопорядку у Збройних Силах України, визначене центральним органом управління Військової служби правопорядку. Крім того, було сформовано управлінські підрозділи центрального апарату (Центральне управління, Південне, Західне, Східне, Кримське територіальні управління та периферійні), а також передано у підпорядкування профільні частини та підрозділи ЗС України. Зокрема, відповідно до директиви Міністра оборони України від 2 грудня 2002 р. № Д-115/1/011, рішення начальника Генерального штабу ЗС України та наказу начальника ВСП від 29 квітня 2003 р. № 32², 307-му дисци-

плінарну частину було підпорядковано Головному управлінню.

На Головне управління було покладено безпосереднє керівництво підпорядкованими структурами та реалізацію основних функцій у сфері забезпечення військового правопорядку у Збройних Силах України. До структури Головного управління увійшли: штаб (відділ особового складу, відділ оперативних чергових, оперативне відділення, адміністративний відділ, організаційно-штатна група, відділ зв'язку та автоматизованих систем управління, служба захисту інформації та криптології); управління дізнання та профілактики правопорушень; управління організації охорони, патрульно-постової служби та розшуку; відділ організації охорони управління організації охорони, патрульно-постової служби та розшуку; відділ організації патрульно-постової служби та діяльності військової служби правопорядку у гарнізонах управління організації охорони, патрульно-постової служби та розшуку; відділ розшукової роботи управління організації охорони, патрульно-постової служби та розшуку; управління безпеки дорожнього руху; управління по боротьбі з корупцією та організованою злочинністю; відділ проведення службових розслідувань та профілактики правопорушень; відділ протидії диверсіям і терористичним актам та спеціальної підготовки; юридична служба; інформаційно-аналітичний відділ; група соціально-психологічної роботи; режимна служба; фінансово-економічна служба; відділ зведеного планування та контролю матеріально-технічного забезпечення.

Наказом Міністра оборони України від 12 червня 2002 р. № 198 розпочалося формування структурованої та ефективної системи військових правоохоронних органів. Цей документ визначив організаційну побудову та сфери відповідальності командних і спеціалізованих підрозділів, покликаних гарантувати правопорядок і високу дисципліну в ЗС України. Наказ визначав послідовність формування організаційної структури ВСП (Про заходи щодо створення Військової служби правопорядку у Збройних Силах України. 2002).

Перший етап передбачав такі заходи:

1. Створення центральних управлінських органів ВСП – Головного управління ВСП та Центрального управління ВСП (по місту Києву і Київській області), відповідальних за стратегічне планування, нормативне регулювання та загальний контроль за діяльністю підрозділів ВСП.

² Галузевий державний архів Міністерства оборони України. Ф. 6128. Оп. 49390. Спр. 4 (Наказ начальника ГУ ВСП ЗСУ від 29 квітня 2003 р. № 32 «Про прийом 307 дисциплінарної частини у склад Головного управління Військової служби правопорядку Збройних Сил України»). Арк. 1.

2. Розбудова Територіальних управлінь (Південного, Західного, Північного, Кримсько-го) для забезпечення координації діяльності ВСП у визначених оперативних командуваннях, оперативного управління та контролю за підпорядкованими підрозділами (ротами охорони, патрульно-постової служби, забезпечення і загалом окремих батальйонів ВСП).

Територіальні органи ВСП стали ключовими ланками у структурі Служби, що забезпечували реалізацію її функцій безпосередньо на місцях відповідно до адміністративно-територіального поділу України. Їх створення та розподіл зон відповідальності визначалося наказом Міністерства оборони України від 12 квітня 2016 р. № 253 «Про розподіл Зон діяльності органів управління та підрозділів Військової служби правопорядку у Збройних Силах України», що стало важливим кроком у формуванні ефективної та регіонально збалансованої системи забезпечення військового правопорядку.

Створювалися (перепідпорядковувалися) Дисциплінарні військові частини ВСП – спеціалізовані підрозділи, призначені для виконання судових рішень щодо відбування покарання у вигляді утримання військовослужбовців, засуджених за вчинення кримінальних або дисциплінарних правопорушень.

3. Створення слідчих відділів для розслідування військових злочинів та дисциплінарних проступків у тісній координації з військовими прокуратурами та правоохоронними органами. Вони забезпечували оперативне збирання, аналіз та кваліфікацію доказів, дотримуючись принципів законності, об'єктивності та неупередженості, що сприяло ефективному здійсненню правосуддя у сфері військового правопорядку.

4. Створення на базі Військового інституту імені гетьмана Петра Сагайдачного Національного університету «Львівська політехніка» Навчального центру підготовки особового складу ВСП. Основним напрямом його діяльності стало впровадження профільної системи підготовки офіцерів, прапорщиків та військовослужбовців за контрактом. Підготовка передбачала спеціалізовані напрями формування професійних і правових компетентностей, що відповідають посадовим обов'язкам та завданням ВСП у межах системи військового правопорядку.

На другому етапі передбачалося створення мережі територіальних органів та підрозділів ВСП. Зональні відділи і відділення ВСП відповідали безпосередньо за правопорядок у військо-

вих гарнізонах, здійснювали патрулювання та запобіжні заходи щодо правопорушень, підрозділи патрульної служби забезпечували військову дисципліну, контроль за поведінкою військовослужбовців у громадських місцях, запобігання конфліктним ситуаціям та порушенням. Їх інтеграція в єдину, гармонійно функціонуючу систему стала не просто кількісним зростанням підрозділів, а справжнім якісним проривом. Організовується і Центр спеціального призначення – із завданням підтримання правопорядку, попередження злочинів і диверсій у військових частинах (об'єктах). Це забезпечило суттєве покращення доступності, оперативності та ефективності діяльності, сприяючи розширенню територіальної присутності та максимальному охопленню регіонів. Завершення цього етапу являлось ключовою віхою у процесі структурної оптимізації, що давало змогу значно підвищити рівень координації, вдосконалити управління та покращити продуктивність. Завдяки чіткій ієрархії та логістичній злагодженості система отримала можливість гнучко реагувати на виклики часу, забезпечуючи не лише стабільність функціонування, а й створення нових можливостей для стійкого розвитку.

На третьому етапі передбачалося комплектування новостворених підрозділів ВСП особовим складом.

Завершальна фаза триступеневої стратегії формування системи військового правопорядку передбачала повне комплектування органів управління та підрозділів, їхню оперативну мобільність, високий рівень злагодженості та максимальну бойову ефективність, що в сукупності забезпечувала б стійкість, адаптивність і стратегічну перевагу функціонально дієздатної, структурованої системи.

На момент завершення формування органів управління та структурних підрозділів Служби правопорядку її структура включала близько 60 адміністративних одиниць, а загальна чисельність особового складу становила приблизно 5 тис. осіб (Про Військову службу правопорядку у Збройних Силах України. 2002).

У листопаді 2003 р., підбиваючи підсумки діяльності, начальник ВСП доповів керівництву Міністерства оборони України про вихід органів управління та підрозділів ВСП на новий етап розвитку, що ознаменувався початком повноцінного виконання покладених на них завдань за призначенням.

Під час розбудови структури органів управління ВСП було реалізовано понад 300 органі-

заційних заходів, що дало змогу оптимізувати її структури, визначити функції й завдання, а чисельність особового була скорочена на 40 %. Військовослужбовці ВСП отримали сучасне озброєння, спеціальні засоби та засоби індивідуального захисту (Про внесення змін до постанови КМУ, 2003 р.).

Висновки. Автор статті довів, що необхідність створення ВСП була обумовлена процесами розбудови військової організації та системи захисту правопорядку суверенної української держави. Творення органів ВСП мало на меті зміцнення військової дисципліни, правопорядку й правосвідомості військовослужбовців на основі законодавчої й нормативно-розпорядчої бази, з ураху-

ванням досвіду (моделей) військово-поліційних органів іноземних держав. У розглянутий період (2002–2014 рр.) було поетапно проведено масштабні заходи із творення організаційно-управлінської (функціональної) структури ВСП.

Вона включила такі основні елементи, як центральний управлінський апарат – Головне управління (управлінські, аналітичні, оперативні й правоохоронні підрозділи, підрозділи забезпечення тощо); територіально-оперативні органи; окремі військові частини (підрозділи), включаючи дисциплінарні й спеціального призначення; навчальні підрозділи. Було створено кадровий корпус співробітників ВСП, налагоджено його професійну підготовку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Військова служба правопорядку у Збройних Силах України. (2012). Київ : Агентство теплих ідей «Январь», 134 с.

Ковалів, М. В. & Дроздова, І. В. (2016). Діяльність військової служби правопорядку в Збройних силах України. *Науковий Вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична.* Вип. 2, с. 208–216.

Плахтій, В. М. (2024). Зміст та особливості адміністративно-правового статусу Військової служби правопорядку у Збройних силах України. *Вісник кримінологічної Асоціації України.* № 2 (32), с. 767–775. DOI: <https://doi.org/10.32631/vca.2024.2.57>.

Про Військову службу правопорядку у Збройних Силах України: Закон України від 07.03.2002 р. № 3099-III. (2002). *Відомості Верховної Ради України.* № 32, Ст. 225.

Про внесення змін до деяких законодавчих актів України: Закон України від 15.05.2003 р. № 743-IV. (2003). *Відомості Верховної Ради України.* № 29, Ст. 233.

Про внесення змін до Зон діяльності органів управління та підрозділів Військової служби правопорядку у Збройних Силах України: наказ Міністерства оборони України від 22.09.2021 р. № 293. (2021). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0293322-21#n2> [дата зверн.: 26.02.2025].

Про внесення зміни до постанови Кабінету Міністрів України від 18.01.2003 р. № 83: Постанова Кабінету Міністрів України від 21.01.2005 р. № 77. (2005). *Офіційний вісник України.* № 4, Ст. 214.

Про внесення зміни до Указу Президента України від 15.11.2000 р. № 1237: Указ Президента України від 05.05.2001 р. № 234. (2001). *Офіційний вісник України.* № 14, Ст. 596.

Про затвердження Правил застосування спеціальних засобів військовослужбовцями Військової служби правопорядку у Збройних Силах України під час здійснення службових обов'язків: Постанова Кабінету Міністрів України від 18.01.2003 р. № 83. (2003). *Офіційний вісник України.* № 4, Ст. 135.

Про заходи щодо створення Військової служби правопорядку у Збройних Силах України: наказ Міністра оборони України від 12.06.2002 р. № 198.

Про розподіл зон діяльності органів управління та підрозділів Військової служби правопорядку у Збройних Силах України: наказ Міністерства оборони України від 12.05.2016 р. № 253. (2016). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0253322-16#Text> [дата зверн.: 19.03.2025].

Ринажевський, Б. (2010). Організація військової служби у службі правопорядку Збройних сил України. URL: <http://radnuk.info/statti/226-admin-pravo/14933-2011-01-21-02-45-05.html> [дата зверн.: 03.10.2025].

Шабетя, С. (2021). Сучасний стан та перспективи розвитку нормативно-правового та організаційного забезпечення правоохоронної діяльності у сфері безпеки держави. *Юридичний науковий електронний журнал.* № 7, с. 238–241. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-7/59>.

REFERENCES

- Viiskova sluzhba pravoporiadku u Zbroinykh Sylakh Ukrainy*. (2012). [Military Law Enforcement Service in the Armed Forces of Ukraine]. Kyiv: Ahentstvo teplykh idei "Yanvar", 134 s. [in Ukrainian].
- Kovaliv, M. V. & Drozdova, I. V. (2016). Diialnist viiskovoi sluzhby pravoporiadku v Zbroinykh sylakh Ukrainy [Activities of the Military Law Enforcement Service in the Armed Forces of Ukraine]. *Naukovyi Visnyk Lvivskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav. Seriiia yurydychna*. Vyp. 2, s. 208–216. [in Ukrainian].
- Plakhtii, V. M. (2024). Zmist ta osoblyvosti administratyvno-pravovoho statusu viiskovoi sluzhby pravoporiadku u zbroinykh sylakh Ukrainy [Content and features of the administrative and legal status of the Military Law Enforcement Service in the Armed Forces of Ukraine]. *Visnyk kryminolohichnoi Asotsiatsii Ukrainy*. № 2 (32), s. 767–775. DOI: <https://doi.org/10.32631/vca.2024.2.57>. [in Ukrainian].
- Pro Viiskovu sluzhbu pravoporiadku u Zbroinykh Sylakh Ukrainy [About the Military Law Enforcement Service in the Armed Forces of Ukraine]: Zakon Ukrainy vid 07.03.2002 r. № 3099-III. (2002). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. № 32, art. 225. [in Ukrainian].
- Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy [On amendments to certain legislative acts of Ukraine]: Zakon Ukrainy vid 15.05.2003 r. № 743-IV. (2003). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. № 29, art. 233. [in Ukrainian].
- Pro vnesennia zmin do Zon diialnosti orhaniv upravlinnia ta pidrozdiliv Viiskovoi sluzhby pravoporiadku u Zbroinykh Sylakh Ukrainy [On amendments to the Areas of Activity of Management Bodies and Units of the Military Law Enforcement Service in the Armed Forces of Ukraine]: nakaz Ministerstva oborony Ukrainy vid 22.09.2021 r. № 293. (2021). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0293322-21#n2> [Accessed: 26.02.2025]. [in Ukrainian].
- Pro vnesennia zminy do postanovy Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 18.01.2003 r. № 83 [On Amendments to the Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 83 of January 18, 2003]: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 21.01.2005 r. № 77. (2005). *Ofitsiyni visnyk Ukrainy*. № 4, art. 214. [in Ukrainian].
- Pro vnesennia zminy do Ukazu Prezydenta Ukrainy vid 15.11.2000 r. № 1237 [On Amendments to the Decree of the President of Ukraine No. 1237 of November 15, 2000]: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 05.05.2001 r. № 234. (2001). *Ofitsiyni visnyk Ukrainy*. № 14, art. 596. [in Ukrainian].
- Pro zatverdzhennia Pravyl zastosuvannia spetsialnykh zasobiv viiskovosluzhbovtsiamy Viiskovoi sluzhby pravoporiadku u Zbroinykh Sylakh Ukrainy pid chas zdiisnennia sluzhbovykh oboviazkiv [On approval of the Rules for the use of special means by servicemen of the Military Law Enforcement Service of the Armed Forces of Ukraine during the performance of official duties]: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 18.01.2003 r. № 83. (2003). *Ofitsiyni visnyk Ukrainy*. № 4, art. 135. [in Ukrainian].
- Pro zakhody shchodo stvorennia Viiskovoi sluzhby pravoporiadku u Zbroinykh Sylakh Ukrainy [On measures to establish a Military Law Enforcement Service in the Armed Forces of Ukraine]: nakaz Ministra oborony Ukrainy vid 12.06.2002 r. № 198. [in Ukrainian].
- Pro rozpodil zon diialnosti orhaniv upravlinnia ta pidrozdiliv Viiskovoi sluzhby pravoporiadku u Zbroinykh Sylakh Ukrainy [On the distribution of zones of activity of management bodies and units of the Military Law Enforcement Service in the Armed Forces of Ukraine]: nakaz Ministerstva oborony Ukrainy vid 12.05.2016 r. № 253. (2016). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0253322-16#Text> [Accessed: 19.03.2025]. [in Ukrainian].
- Rynazhevskiy, B. M. (2010). Orhanizatsiia viiskovoi sluzhby u sluzhbi pravoporiadku Zbroinykh syl Ukrainy [Organization of military service in the law enforcement service of the Armed Forces of Ukraine]. URL: <http://radnuk.info/statti/226-admin-pravo/14933-2011-01-21-02-45-05.html> [Accessed: 03.10.2025]. [in Ukrainian].
- Shabetia, S. (2021). Suchasnyi stan ta perspektyvy rozvytku normatyvno-pravovoho ta orhanizatsiinoho zabezpechennia pravookhoronnoi diialnosti u sferi bezpeky derzhavy [Current status and prospects for the development of regulatory and organizational support for law enforcement activities in the field of state security]. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal*. № 7, s. 238–241. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-7/59>. [in Ukrainian].

Vasyl MYKHAILOV

The National Defence University of Ukraine

(Kyiv, Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-8566-752X>

**DEVELOPMENT OF THE ORGANIZATIONAL AND FUNCTIONAL STRUCTURE
OF THE MILITARY LAW ENFORCEMENT SERVICE
OF THE ARMED FORCES OF UKRAINE (2002–2014)**

The article examines the process of formation, establishment, and further improvement of the organizational structure and functional purpose of the Military Law Enforcement Service (MLES) of the Armed Forces of Ukraine. The study emphasizes the prerequisites for the creation of this special law enforcement formation, its place within the system of military administration, and the stages of its evolution, which reflect the gradual transformation of the MLES in accordance with the needs of defence sector reform.

The organizational and staff structure of the central apparatus of the MLES, regional directorates, zonal departments, special units, and the training centre are described in detail. The article highlights the key factors that led to the establishment within the Armed Forces of Ukraine of a separate body responsible for maintaining military discipline, guarding military facilities, ensuring law and order, and upholding legality in the military environment. Particular attention is paid to the analysis of legal, organizational, and socio-political determinants that influenced the formation of the MLES functions and their adaptation to the conditions of the Anti-terrorist operation, the Joint Forces operation, as well as to the modern challenges of the special period, especially after the onset of the full-scale armed aggression against Ukraine.

The main stages of the MLES structural development are studied, and the regularities of its improvement are identified in correlation with the general processes of modernization of the Armed Forces of Ukraine. The importance of forming an effective organizational and functional framework of the MLES is emphasized as a necessary condition for ensuring an appropriate level of law and order, discipline, and legality in military units, which, in turn, constitutes a key factor in strengthening the state's defence capability and enhancing the authority of military service in society.

Keywords: Military Law Enforcement Service, Armed Forces of Ukraine, organizational and functional structure, military reforms, law enforcement activities.

Олександр АУЛІН

кандидат філософських наук

Військовий інститут телекомунікацій

та інформатизації імені Героїв Крут

(Київ, Україна)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7304-7182>Електронна пошта: sozionik@gmail.com**ФАЛАНГОВИЙ ПРИНЦИП ЯК ТРАНСІСТОРИЧНА
ВІЙСЬКОВА, СОЦІАЛЬНА ТА КУЛЬТУРНА МОДЕЛЬ**

У статті досліджуються історико-військові, соціальні та символічні аспекти фалангового принципу як трансісторичного феномена. Фаланга розглядається не лише як форма бойового порядку, а як складна модель впорядкованої колективної дії, що виявляє високий рівень організації у військовій справі. Визначено, що стійкість цього принципу у традиціях різних народів і епох – від шумерських піхотних формацій, гоплітської грецької та македонської фаланги, римської маніпулярної системи до сучасних тактичних шикувань – зумовлена не лише ефективністю у бою, а й соціальними, політичними та культурними чинниками. Фаланга як принцип бойової єдності є універсальною відповіддю на потребу в організації злагодженого опору. Незалежно від географії чи технологій, вона втілює дисципліну, колективізм та ідеологічний порядок. Проаналізовано також аналогічні форми щільного строю у цивілізаціях Месопотамії, Індії, Китаю, що розвивалися автономно від грецької традиції, що дає змогу трактувати фаланговий принцип як транскультурний військово-організаційний архетип. Використання історичного, військово-теоретичного та антропологічного підходів разом із компаративним аналізом дало змогу зіставити фалангові структури у різних хронологічних і культурних контекстах. Виявлено сталі мотиваційні моделі, що зберігаються попри зміни у військовій техніці, геополітиці та суспільстві. Трансісторичний підхід дає змогу не лише реконструювати еволюцію моделі, а й осмислити її актуальність сьогодні, зокрема у контексті російсько-української війни. Дослідження фалангового принципу як феномена, що поєднує воєнну, соціальну та ідеологічну складові, дає змогу глибше зрозуміти механізми організації, згуртованості й мобілізації спільнот у кризових умовах та створює основу для моделювання майбутніх сценаріїв конфліктів.

Ключові слова: фаланга, фаланговий принцип, трансісторичність, військова тактика, вмотивованість, дисципліна.

Постановка проблеми. Фаланга як форма бойового порядку є одним із найвиразніших проявів колективної організації у військовій справі, що історично засвідчує високий рівень соціальної, політичної та військової координації у суспільствах різних епох. Стійкість фаланги у військовій традиції, починаючи від шумерських піхотних формацій, класичної грецької та македонської фаланги, римських маніпул і до сучасних тактичних шикувань, пояснюється не лише її ефективністю в бойових діях, а й глибокими соціальними, політичними та символічними чинниками. Фаланговий принцип виступає не лише як важливий елемент тактики, а й як концепція впорядкованої спільної дії, дисципліни та ідеології, що відобра-

жає домінуючі моделі соціальної організації та управління в конкретному історичному контексті. У сучасних умовах, коли актуалізуються дискусії щодо співвідношення колективізму та індивідуалізму, вертикальних і горизонтальних структур управління, аналіз феномена фаланги дає змогу переосмислити соціальні основи військової сили та культурної згуртованості. З огляду на триваючу російську агресію проти України, дослідження фалангового принципу як трансісторичного феномена набуває особливої актуальності, оскільки сприяє глибшому розумінню механізмів організації та мобілізації спільнот у кризових ситуаціях, що підкреслює наукову й практичну значущість обраної проблематики.

Аналіз останніх досліджень та публікацій.

Глибокий аналіз тактики дій, умов виникнення й розвитку фаланги, а також її пізніших формацій часів Середньовіччя та Нового часу здійснили вітчизняні дослідники Д. Веденєєв, О. Гавриленко, С. Кубицький, В. Остроухов (Остроухов, В. (за заг. ред.). 2017). Дослідження М. Ковалю, А. Павліковського, М. Лобка та А. Корецького системних засад забезпечення національної безпеки й оборони України, що еволюціонували залежно від безпекового середовища та збагатилися досвідом всеохоплюючої оборони у ході відсічі російської агресії, дає змогу осмислити фаланговий принцип на концептуальному рівні (Коваль, М., Павліковський, А., Лобко, М. & Корецький, А. 2023). Військовий історик, редактор «Ancient World Magazine» Дж. Брауерс запропонував нові методологічні підходи до дослідження античних битв (Brouwers, J. 2014). Вагомий внесок у дослідження західної військової традиції зробив військовий історик зі Стенфордського інституту В. Хансон, який розглядає еволюцію західного способу ведення війни, починаючи з Античності (Hanson, V. 2009). Автор підкреслює роль громадянської фаланги, дисципліни та організованості у формуванні так званого «західного шляху війни», що вплинув на подальший розвиток європейських армій. У ретроспективному аналізі військовий медіаексперт А. Сантос (Santos, A. 2021) зазначає, що іспанські терції стали не лише елітною формацією XVI–XVII століть, а й джерелом традицій і символіки для сучасних іспанських підрозділів, що засвідчує тяглість військової ідентичності та організаційних моделей. Сучасні наукові дослідження охоплюють широкий спектр питань, пов'язаних із тактикою, організацією та ідеологією античної війни, а також простежують трансформацію військових традицій від класичної доби до Нового та Новітнього часу. Проте, незважаючи на значний обсяг напрацювань у науковій літературі, зберігається потреба у подальшій систематизації підходів до аналізу тактики фаланги у різні історичні періоди, міждисциплінарному синтезі джерел та критичному оцінюванні усталених концепцій.

Мета статті – простежити еволюцію фалангового принципу як військової, соціальної та культурної моделі.

Виклад основного матеріалу. Перші задокументовані приклади бойових формацій, схожих на фалангу, з'явилися у Месопотамії, зокрема шумерських містах-державах, близько XXV–XXIV ст. до н.е. Барельєфи того часу зображують воїнів у щільному строю зі списами та щитами, котрі діють як єдине ціле. Клинописні записи підтверджують існування системи командування з ієрархією та стандартизованими тактичними діями. У Лагаші згадується «будинок воїнів» – місце підготовки солдатів у формаціях, що нагадують грецьку фалангу. Найбільш відомим зображенням шумерської фаланги є барельєф «Стела стерв'ятників» (бл. 2450 р. до н.е.), де воїни зображені у лінійному щільному строю, що вказує на практичне втілення колективного принципу бою (Mark, 2019). На погляд М. Шварца, подібність шумерських формацій і грецької фаланги не випадкова, а відображає спільну логіку військової організації в умовах обмежених ресурсів і складної політичної ситуації (Schwartz, M. 2008).

На території Китаю в епоху Воюючих царств (475–221 рр. до н.е.) армії шикували піхоту в паралельні лінії. Це забезпечувало удар силою маси та фронтальну стійкість, що нагадує тактичну ідею фаланги. Трактат Сунь Цзи «Мистецтво війни» рекомендував задіяння «вишикуваних колон», підкреслюючи необхідність підтримання флангів та концентрації сил у центрі (Сунь, Цзи. 2015). Аналогічні бойові шиккування, відомі як в'юги (наприклад, падма-в'юга, чакра-в'юга), описані в індійських епосах, зокрема Махабхараті (Ganguli, K. M. (ed.). 2016). Ці формації передбачали щільне шиккування піхоти у центрі, флангове прикриття та внутрішній командний центр. В'юги були тактичними матрицями, схожими на грецьку фалангу за аспектами координації, щільності та фронтального удару.

Грецька гоплітська фаланга, що сформувалася в VIII–VII ст. до н.е., не була лише військовим інструментом – вона стала уособленням полісної ідеології. Громадянин, який воював у фаланзі, був не найманцем, а носієм політичної відповідальності. Участь у фаланзі – рівна, колективна, фронтальна – підкреслювала ідею спільності та взаємозалежності. У строю всі воїни були формально рівні, прикриті щитом сусіда, пов'язані дисципліною та необхідністю взаємної підтримки. Як зазначає В. Хансон у своїй праці «The Western Way of War», гоплітська фаланга була формою «озброєного громадянства» (Hanson, V. 2009).

Спартанська військова культура сформувала еталон дисципліни, координації та професіоналізму у фаланговому строю. Система військового виховання, що починалася з раннього дитинства, забезпечувала підготовку воїнів до ефективної

взаємодії у щільних бойових порядках, надаючи Спарті значну перевагу над більшістю грецьких держав. Тактична стійкість спартанців, зокрема у битві проти перської армії при Фермопілах (480 р. до н.е.), стала прикладом максимально-го втілення фалангової стратегії. Поряд із цим, Афіни, хоча й не мали настільки жорсткої військової культури, зробили фалангу масовою за рахунок демократизації участі в збройних силах, підкріплюючи цим розвиток інституцій та громадянської ідентичності. Не залишилися непоміченою і така структурна особливість спартанської фаланги, як асиметрія, що виявлялася у значній перевазі правого флангу. Фіванський стратег Епамінонд впровадив концепцію тактичної глибини для лівого крила фаланги. Застосування такої інновації призвело до поразки спартанського війська у битві при Левктрах (371 р. до н.е.), змінивши баланс сил у тогочасній Греції (Остроухов, В. (заг. ред.). 2017, с. 56; Schuffert, F-G. 2003).

Філіп II Македонський, навчаючись у Фівах, перейняв основні принципи фалангової організації, згодом адаптувавши їх до потреб свого війська. Так з'явилася македонська фаланга – щільна формація, озброєна сарисами (списами довжиною до 6 м), що давала вирішальну перевагу в лобовому зіткненні. Македонська фаланга була гнучкішою, з меншими щитами, більшою глибиною та кращою синхронізацією. Син Філіпа II, Олександр Македонський, удосконалив її, інтегрувавши з кіннотою, металниками та інженерними підрозділами, створивши першу комбіновану армію античного світу. У битвах при Іссі та Гавгамелах (333 і 331 рр. до н.е.) фаланга слугувала «ковадлом», що стримувало противника, поки кіннота наносила удари з флангів (Devine, A. 1975).

У IV ст. до н.е. Римська республіка реформувала військову організацію, відмовившись від традиційної фаланги, неефективної в умовах складного рельєфу Італії та проти мобільних ворогів, зокрема самнітів. У результаті виникла маніпулярна система, що поділяла легіон на три лінії маніпул – гасти, принципи й тріарії – по 120 воїв у кожній, що забезпечувало взаємодоповнення та глибину ресурсів. Така структура забезпечувала гнучкість, автономність і здатність адаптувати тактику до конкретної ситуації. Особливо ефективною вона була у гористій місцевості. Здатність маніпул до самостійного оперування та ефективного об'єднання у масштабніші формації об'єктивно вимагала неухильної дисципліни та ґрунтовної військової підготовки. Легіонери проходили інтенсивні тренування, що

передбачали маршові вправи, бойові маневри та шиккування, зокрема *testudo* (черепаха), що забезпечувало злагодженість і бойову ефективність. Чітка ієрархія та дисципліна сприяли ефективному управлінню військами й підтриманню морального стану (Taylor, M. 2019).

У VIII ст., після захоплення території сучасної Іспанії, мусульманські війська переходять Піреней, що створює загрозу окупації франкської держави. У битві при Пуатьє (Tours/Poitiers), що відбулася 10 жовтня 732 р., франки під проводом майордома Карла Мартелла успішно використали піхотний стрій «франкський квадрат» – своєрідну фалангу – для протидії омейядській кавалерії. Основою франкської фаланги були важкоозброєні піхотинці з довгими списами, мечами та великими круглими щитами, які утворювали щільне каре на пагорбі серед лісистій місцевості. Карл Мартелл свідомо обрав рельєф із обмеженою маневреністю для кінноти – фаланга стояла між річками Клен та Вьєна, прикрита з флангів, що суттєво обмежило можливості противника. Ключовим у битві став психологічний аспект: фаланга не лише відбивала атаки, а й демонструвала силову стійкість. Коли в армії арабів поширилася чутка про напад франків на обоз, частина кінноти залишила поле битви, аби захистити трофеї. Це спричинило загальний розпад єдності військ Абдара-Рахмана і сприяло перемозі Мартелла (Лагодич, В. 2019).

У джерелах, що описують походи князя Святослава Ігоровича у X ст., фіксується застосування щільного лінійного строю піхоти, функціонально подібного до античної фаланги. Зокрема, візантійський історик Лев Діакон так описував підготовку воїнів Святослава до вирішального бою під болгарською фортецею Доростолом: «... вони вирішили боротися щосили, побудувалися у потужну фалангу і виставили вперед списи» (Діакон, Л. 2018, с. 80). Такий стрій передбачав фронтальне щитове прикриття та масований списовий бій, що забезпечувало як наступальну, так і оборонну стійкість слов'янської армії. Згаданий бойовий порядок, часто названий у літературі як «стіна» або «слов'янська фаланга», був адаптацією місцевої військової традиції до нових стратегічних викликів, зокрема під час битв на Балканах.

У XIV–XV ст. символом відродження фалангової тактики у Європі стали швейцарські пікінери. Їх бойові порядки, відомі як «*Gewalthaufen*» (ударна колона), нагадували македонську фалангу, але були більш мобільними та адаптованими

ми до гірського рельєфу. Швейцарці формували щільні колони з пікінерів, підтримуваних гаківницями та арбалетниками, що давало їм можливість ефективно протистояти важкій кавалерії та вести наступальні дії. Ключовим елементом їхньої тактики була здатність швидко переходити від наступу до оборони, формуючи так званого «їжака» – кругову формацію з пік, спрямованих назовні. Швейцарські пікінери XV–XVI ст. вирізнялися винятковою згуртованістю, бойовим завзяттям та колективною дисципліною, що базувалася на громадському устрої кантонів. Їхня моральна перевага ґрунтувалася на глибокому почутті обов'язку перед общиною, самоврядуванні й традиціях збройного ополчення, яке на початку власної історії воювало не через плату, а заради захисту свободи (North, J. 2014).

У XVI ст. іспанська армія розробила нову тактичну формацію – «терцію», яка на кшталт шиквань швейцарців поєднувала елементи фаланги з вогнепальною зброєю. Терція складалася з пікінерів у центрі та мушкетерів або аркебузирів на флангах. Така структура дозволяла поєднувати захисні властивості пікінерів із вогневою потужністю стрільців, що робило терцію ефективною в різних бойових умовах. Іспанська терція як бойова баталія вирізнялася в морально-психологічному плані завдяки таким ключовим факторам, як професіоналізм і згуртованість. Іспанські солдати були відомі своєю суворою дисципліною. Це не тільки дозволяло їм ефективно маневрувати на полі бою, а й підтримувало порядок і бойовий дух навіть під сильним тиском. Усвідомлення власної тактичної переваги та постійні перемоги, які здобували терції протягом десятиліть, підтримували високий рівень упевненості у своїх силах. Проте подальший розвиток артилерії та поява нових тактик призвели до поступового занепаду терції (López, I. 2012).

Фаланговий ідеал також вплинув на формування політичної символіки та масової культури. У міжвоєнний період в Іспанії та Польщі активно діяли організації фалангістів – Іспанська Фаланга (*Falange Española Tradicionalista y de las JONS*) та Обоз національно-радикальний «Фаланга» (*Obóz Narodowo-Radykalny «Falanga»*), які займали ультраправий сегмент у політичному ландшафті обох країн, спираючись на ідеологію націоналізму та католицького фундаменталізму (Srokosz, J. 2008). Іспанська Фаланга, польські націоналісти та інші ультраправі рухи використовували символ руки з мечем як ембле-

му своєї ідеології, що свідчить про його трансісторичний характер.

У масовій культурі фалангові принципи проявляються й дотепер у зображеннях колективної дії, згуртованості та єдності. Вони знаходять відображення у фільмах, літературі, коміксах, комп'ютерних іграх, а також у сучасному образотворчому мистецтві. У сценах битв, маршів чи спільного спротиву герої часто діють як єдиний організм, демонструючи синхронність, взаємопідтримку та жертовність. Такий підхід не лише підсилює драматизм, а й викликає асоціації із історичними прикладами героїзму й братерства. Колективна дія зображується як визначальний чинник, що забезпечує перемогу навіть за умов значної переваги противника у силах і засобах (Devereaux, B. 2023).

Фаланговий принцип, реалізований у структурі «терції» як відбірної, гнучкої та автономної бойової формації ранньомодерної доби, справив значний вплив на військову думку Іспанії та певною мірою відображається в організаційних підходах сучасних збройних сил. Назву «терція» досі мають підрозділи Іспанського легіону, морської піхоти та 6-го Савойського піхотного полку. Наприклад, ключовий підрозділ ВМС Іспанії – Терція Армади (*Tercio de la Armada*) – продовжує традиції Морських Терцій Океану – спадкоємця найстарішого у світі Корпусу морської піхоти (1537). Решта іспанської морської піхоти має назви Південна, Північна і Левантська терції, які разом із Канарською та Мадридською групами утворюють Сили захисту. Прапори й відзнаки іспанських терцій досі містять Бургундський хрест або Хрест Святого Андрія (Santos, A. 2021). У 1920 р. за зразком французького аналога був створений Іспанський легіон – «Терція іноземців» (*Tercio de Extranjeros*), що швидко здобув репутацію боєздатного підрозділу. Легіон відіграв значну роль у Громадянській війні (1936–1939). Сьогодні він складається з терцій «Великий Капітан» («*Gran Capitán*»), «Герцог Альба» («*Duque de Alba*») і «Дон Хуан де Австрія» («*Don Juan de Austria*») (Santos, A. 2021). Ця здатність до адаптації та збереження глибинних принципів колективного бою знаходить відображення і у новітніх українських військових реаліях.

Концепція всеохоплюючої оборони України, сформована у відповідь на російську гібридну агресію, хоча й не відтворює фаланговий принцип у його класичному розумінні, водночас репрезентує низку трансісторичних засад, притаманних цьому військовому феномену. Зокрема,

простежується спадковість організаційних моделей колективної оборони, що забезпечують ефективну взаємодію між різними елементами системи безпеки, а також адаптацію історичних стратегічних підходів до сучасних умов ведення війни. З 2014 р. Україна здійснила докорінні трансформації у засадах національної безпеки, перебудувавши воєнну організацію держави у широку систему безпеки і оборони. Ця система інтегрує зусилля державних інституцій, Збройних Сил, правоохоронних органів, оборонно-промислового комплексу, а також активного волонтерського та добровольчого руху, що істотно посилює потенціал колективної оборони (Коваль, М., Павліковський, А., Лобко, М. & Корецький, А. 2023, с. 9–14). Подібна синергія потенціалу державних інституцій і суспільних ресурсів у протидії агресії репрезентує сучасну інтерпретацію принципів колективної стійкості, що становлять фундамент фалангового ідеалу.

У структурі сучасних українських Збройних Сил, зокрема в елітних підрозділах, таких як 3-тя окрема штурмова бригада, дедалі виразніше простежуються аналогії з класичними принципами фаланги – не лише у фізичному сенсі взаємного прикриття і бойового порядку, а й у морально-психологічному вимірі. Головними з них є згуртованість, високий професіоналізм, внутрішня дисципліна, підкріплена свідомою мотивацією та героїзмом на полі бою. Особовий склад 3-ї штурмової бригади демонструє виняткову спроможність до злагоджених дій у щільному вогневому середовищі, що є прямим наслідуванням логіки фаланги, де кожен воїн не існує ізольовано, а виступає частиною єдиного організму. Цей ефект злагодженості посилюється системною підготовкою, яку бригада проходить з моменту свого створення на основі стандартів, наближених до практик НАТО, із залученням іноземних інструкторів. Ці принципи забезпечили підрозділу репутацію еліти в Збройних Силах України й підґрунтя для перетворення на велике оперативно-тактичне з'єднання – корпус (Chernov, M. & Hinnant, L. 2023).

Висновки. Виходячи з викладеного, фаланговий принцип можна розглядати як універсальну організаційну модель, що базується на дисципліні, щільному шикуванні та колективній взаємодії. Застосування цього принципу виходить за межі військової тактики – він виявляється у соціальних структурах і культурній символіці, відображаючи ідеї спільності та відповідальності. Від давніх бойових формацій і до сучасних підрозділів принцип фаланги впливав на політичні ідеології, масову культуру й організаційні практики.

У військовому вимірі фаланга забезпечує фронтальну стійкість і удар масою. Приклади: шумерські та індійські бойові шиккування, грецька й македонська фаланги, «франкський квадрат», швейцарські пікінери, іспанські терції. У сучасних умовах – взаємодія та взаємне прикриття, зокрема у 3-й штурмовій бригаді ЗС України. Основу бойової ефективності становлять дисципліна й координація: від системи командування шумерів і спартанської підготовки до римської організації, швейцарської згуртованості та іспанської витривалості. У нинішніх умовах це знаходить продовження у свідомій мотивації та внутрішній дисципліні українських бійців. Фаланговий принцип характеризується адаптивністю: македонська фаланга була інтегрована з кавалерією, римська маніпулярна система забезпечувала гнучкість, швейцарці діяли в умовах гір, а терції інтегрували вогнепальну зброю.

Як соціальна модель фаланга втілює принципи рівності, відповідальності та злагодженості, що сприяло формуванню громадянської ідентичності в античних полісах. Згуртованість швейцарців спиралася на громадську автономію, а в сучасних підрозділах – на професіоналізм і добровільну мотивацію.

У культурному сенсі фаланговий принцип присутній у політичній символіці, масовій культурі та морально-психологічному образі війська. Це не лише історична тактика, а й стійкий архетип єдності, що формував військові, соціальні та культурні практики упродовж тисячоліть.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Brouwers, J. (2014). Phalanx and fallacies. Ways forward in the study of ancient Greek warfare. *Ancient World Magazine*. URL: <https://www.ancientworldmagazine.com/articles/phalanx-fallacies-ways-forward-study-ancient-greek-warfare/> [дата зверн.: 12.06.2025].

Chernov, M. & Hinnant, L. (2023). Fighting 'through hell.' To reclaim Bakhmut, a Ukrainian brigade must first survive the forest. URL: <https://toronto.citynews.ca/2023/09/21/fighting-through-hell-to-reclaim-bakhmut-a-ukrainian-brigade-must-first-survive-the-forest/> [дата зверн.: 12.06.2025].

- Devereaux, B. (2023). Collections: Shield Walls and Spacing: Hollywood Mobs and Ancient Tactics. URL: <https://acoup.blog/2023/12/15/collections-shield-walls-and-spacing-hollywood-mobs-and-ancient-tactics/> [дата зверн.: 12.07.2025].
- Devine, A. M. (1975). Grand Tactics at Gaugamela. *Phoenix*. Vol. 29 (4), pp. 374–385. URL: https://www.jstor.org/stable/1087282?read-now=1&seq=1#page_scan_tab_contents [дата зверн.: 12.06.2025].
- Hanson, V. (2009). *The Western Way of War*. URL: <https://scribd.com/document/478975261/The-western-way-of-war-Victor-Davis-Hanson-pdf> [дата зверн.: 12.06.2025].
- Ganguli, K. M. (ed.). (2016). *The Mahabharata. Book 6: Bhishma Parva*. URL: <https://www.gutenberg.org/files/15475/15475-h/15475-h.htm> [дата зверн.: 14.06.2025].
- Mark, J. J. (2019). Sumerians. *World History Encyclopedia*. URL: <https://www.worldhistory.org/Sumerians/> [дата зверн.: 14.06.2025].
- López, I. (2012). *Spanish Tercios. 1536–1704*. Osprey Publishing, 50 p. URL: https://www.academia.edu/24746420/Spanish_Tercios1536_1704 [дата зверн.: 14.06.2025].
- North, J. (2014). The History of Swiss Pikemen. *Warfare History Network*. URL: <https://warfarehistorynetwork.com/the-history-of-swiss-pikemen/> [дата зверн.: 15.06.2025].
- Santos, Á. L. de. (2021). ¿Existen aún los Tercios en el Ejército español? Estas son las unidades herederas de la Infantería que dominó Europa. URL: <https://www.larazon.es/cultura/historia/20211013/ntiv4ze75bbfxiaoit4mlbbowu.html> [дата зверн.: 15.06.2025].
- Schwartz, M. (2008). Warfare at the dawn of history: warriors of Babylon and Sumer. *Ancient Warfare*. Vol. II (5), pp. 12–17. URL: https://www.academia.edu/1261907/Warfare_at_the_dawn_of_history_warriors_of_Babylon_and_Sumer_Ancient_Warfare_II_5_12_17 [дата зверн.: 18.06.2025].
- Schuffert, F.-G. (2003). Studien zu Krieg und Machtbildung im Frühhellenismus. URL: https://www.academia.edu/1348051/Studien_zu_Krieg_und_Machtbildung_im_Fr%C3%BChellenismus [дата зверн.: 18.06.2025].
- Srokosz, J. (2008). Polska i Europa w koncepcjach Obozu Narodowo-Radykalnego – Falanga i Konfederacji Narodu. *Acta Universitatis Wratislaviensis. Przegląd Prawa i Administracji*. № 78, s. 129–143. URL: https://repozytorium.uni.wroc.pl/Content/99370/10_J_Srokosz_Polska_i_Europa_w_koncepcjach_Obozu_Narodowo_Radykalnego_Falanga_i_Konfederacji_Narodu.pdf [дата зверн.: 18.06.2025].
- Taylor, M. J. (2019). Tactical Reform in the Late Roman Republic: The View from Italy. *Historia*. Vol. 68 (1), pp. 76–94. URL: https://www.jstor.org/stable/45019313?read-now=1&seq=1#page_scan_tab_contents [дата зверн.: 18.06.2025].
- Диакон, Л. (1988). *История*. Москва: Наука, 237 с.
- Коваль, М. В., Павліковський, А. К., Лобко, М. М. & Корецький, А. А. (2023). Розвиток концептуальних засад забезпечення оборони України: від воєнної організації держави до всеохоплюючої оборони. *Збірник наукових праць Центру воєнно-стратегічних досліджень Національного університету оборони України*. № 3 (79), с. 9–14. DOI: <https://doi.org/10.33099/2304-2745/2023-3-79/8-14>.
- Лагодич, В. (2019). Битва при Пуатьє (732). URL: <https://lvivmedievalclub.wordpress.com/2019/10/13/володимир-лагодич-битва-при-пуатьє-732/> [дата зверн.: 18.06.2025].
- Остроухов, В. В. (за заг. ред.). (2017). *Еволюція воєнного мистецтва* (у 2 ч. Ч. 1). Київ: Національна академія СБУ, 276 с.
- Сунь, Цзи. (2015). Мистецтво війни. URL: <https://uabook.com.ua/book/mystecztvo-vijny/> [дата зверн.: 18.06.2025].

REFERENCES

- Brouwers, J. (2014). Phalanx and fallacies. Ways forward in the study of ancient Greek warfare. *Ancient World Magazine*. URL: <https://www.ancientworldmagazine.com/articles/phalanx-fallacies-ways-forward-study-ancient-greek-warfare/> [Accessed: 12.06.2025]. [in English].
- Chernov, M. & Hinnant, L. (2023). Fighting ‘through hell.’ To reclaim Bakhmut, a Ukrainian brigade must first survive the forest. URL: <https://toronto.citynews.ca/2023/09/21/fighting-through-hell-to-reclaim-bakhmut-a-ukrainian-brigade-must-first-survive-the-forest/> [Accessed: 12.06.2025]. [in English].

- Devereaux, B. (2023). Collections: Shield Walls and Spacing: Hollywood Mobs and Ancient Tactics. URL: <https://acoup.blog/2023/12/15/collections-shield-walls-and-spacing-hollywood-mobs-and-ancient-tactics/> [Accessed: 12.07.2025]. [in English].
- Devine, A. M. (1975). Grand Tactics at Gaugamela. *Phoenix*. Vol. 29 (4), pp. 374–385. URL: https://www.jstor.org/stable/1087282?read-now=1&seq=1#page_scan_tab_contents [Accessed: 12.06.2025]. [in English].
- Diakon, L. (1988). *Istoriya* [History]. Moskva: Nauka, 237 s. [in Russian].
- Ganguli, K. M. (Ed.). (2016). *The Mahabharata. Book 6: Bhishma Parva*. URL: <https://www.gutenberg.org/files/15475/15475-h/15475-h.htm> [Accessed: 14.06.2025]. [in English].
- Hanson, V. (2009). The Western Way of War. URL: <https://scribd.com/document/478975261/The-western-way-of-war-Victor-Davis-Hanson-pdf> [Accessed: 12.06.2025]. [in English].
- Koval, M. V., Pavlikovskyi, A. K., Lobko, M. M. & Koretskyi, A. A. (2023). Rozvytok kontseptualnykh zasad zabezpechennia oborony Ukrainy: vid voiennoi orhanizatsii derzhavy do vseokhopliuiuchoi oborony [Development of conceptual principles for ensuring the defense of Ukraine: from the military organization of the state to comprehensive defense]. *Zbirnyk naukovykh prats Tsentru voienno-stratehichnykh doslidzhen Natsionalnoho universytetu oborony Ukrainy*. № 3 (79), s. 9–14. DOI: <https://doi.org/10.33099/2304-2745/2023-3-79/8-14>. [in Ukrainian].
- Lahodych, V. (2019). Bytva pry Puatie (732) [Battle of Poitiers (732)]. URL: <https://lvivmedievalclub.wordpress.com/2019/10/13/володимир-лагодич-битва-при-пуатьє-732/> [Accessed: 18.06.2025]. [in Ukrainian].
- López, I. (2012). *Spanish Tercios. 1536–1704*. Osprey Publishing, 50 p. URL: https://www.academia.edu/24746420/Spanish_Tercios1536_1704 [Accessed: 14.06.2025]. [in English].
- Mark, J. J. (2019). Sumerians. *World History Encyclopedia*. URL: <https://www.worldhistory.org/Sumerians/> [Accessed: 14.06.2025]. [in English].
- North, J. (2014). The History of Swiss Pikemen. *Warfare History Network*. URL: <https://warfarehistorynetwork.com/the-history-of-swiss-pikemen/> [Accessed: 15.06.2025]. [in English].
- Ostroukhov, V. V. (Ed.). (2017). *Evolutsiia voiennoho mystetstva* [The evolution of martial arts]. (u 2 ch. Ch. 1). Kyiv: Natsionalna akademiia SBU, 276 s. [in Ukrainian].
- Santos, Á. L. de. (2021). ¿Existen aún los Tercios en el Ejército español? Estas son las unidades herederas de la Infantería que dominó Europa. URL: <https://www.larazon.es/cultura/historia/20211013/ntiv4ze75bbfxiaoit4mlbbowu.html> [Accessed: 15.06.2025]. [in Spanish].
- Schuffert, F.-G. (2003). Studien zu Krieg und Machtbildung im Frühhellenismus. URL: https://www.academia.edu/1348051/Studien_zu_Krieg_und_Machtbildung_im_Fr%C3%BChhellenismus [Accessed: 18.06.2025]. [in German].
- Schwartz, M. (2008). Warfare at the dawn of history: warriors of Babylon and Sumer. *Ancient Warfare*. Vol. II (5), pp. 12–17. URL: https://www.academia.edu/1261907/Warfare_at_the_dawn_of_history_warriors_of_Babylon_and_Sumer_Ancient_Warfare_II_5_12_17 [Accessed: 18.06.2025]. [in English].
- Srokosz, J. (2008). Polska i Europa w koncepcjach Obozu Narodowo-Radykalnego – Falanga i Konfederacji Narodu. *Acta Universitatis Wratislaviensis. Przegląd Prawa i Administracji*. № 78, s. 129–143. URL: https://repozytorium.uni.wroc.pl/Content/99370/10_J_Srokosz_Polska_i_Europa_w_koncepcjach_Obozu_Narodowo_Radykalnego_Falanga_i_Konfederacji_Narodu.pdf [Accessed: 18.06.2025]. [in Polish].
- Sun, Tszy. (2015). *Mystetstvo viiny* [The Art of War]. URL: <https://uabook.com.ua/book/mystecztvo-vijny/> [Accessed: 18.06.2025]. [in Ukrainian].
- Taylor, M. J. (2019). Tactical Reform in the Late Roman Republic: The View from Italy. *Historia*. Vol. 68 (1), pp. 76–94. URL: https://www.jstor.org/stable/45019313?read-now=1&seq=1#page_scan_tab_contents [Accessed: 18.06.2025]. [in English].

Oleksandr AULIN

PhD in Philosophy

*Kruty Heroes Military Institute of Telecommunications
and Information Technology (Kyiv, Ukraine)*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7304-7182>

Email: sozionik@gmail.com

THE PHALANX PRINCIPLE AS A TRANSHISTORICAL MILITARY, SOCIAL, AND CULTURAL MODEL

The article examines the historical-military, social, and symbolic aspects of the phalanx principle as a transhistorical phenomenon. The phalanx is seen not only as a form of battle formation but also as a complex model of organized collective action showing a high level of military organization. The persistence of this principle in the traditions of various peoples and eras—from Sumerian infantry formations, Greek and Macedonian hoplite phalanxes, and the Roman manipular system to modern tactical formations—is attributed not only to its combat effectiveness but also to social, political, and cultural factors. As a principle of combat unity, the phalanx offers a universal response to the need for coordinated resistance. Regardless of geography or technology, it embodies discipline, collectivism, and ideological order. Similar dense formations in Mesopotamian, Indian, and Chinese civilizations, developed independently from the Greek tradition, are also analyzed, making it possible to interpret the phalanx principle as a transcultural military-organizational archetype. The use of historical, military-theoretical, and anthropological approaches, along with comparative analysis, allows for the juxtaposition of phalanx structures across different chronological and cultural contexts. Stable motivational models are identified that persist despite changes in military technology, geopolitics, and society. The transhistorical approach not only reconstructs the model's evolution but also highlights its relevance today, particularly in the Russian-Ukrainian war, where principles of cohesion, coordination, and discipline among Ukrainian soldiers—such as the 3rd Assault Brigade—are key. Research into the phalanx principle as a phenomenon uniting military, social, and ideological spheres provides a deeper understanding of the mechanisms of organization, cohesion, and mobilization of communities under crisis, and offers a basis for modeling future conflict scenarios.

Keywords: *phalanx, phalanx principle, transhistoricity, military tactics, motivation, discipline.*

Сергій КОЗЛОВСЬКИЙ

кандидат історичних наук, доцент

Львівський національний університет

імені Івана Франка (Львів, Україна)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4590-2433>

Електронна пошта: serg.kozlovsky@gmail.com

УЧАСТЬ ВІЙСЬКА КРИМСЬКОГО ХАНСТВА В ОСМАНО-СЕФЕВІДСЬКІЙ ВІЙНІ 1578–1590 рр.

Після визнання Кримським ханством у 1475 р. залежності від Османської імперії, султани почали активно використовувати війська кримців у воєнно-політичних цілях своєї держави та залучати їх до своїх військових кампаній – на Балканах, Кавказькому регіоні та Ірані. Кримці спільно з османами брали участь у військових походах проти балканських держав, Речі Посполитої та Московії. Головним суперником Стамбула на Сході була держава Сефевідів. Скориставшись внутрішніми міжусобицями в цій державі, султан вирішив захопити частину її території та розширити володіння Османської імперії на Сході. Османи мали перевагу над ворогом у загонах піших стрільців та артилерії, однак, потребували мобільної кінноти і тому залучили до бойових дій киримли. Як правило, війська киримли використовували як авангард, який рухався попереду османських військ, для спустошливих рейдів ворожою територією, збору трофеїв і тактичної розвідки. Кримці відіграли дуже важливу роль при постачанні османським гарнізонам продуктів харчування та боєприпасів, чим дозволили султану закріпитись на Кавказі і продовжувати бойові дії проти персів. Водночас участь киримли у війні завдала військам ханства відчутних втрат (у битві при Моллахасані загинули тисячі воїнів, а у полон потрапив калга Аділь Герай), послабила військову міць держави. Виник гострий конфлікт між ханом та султаном, внаслідок чого хан втратив владу і був убитий, а ханство стало ще більш залежним від Османської імперії.

Ключові слова: Кримське ханство, кримські татари, військова історія, осmano-сефевідська війна, кіннота, тактика, втрати, битви, відступ, набіги, військо.

Постановка проблеми. Османська держава, встановивши протекторат над Кримським ханством, використовувала його як джерело військових, людських та матеріальних ресурсів. Кримські татари були додатковою військовою підтримкою у війнах Османської імперії у Східній Європі та на Кавказі, перешкоджали появі різних небезпек із північного напрямку. Використовуючи киримли та інші залежні народи, османи прагнули перш за все здійснювати зовнішню політику в інтересах своєї імперії та уникати великих втрат у власних військах. Скориставшись внутрішніми міжусобицями всередині держави Сефевідів, турецький султан спробував захопити частину перських територій, розширити межі власної держави. Оскільки османський правитель не міг відправити на Кавказ левову частку своєї армії, він звернувся до кримського хана, аби той надав військо, насамперед заgonи кінноти.

Аналіз досліджень і публікацій. Тема участі киримли в осmano-сефевідській війні 1578–1590 рр. є недостатньо висвітлена як у вітчизняній, так і зарубіжній історіографії. Насамперед варто згадати статті дослідників Х. Еравчі та Ф. Хусейна, які власне й розглядали участь киримли у військовому конфлікті. Х. Еравчі, розглядаючи участь кримців у всіх осmano-сефевідських конфліктах XVI–XVIII ст., дійшов висновку, що киримли відіграли важливу роль не лише у бойових діях, тактичній розвідці, забезпеченні логістики османського війська, а й у торгівлі та дипломатії (Eragci, H. 2023). Ф. Хусейн переконаний, що допомога кримських татар османам була не лише прямою – участь у бойових діях, забезпечення комунікацій, доставка зброї, боєприпасів та харчів тощо, а й опосередкованою – походи киримли на території Кавказу справляли негативний вплив на господарство та економіку регіону, підривали його обороноздатність та полегшували

завоювання османами (Hüseyn, F. 2019). Б. Кютюктулу, розглядаючи політичні відносини між Османською імперією та державою Сефевідів, зазначав, що кримські татари були вагомим фактором завоювання османами територій на Кавказі, надали велику допомогу османським військам, забезпечили їх логістику (Kütükoğlu, B. 1962). С. Стівенс аналізує наративні джерела османо-сефевідської війни, стверджує, що кирилли внесли вагомий роль у завоюваннях османів (Stevens, S. 2023). Р. Матті зосереджує свою увагу на причинах конфлікту 1578–1590 років (Matthee, R. 2014).

Метою статті є дослідження участі кримсько-татарського війська у османо-сефевідській війні 1578–1590 рр. на основі комплексного аналізу тогочасних джерел та дослідницького матеріалу з даної проблематики.

Виклад основного матеріалу. За підсумками війни між Османською імперією та державою Сефевідів 1548–1549 рр., 29 травня 1555 р. був підписаний мирний договір у Амасії. Згідно з угодою, західні частини Вірменії, Курдистану та Грузії відійшли до османів, а східні – до Сефевідів. Османський султан Сулейман I отримав більшу частину сучасного Іраку, контроль за Перською затокою, а перський шах Тахмасп I зберіг територію сучасного Азербайджану. Провінція Карс мала стати нейтральною, буферною зоною між двома державами (Monshi, E. 1930, p. 350). Однак уже у 1576 р. ситуація змінилася – шах помер, його спадкоємці почали боротьбу за владу, витрачали накопичені багатства, внаслідок чого держава сильно ослабла. Навіть коли новим шахом став Мухаммад Худабенде – син попереднього правителя та у минулому успішний намісник провінції Фарс, відновити потугу держави не вдалося. Боротьбою правлячих еліт у Персії скористався султан, який вирішив розпочати військову експедицію на Закавказзі та захопити частину володінь Сефевідів (Matthee, R. 2014, p. 16). Також османи військовою кампанією проти Сефевідів прагнули встановити прямі зв'язки з ханствами Середньої Азії та відсунути персів подалі від Каспійського моря. Крім цього, султан побоювався зближення держави Сефевідів із Московією та європейськими державами, які мали власні торгові і політичні інтереси у цих регіонах. За даними турецької розвідки, взимку 1578 р. московський цар відправив посланця до шаха, аби укласти союз проти османів, а Папа Григорій XIII прагнув використати московитів та персів у спільній військовій кампанії проти Османської імперії

(Naki, E. 2016, p. 119–120). Приводом до оголошення війни Сефевідам стали постійні набіги на прикордонні землі Османської імперії (Selaniki, M. 1999, p. 271–272). Частина турецьких дослідників наголошують на тому, що перси грубо порушували умови Амасійської угоди, підбурювали проти османів курдів, атакували османські торгові каравани (Kütükoğlu, B. 1962, s. 22). Великий візир Соколлу Мехмед-паша намагався вмовити султана відмовитися від експедиції через значні витрати та нестачу ресурсів для забезпечення контролю над Персією у разі її завоювання. Однак візир не зміг зупинити підготовку до майбутньої війни. Османський правитель доручив досвідченому полководцю Лалі Мустафі-паші очолити військову кампанію, що розпочалася у 1578 році.

Влітку 1578 р. 100-тисячне османське військо вирушило до провінції Карс, почало зводити там фортеці з гарнізонами, що було порушенням угоди від 1555 року (Çiçek, K. 2007, s. 471). Дізнавшись про пересування османського війська, шах Сефевідів провів нараду зі своїм оточенням та вирішив, що перські війська, які виступлять назустріч ворогу, очолить його син Хамза Мірза. На початку серпня османські війська штурмували кілька фортець, включаючи Мгелціхе (Гусейн, Ф. 2005, с. 39–40). Згідно з хроністом Ібрагімом Печеві, 9 серпня османи здобули дві фортеці (Печеві, И. 1988, с. 32). Далі османи розбили війська Сефевідів у битві поблизу о. Чилдир, що відбулась 9 чи 10 серпня 1578 року. Сефевідські воєначальники зазнали поразки, втративши понад 5 тис. бійців, оскільки легковажно віднеслись до противника (недооцінили його сили) та не підготувалися належним чином до битви (Гусейн, Ф. 2005, с. 104–105). Окрім цього, на бік османів перейшли загони курдської знаті, а на поле битви не прибули війська правителя Тебріза. Перемога відкрила османам шлях до Грузії, більш того, на бік султана перейшли правителі грузинських держав Самцхе-Саатабаго та Кахетинського царства. Османські війська вступили у Тбілісі, згодом у Горі (Monshi, E. 1930, p. 351). У вересні османські війська знову здобули перевагу над ворогом у битві за переправу Коюнґечіді на р. Каник (Челеби, Э. 1983, с. 159). Далі османи побудували фортецю в Ареші, а Лала Мустафа-паша призначив Османа-пашу бейлербеєм провінції Ширван (Гусейн, Ф. 2005, с. 46). Згодом основна частина османського війська вирушила на зимівлю до Ерзурума. Натомість війська вірних шаху емірів закріпились у Нахічевані, Гянджу та інших

містах. Залишившись у Ширвані, Осман-паша мав невелике військо – 1 000 яничарів, 60 гармат, 200 скринь з боєприпасами та кошти, яких мало вистачити на платню воїнам протягом пів року (Печеви, И. 1988, с. 40). Бейлербей очікував на прибуття війська кримського хана, з яким планував ударити по військах Сефевідів у Ширвані з двох напрямків (Гусейн, Ф. 2005, с. 123).

Тим часом сефевідський керманіч провінції Ширван, Арас-хан Румла, ще до наближення османського війська покинув м. Шемаху та відійшов за р. Куру. Перед Арас-ханом стояла дилема – очікувати удару ворога, або ж бути покараним шахом за відступ. Річ утім, що до Ширвану наближалось 12-тисячне військо Хамзи Мірзи (Strange, G. (ed.). 1926, р. 147). У такій ситуації Арас-хан вирішив діяти самостійно та випередити кримців, зібравши 20–25 тис. воїнів та 9 листопада атакувавши Шемаху й Ареш (Печеви, И. 1988, с. 42). При штурмі Арешу перське військо змогло виманити на відкриту місцевість османські війська під командуванням санджак-бея Гейтас-паші та розбити їх. Після здобуття Арешу, на допомогу сефевідському війську, яке вело бої з османами поблизу Шемахи, прибули загони Імамкулі-хана. Військо шаха, маючи чисельну перевагу, тиснило ворога, а Осман-паша очікував прибуття кримли. Становище османів у Шемасі ускладнювалось тим, що місто не мало фортифікацій і Осман-паша розмістив своїх бійців та гармати прямо на вулицях (Zeyrek, Y. 2001, s. 41).

Кримське ханство опинилося у васальній залежності від Османської імперії у 1475 році. Хани зобов'язувалися надавати війська для участі у різноманітних військових кампаніях султана. Варто зауважити, що Кримське ханство мало обмежені людські ресурси – населення держави у XVI ст. становило 250–300 тис. осіб (Podhorodecki, L. 1987, s. 40–41; Górká, O. 1935, s. 196). Тому у разі тотальної мобілізації хан міг зібрати 35–40 тис. воїнів (Górká, O. 1935, s. 223, 286). У масштабних військових операціях вдавалось залучати війська чисельністю понад 10 тис. воїнів, утім, частина з них була легкоозброєною, без власної польової артилерії та ручної вогнепальної зброї (Козловський, С. 2025, с. 87). Османський султан знав про обмежені ресурси кримли, водночас чудово усвідомлював, що кримські татари виробили дуже ефективну тактику на полі бою – маневрений дистанційний лучний бій, різноманітні хитрощі (заманювання ворога у засідки та пастки,

оманливі відступи) тощо. Інтерес правителів Османської імперії викликали рейди кримли углиб ворожої території, що завдавали противникам ханства дуже серйозної шкоди. За підрахунками А. Байцара, за мінімальними оцінками, протягом XV ст. із земель сучасної України до Криму було забрано 200 тис. осіб, а у XVI ст. – 350 тис.; подібну тактику глибоких рейдів зі здобуттям бранців та припасів кримці мали застосовувати й у Персії (Байцар, А. 2014). У військовій кампанії проти Сефевідів султана була потрібна маневрена кіннота кримців для протистояння перським вершникам та їх союзникам, адже османи мали перевагу в стрільцях та артилерії, які не могли брати участі у маневрених боях, коли треба було переслідувати ворога, охоплювати його з флангів. Варто зауважити, що кримли успішно протистояли військам різних кочових народів – у 1502 р. кримські татари розгромили військо Орди поблизу р. Сули, у 1548 р. розбили ногайців поблизу Перекопа (Гайворонський, О. & Громенко, С. 2020). Окрім цього, султан прагнув використати загони кримли для рейдів углиб ворожої території, для атак тилових комунікацій та логістики противника.

Османські воєначальники дуже часто використовували кримли у якості «акінджі», коли їх загони рухалися попереду основних військ для ведення розвідки та виявлення сил противника. У разі небезпеки, кримці могли швидко відступити та попередити османів. Війська Кримського ханства вперше брали участь у бойових діях на боці османського султана в 1484 р. у битві при Акермані проти молдавського правителя Стефана Великого (1457–1504 рр.). Кримці зруйнували такі бессарабські міста, як Кавшан, Томба-сар, Балта. За участь у поході кримський хан Менглі I Герай отримав багато подарунків та грошей. Спочатку кримли залучались до військових операцій лише на Заході, переважно проти Угорського королівства, і лише у другій половині XVI ст. султани почали залучати кримців до бойових дій на Сході (Eravcı, M. 2023, s. 23). Невеликі загони кримли брали участь у східних військових кампаніях султана у 1514, 1534 рр. та у османо-сефевідській війні 1548–1549 рр. (Kırzioğlu, F. 1993, s. 218–220). Хан опирався відправленню військ у віддалені регіони, вимагав від султана по 5 тис. акче за кожного воїна, однак, пристав на пропозицію турецького керманіча про безоплатну участь військ кримців у військових кампаніях в обмін на частину бранців і трофеїв (Носа, R. 1973, s. 114).

Отримавши лист-запрошення Сулеймана I щодо участі кримськотатарського війська у військовій кампанії проти Сефевідів, хан Мехмед II Герай не наважився відмовитися. Султан міг розцінити відмову як зраду та розірвання османо-татарського союзу, адже у таких запрошеннях османський правитель у першу чергу наголошував, що майбутня військова кампанія спланована для допомоги Ісламу та заради дружби з Османською імперією. За відмову хан міг втратити владу (Inalcik, H. 2001, s. 786). За різними даними, було зібрано до 15 тис. воїнів, 500 яничарів, шість середніх та вісім малих гармат, 100 рушниць, понад 50 кг пороху та інше (Eravcı, M. 2023, s. 24). Варто зазначити, що хан вирішив відправити військо до Ширвану лише після укладення мирного договору з Річчю Посполитою у вересні 1578 року (Kortepeter, C. 1973, p. 57). Військо очолив брат хана, калга Аділь Герай, а окремі загони очолювали інші його брати – Газі, Мюбарак, Селямет та син Мурад. Кримське військо пододало Ширванську ущелину та прийшло на допомогу Осману-паші у той момент, коли сефевіди тіснили османів та ледь не здобули перемогу. Кримців супроводжувало також 300 османів, вони мали 10 гармат (Гусейн, Ф. 2005, с. 123). Із прибуттям кримли, об'єднані османо-татарські війська, маючи чисельну перевагу над ворогом, вдарили по персах одночасно з двох напрямків та здобули перемогу (Гусейн, Ф. 2005, с. 126–127). Арас-хан, зважаючи на відступ попереднього разу, розумів, що шах не пробачить йому це вдруге, вирішив битися до кінця, був із сином захоплений у полон і згодом страчений (Strange, G. (ed.). 1926, p. 137). Загалом було вбито понад 8 тис. персів та їх союзників (Kütükoğlu, B. 1962, s. 83). Натомість хроніст І. Рахімізаде стверджує, що з 20 тис. воїнів врятувалася лише тисяча, переможці спорудили вісім башт із тіл та голів полеглих (Гусейн, Ф. 2005, с. 127). За підрахунками І. Печеві, було убито 7 764 воїнів, а ще до 10 тис. померли від ран або потонули (Печеві, И. 1988, с. 44). Прибуття військ кримців не лише врятувало військо Османа-паші від розгрому, а й дозволило розбити ворога.

Окрилені перемогою у битві поблизу Шемахи, загони Аділь Герая та санджак-бея Арешу, Піяле-бея, перетнули р. Куру та атакували табір Арас-хана, здобули велику здобич, включаючи казну хана, десятки наложниць та гармати (Бидлиси, Ш. 1976, с. 237). У цьому контексті варто зауважити, що власне османи засудили дії кримли, оскільки ті розграбовували ворожий табір під

час Рамадану (Eravcı, H. M. 1999, p. 310–311). Тим часом до Шемахи наблизилось велике військо, чисельністю від 50 до 100 тис. бійців, під командуванням Хамзи Мірзи та візиря Мірзи Салмана (Kütükoğlu, B. 1962, s. 84). Перси розпочали облогу Шемахи, а Осман-паша відправив гінця до Аділь Герая, аби той повертався на допомогу гарнізону міста. Перси перехопили гінця і дізнались, що кримли, які грабували табір Арас-хана, повертатимуться зі здобиччю та на зворотному шляху їх можна буде атакувати. Назустріч кримським татарам вирушило 20-тисячне перське військо, яке очолив Мірза Салман (Çiçek, K. 2007, s. 472). Військо кримських татар, повертаючись із великою здобиччю, навіть не підозрювало, що на них вже чекають ворожі війська. 28 листопада 1578 р. обидва війська зустрілись на березі р. Агсу, поблизу м. Моллахасан. Кримці не провели ретельної розвідки, переважна їх більшість займалась транспортуванням награбованого і вступити у бій могли лише 2 тис. бійців (Hüseyn, F. 2019, s. 974; MS Török O. 176. 20b). Незважаючи на те що частина кримськотатарських воїнів чинила опір, військо хана зазнало поразки. За іншими даними, запеклі бої тривали три дні, і ситуація почала змінюватися на користь персів після сильної зливи, внаслідок якої кримли не могли використовувати луки, а їх коні повільно пересувалися у багнюці – татари втратили мобільність та вогневу міць (Eravcı, H. 2014, p. 220–221). Це підтверджує й хроніст І. Печеві: *«Нескінченний дощ, що лився з небес, не дав їм можливості діяти руками і ногами і ворожі маси оточили їх з усіх боків»* (Печеві, И. 1988, с. 46). Аділь Герай та Піяле-бей потрапили у полон. Перський хроніст Орудж Бек-Баят так описував битву: *«Для ведучих війну з сильним противником вони були напроцуд не обережні. Їхня стоянка була обрана невдало і не було виставлено вартових. Хамза-Мірза вирішив діяти швидко і відразу атакував, що виявилось дуже вдалим, бо у війні швидкість – то, матір успіху. Коли татари, спочатку приголомшені, прийшли до тями, вони виявили, що більше половини їх уже перебито, а їх принц Аділь-Гірей взятий у полон»* (Strange, G. (ed.). 1926, p. 148). Інший хроніст, І. Рахімізаде, теж описав розгром кримли: *«Гордовиті татари не вжили жодних заходів, щоб підготуватися до бою і продовжували просуватися все в тому ж порядку: кожен з них йшов сам по собі, тягнучи з собою бранців та захоплені трофеї. Лише до 2 000 воїнів перебувало у розпорядженні вищезгаданого хана [Аділь Гірея], решта ж частини [татарського*

війська] розбрелася і знаходилася в досить безладному стані. Так вони бродили привал за привалом, наче заграючи з ангелом смерті... Як тільки самовпевненому Аділь Гірею стало зрозуміло, що відбувається, і як далеко зайшла справа, він направив свого коня на поле битви і наче розлючений лев кинувся в бій. Спочатку нещадним вогнем він сповістив у пекельний вогонь незліченну кількість ворогів чарйара, а потім безжальним мечем він знеславив нескінченну кількість свиней. Гострими мечами вони перебили 200 татар, трупи яких змішалися із землею. Лише декілька людей врятувалися втечею з цієї кровопролитної біїни» (Гусейн, Ф. 2005, с. 131–132). У полон потрапило також 30 представників еліти кримли (мірзи та беї) і понад 2 тис. воїнів. Кримського калгу відправили до Казвіна, що на той час був столицею Сефевідської держави, шанобливо ставились до нього, оскільки шах прагнув встановити дружні відносини з Кримським ханством. Задля цього Худабенде планував навіть одружити Аділя з однією зі своїх дочок. Та у квітні 1579 р. ситуація змінилася – високопоставленого бранця звинуватили в інтимних стосунках з самою дружиною шаха, Бегум, та обох стратили (Minadoi, G. 1595; Strange, G. (ed.). 1926, p. 151–153). На думку І. Печеві, все сталося через те, що в калгу одночасно закохалися дружина та сестра шаха, які ворогували між собою (Печеві, І. 1988, с. 46). Більш правдиву версію подій висуває Ш. Бідлісі, за якою хан став лише приводом для знищення Бегум, яка ворогувала з частиною перської знаті: «Кизилбаські еміри злякалися могутності тієї хатун і почали обмірковувати, як її усунути. Під кінець вони вирішили приписати їй любовний зв'язок з Аділь-Гірей-ханом татар[ським] і обох вбити. За вказівкою великих емірів загін кровожерливих кизилбашів проник у покої падишахського палацу. Ту праведну пані, що простягла руку до пояса свого жалюгідного чоловіка, вони силоміць витягли [з палацу] і вбили. Добу вона була кинута голою в стегу серед простолуду, і ніхто її не ховав. Адиль-Гірей і сто чоловік із синів татарських емірів і шляхетних убили» (Бідлісі, Ш. 1976, с. 238–239). За іншою версією, полоненого калгу хотіли перевести зі столиці до однієї з фортець, він чинив опір і був убитий охороною (Kütükoğlu, B. 1962, s. 99).

Поки перські війська вели бої з кримцями, Осман-паша скористався цим, евакуював війська з Шемахи (залишивши усю артилерію) до єдиної фортеці у Ширвані, що перебувала під контролем османів – Деміркапи (Eravci, H. M. 1999, p. 311).

Через сувору зиму та нестачу харчів, османські воїни страждали від обморожень та голодували. Водночас війська Сефевідів не вжили заходів для захоплення Деміркапи. Обидві сторони вирішили перезимувати й потім поновити бойові дії. Таким чином кримли врятували військо Османа-паші від розгрому в Шемасі та виграли стратегічно важливий час у військовій кампанії.

Влітку 1579 р. основні сили османського війська були зосереджені в Анатолії, де тривало будівництво фортеці Карс, тому до участі в бойових діях проти персів на Кавказі знову залучили кримли. У липні 1579 р., дізнавшись про смерть свого брата, у похід на Кавказ виступили війська кримли під керівництвом самого хана (Monshi, E. 1930, p. 374). Попереду рухався загін санджак-бея Азака, Махмуда-бея, який транспортував гроші та продукти харчування, а за ним слідували основні війська хана (Гусейн, Ф. 2005, с. 137–138). За різними підрахунками, війська кримців налічували від 40 до 80 тис. бійців (Гусейн, Ф. 2005, с. 137). Кримли приєдналися до османського війська за 30 днів (Gelibolulu, M. 2000, s. 359). Хоча за іншою інформацією, основні війська кримли прибули на Кавказ лише у середині жовтня. У Ширвані об'єднані османо-татарські війська розгромили загін восначальника Мухаммеда Халіфа Зульгара – командувач загону загинув, як і понад 2 тис. його воїнів, а уцілілі війська відступили на південь (Kütükoğlu, B. 1962, s. 101). 23 жовтня об'єднані війська вступили до Шемахи, у різні напрямки були відправлені загони для виявлення та знищення ворожих сил. Кримці розграбували Ширван, Карабах, Гянджу, захопили 20–30 тис. полонених, тисячі голів домашньої худоби (Kütükoğlu, B. 1962, s. 101). Об'єднане османо-татарське військо відкинули ворожі сили за р. Куру, до Карабаху та Мугану. Далі хан мав наказ об'єднатися з потужним османським військом під командуванням Лали Мустафи-паші та рушити на штурм Казвіна. Однак військо Мустафи-паші не прибуло, хан отримав наказ зимувати у Ширвані, проігнорував його і вирішив повернутися до Криму, залишивши османам загони під командуванням свого брата – Гази Герая, чисельністю 2–3 тис. воїнів (Eravci, M. 2023, s. 26). 2 листопада 1579 р. Осман-паша спільно з загонами кримли атакував військо місцевих племен, включаючи каймаків та кипчаків, які постійно атакували османів (Гусейн, Ф. 2005, с. 68). Бої точилися в ущелині, поблизу Кюр Кюре. Спочатку ворога атакувала тисяча кінних лучників Гази Герая, а далі нанесли

удар османські стрільці та артилерія, розбивши противника (Çiçek, K. 2007, s. 472). Битву детально описав хроніст І. Рахімізаде: *«Гази Гірей-хан, який був залишений у Ширвані для охорони вілайєту, першим вступив у бій на чолі 1 000 безжальних татар, а слідом за ним сардар, відзначений знаком відваги, прикривши обличчя щитом і піднявши меч, що бореться як удар блискавки, разом із 5 000 стрільцями кинувся в атаку. Внаслідок цієї битви 1 000 безбожників було відправлено до пекла і 200 правовірних стали шахідами. Як тільки зловмисні вороги кинулися втечею, щоб сховатися в горах Ельборза, в хід пішли шахи-зарбазани, вогнем яких було винищено значну кількість ворогів. В одну мить усі кинулися перепливати вищезгадану річку, проте, багато хто відстав через втому коней і був розрубаний мечами, вдалося втекти лише малій кількості нечестивців. Було зруйновано 60–70 селищ, майно мешканців було пограбовано, а їхні будинки зрівняно із землею»* (Гусейн, Ф. 2005, с. 139–140). Унаслідок бойових дій, татарських набігів та мобілізації чоловіків, населення Ширвану, Азербайджану та інших провінцій страждало від сильного голоду. На думку турецького історика М. Еравчі, загони кримли забезпечували постачання османським гарнізонам фортець, постійно атакували невеликі загони персів та здійснювали тактичну розвідку місцевості (Eğavci, M. 2023, s. 26). Осман-паша, залучаючи до збору харчів кримли, перш за все прагнув уникнути втрат серед османських військ, оскільки під час збору продуктів ворог атакував малі загони турецьких воїнів (Strange, G. (ed.). 1926, p. 155). Кримли здійснювали швидкі та несподівані рейди углиб ворожої території (Stevens, S. 2023, p. 54). Маючи обмежені сили у Ширвані, Осман-паша планував використовувати загони кримли як допоміжні. Кримські татари використовували ту ж тактику, що й перси – здійснювали грабіжницькі рейди, аби отримати харчі, коней та спустошити певну територію (Ms Török O.176). Завдяки кримським татарам, Осман-паша зміг утримати позиції у Дагестані та північних районах сучасного Азербайджану.

У 1580 р. кримськотатарське військо під командуванням Гази та Сафа Гераїв знову здійснило вторгнення до Ширвану та розграбувало його. Спустошуючи та розграбовуючи перські володіння на Кавказі, зокрема на території сучасного Азербайджану, кримли ослаблювали цей регіон, що значно полегшувало завоювання його османами (Hüseyn, F. 2019, s. 980). Варто згадати й про те, що кримли виступали не лише як ефектив-

на військова сила, а й як посланці, наглядачі та розвідники. Кримські воїни нерідко були гінцями, які передавали повідомлення від султана до шаха, контролювали торгівлю між Московією, європейськими країнами та Персією. Наприклад, влітку 1580 р. кримли заблокували усю торгівлю між Англією та державою Сефевідів, водночас налагодили торговельні контакти між Англією та Османською імперією (Jenkinson, A. 1885). Кримські татари допомагали османам упорядковувати митні пости на Чорному та Каспійському морях. За допомогою кримли Осман-паша атакував Баку, здобув місто та розмістив там гарнізон (Monshi, E. 1930, p. 387). Біля Моллахасану кримли знов зішлись у бою із загонами Сефевідів, одна битва була менш масштабною ніж у 1578 р. і завершилася внічию. Далі Осман-паша відступив до Деміркапи, а кримли повернулися у Крим.

Навесні 1581 р. кримськотатарські загони під командуванням Гази та Сафа Гераїв знову здійснили похід у Закавказзя. Розвідники кримли виявили поблизу р. Кура табір військ бейлербея Салман-хасана. Кримли форсували річку і вночі атакували табір, де відпочивали перси. За різними підрахунками, перське військо налічувало від 5–6 тис. до 17–16 тис. бійців (Гусейн, Ф. 2005, с. 69). Перські війська не встигли підготуватись до бою і почали втікати. Лише загін під командуванням еміра устаджлу Алі-кулі хана Шамлу прийняв бій, проте, його воїни загинули (Monshi, E. 1930, p. 387). Салман-хан отримав поранення і зміг утекти, також врятувалося 300 бійців (Гусейн, Ф. 2005, с. 141). У результаті цієї перемоги Гази Герай отримав особисту подяку від султана (hüküm-i-şerif) та щорічну субсидію у 50 тис. срібних акче (Başbakanlık Osmanlı Arşivi. 44: 231/255). Рядові кримські татари захопили чималу здобич – бранців та трофеї (перш за все гармати, яких не виробляли на території ханства і експортували з території Туреччини). Далі обидві сторони отримали підкріплення та зішлись у бою на місцевості між Шемахою та Шабраном. Гази Герай недооцінив сили ворога, повів війська в атаку й потрапив у пастку. Перське військо, яке очолював беклярбек Пейкер-паша, відрізало передовий загін кримли та розгромило його. Гази Герай потрапив у полон і був ув'язнений у фортеці Аламут (Münşi, I. 1978, p. 334).

Влітку 1582 р. султан у черговий раз вимагав від хана відправити війська до Сефевідського Ірану, однак, Мехмед II Герай скликав нараду беїв та мурз, більшість яких виступила проти черго-

вого походу. Дізнавшись про таке рішення хана і татарської еліти, султан доручив Осману-паші вирушити до Криму та арештувати очільника Кримського ханства. Султан чудово розумів, що без кінноти киримли не зможе проводити ефективні наступальні операції проти персів. За іншими даними, ханські війська відправились у похід, однак, дійшли до Кубані та повернулись (Kütükoğlu, B. 1962, s. 106). У 1584 р. султан скинув Мехмед II Герая з престолу і призначив ханом одного з братів Мехмеда – Ісляма II Герая, який тривалий час мешкав в Османській імперії. Нового правителя підтримало військо, більшість беїв та брати Мехмеда – Алп, Селямет та Мубарек. Вірність попередньому правителю зберігали лише ногайські мірзи з роду Мансурів. Мехмед вирішив утекти до ногайців, зібрати військо та повернути собі трон, однак, поблизу Перекопа був схоплений військом киримли та страчений (Inalcik, H. 2001, s. 786). Далі боротьбу за ханський трон продовжив старший син загиблого хана – Саадет. Киримли з цього часу фактично не брали участі у військових кампаніях Османської імперії проти Сефевідів. У Ірані тим часом теж відбулись зміни. У 1588 р. син шаха – Аббас, усунув від правління хворого батька і очолив державу. Перси тривалий час сподівались на допомогу європейських країн, зокрема Іспанії та Англії, однак, європейські лідери лише робили гучні заяви, а виступити з військами проти османів не наважились. У той час як османи завойовували західні території держави Сефевідів, зі сходу почали наступ війська узбецького хана Абдулли-хан II, перському шаху відмовились коритись кілька впливових беїв та частина війська. Не маючи змоги вести війну одночасно на кількох напрямках, Аббас вирішив укласти мир із османами, і 21 березня 1590 р. було підписано Стамбульський договір, який став завершенням війни, що тривала з 1578 року. За умовами договору, шах зобов'язувався не надавати притулок особам, яких султан підозрював у зраді чи заколоті. Перський правитель визнавав османськими усі території, захоплені на момент підписання угоди – Тебріз, Карабах, Гянджу, Ширван, Грузію, Лурістан та інші. Втім, варто зауважити, що договір дозволив шаху Аббасу розправитися із внутрішніми заколотниками, завдати поразки узбекам та значно зміцнити військо.

Війна загострила боротьбу за владу в середовищі роду Гераїв, засвідчила, що війська киримли займали важливе місце у військових кампаніях османських правителів. Водночас зауважимо,

що сефевідська війна поставила кримських ханів у ще більшу залежність від султанів. Наприклад, у роки правління Ісляма II Герая у п'ятничних проповідях ім'я османського султана почали читати перед іменем кримського хана (Giray H. 2019, s. 77). Якщо раніше султан запрошував хана взяти участь у військовій кампанії, то вже з 1590-х рр. він безпосередньо віддавав кримському правителю накази (Eravci, M. 2023, s. 27). Після війни, аби зосередити увагу на забезпеченні власного північного степового кордону, ханство змушене було постійно надавати військову підтримку Османській імперії (Kortepeter, C. 1966, p. 141–142).

Висновки. Османо-сефевідська війна 1578–1590 рр. стала першим конфліктом Османської імперії на Сході, до якого вона залучила не окремі загони, а велике військо кримських татар. Султан вдався до такого кроку з огляду на нестачу власної кінноти, бажаючи уникнути великих втрат серед османських військ. Хану вдалося зібрати приблизно 15 тис. бійців та артилерію, що свідчить про вагомую участь у масштабній військовій кампанії. Війська киримли відіграли важливу роль у війні, фактично врятували від розгрому османські війська на Кавказі та дозволили закріпитися османам у регіоні. У листопаді 1578 р. кримці двічі врятували від розгрому війська візира Османа-паші – перший раз вони прийшли на допомогу 11 листопада, коли перські війська ледь не здобули штурмом Шемаху, вдруге – вели бої поблизу Моллахасана 28 листопада, коли відволикли на себе велике військо ворога та дозволили османам відступити із Шемахи. Через цілу низку допущених помилок воєначальниками киримли, кримськотатарське військо зазнало однієї з найважчих поразок в історії ханства, втративши тисячі бійців, у полон потрапив калга Аділь Герай та представники кримської знаті. Влітку 1579 р. на Кавказ прибуло ще більше військо киримли (кілька десятків тисяч бійців) під командуванням особисто хана Мехмед II Герая. Кримці здійснили масштабні грабіжницькі рейди у кількох провінціях, захопили десятки тисяч полонених, багато худоби та значно послабили позиції Сефевідів у регіоні. У 1579 р. кримськотатарські війська під командуванням брата хана – Гази Герая, допомогли османам розгромити військо кавказьких племен поблизу Кюр Кюре. У 1581 р. киримли розгромили військо бейлербея Салман-хана поблизу р. Кури, однак, невдовзі один загін кримців потрапив в оточення й був винищений, а Гази Герай потрапив у полон. Чергова поразка киримли

призвела до того, що хан відмовився відправляти війська на Кавказ, що засвідчило те, що кримські хани намагалися уникати великих втрат серед своїх військ. Своїм рішенням хан викликав конфлікт із султаном, його змістили з посади і страшили, а новим ханом став ставленик Стамбула – Іслям II Герай. З цього часу Кримське ханство стало ще більш залежним від Османської імперії, султани почали більш активно залучати війська

киримли у різних військових кампаніях. Протягом 1579–1581 рр. війська киримли не лише брали участь у боях, а й проводили рейди у тилу ворога, здійснювали тактичну розвідку і доставку різних матеріалів османським гарнізонам фортець, чим дозволили османам закріпитися на Кавказі та продовжувати бойові дії протягом тривалого періоду.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Başbakanlık Osmanlı Arşivi. Mühimme defteri (32, 38, 44, 45). URL: <https://web.archive.org/web/20250830182052/https://www.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/Yayinlar/Yayinlar.aspx> [дата зверн.: 26.05.2025].
- Çiçek, K. (2007). Osman Paşa, Özdemiroğlu. *TDV İslam Ansiklopedisi*. Vol. 33, s. 471–473.
- Eravcı, H. M. (1999). *Mustafa Âlî's Nusret-name* (Doctoral Thesis). Edinburgh, 450 p.
- Eravcı, H. M. (2014). *Gelibolu Mustafa Âlî ve Nusretname*. Ankara: AKDITYK Türk Tarih Kurumu, 355 s.
- Eravcı, H. M. (2023). The Role of the Crimean Tatars in the Ottoman-Safavi Wars. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. № 57, s. 21–36. DOI: <https://doi.org/10.21563/sutad.1285102>.
- Erdoğan, M.A. (2012). *Abdullah İbn Ridvan, Tevarih-i Deşt-i Kıpçak Ve Hittâ-i Kırım Veya Tevarih-i Tatarhanan-ı Kadim Ve Ahval-i Deşt-i Kıpçak*. İzmir: Ege Üniversitesi Yayınları, 80 s.
- Gelibolulu, M. (2000). *Künhü'l-Ahbar*. (Vol. III). (F. Çeri, Haz.). Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayını, 1075 s.
- Giray, H. (2019). *Gülbün-i Hânân*. (İ. Gültekin, Haz.). URL: <https://tinyurl.com/bdhd2d9c> [дата зверн.: 26.05.2025].
- Górka, O. (1935). Liczebność tatarów krymskich i ich wojsk. *Przegląd historyczno-wojskowy*. № 8 (2), s. 185–295.
- Hoca, R. (1973). *Tarih-i Sâhib Giray Han*. Erzurum, 198 s.
- Hüseyin, F. (2019). 1578–1590 Osmanlı-Safevî Savaşı ve Kırım Hanlığı. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*. № 6 (2), s. 964–983.
- Inalcik, H. (2001). *Giray*. *İslam Ansiklopedisi* (Cilt IV), Eskişehir, s. 783–789.
- Jenkinson, A. (1885). *Early Voyages and Travels to Russia and Persia*. (Vol. I). (Eds E. D. Morgan & C. H. Coote). URL: <https://ia601906.us.archive.org/18/items/earlyvoyagestrav01morguoft/earlyvoyagestrav01morguoft.pdf> [дата зверн.: 17.06.2025].
- Kırzioğlu, F. (1993). *Osmanlılar'ın Kafkas Elleri'ni Fethi (1451–1590)*. Ankara: TTK Yayını, 550 s.
- Kortepeter, C. (1966). Ġazî Ġiray II, Khan of the Crimea, and Ottoman Policy in Eastern Europe and the Caucasus, 1588–94. *The Slavonic and East European Review*. Vol. 44, № 102, pp. 139–166.
- Kortepeter, C. (1973). *Ottoman Imperialism During the Reformation: Europe and The Caucasus*. London: Hodder & Stoughton Ltd, 328 p.
- Kütükoğlu, B. (1962). *Osmanlı-İran Siyâsi Münasebetleri (1578–1590)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 232 s.
- Matthee, R. (2014). The Ottoman-Safavid War of 986–998/1578–1590: Motives and Causes. *International Journal of Turkish Studies*. 20, nos. 1–2, p. 1–20.
- Minadoi, G. T. (1595). *The history of the wares between the Turkes and the Persians*. (A. Hartwell, Trans.). URL: <https://quod.lib.umich.edu/cgi/t/text/text-idx?c=eebo;idno=A07559.0001.001> [дата зверн.: 17.06.2025].
- Monshi, E. (1930). *History of Shah Abbas The Great*. (Vol. 1). (R. Savory, Trans). Boulder, Colorado : Westview Press, 576 p.
- Ms Török O.176. *Tevarih-i futuh-i Şirvan*. URL: <http://vambery.mtak.hu/en/14-027.htm> [дата зверн.: 20.08.2025].
- Münşî, I. (1978). The History of Shaah 'Abbās the Great. (R. Savory, Trans.). URL: https://archive.org/details/monshi-shah-abbas-english/Monshi_Shah-Abbas_English/page/n2/mode/1up [дата зверн.: 20.08.2025].
- Naki, E. (2016). Osmanlı'ya Karşı İran'la İttifak: 16. Yüzyılın Siyasi ve İktisadi Rekabet Ortamında Avrupa'nın Müttefik Arayışları. *Tarih Araştırmaları Dergisi*. Vol. 35 (59), s. 115–129.

- Podhorodecki, L. (1987). *Chanat Krymski i jego stosunki z Polska w XV–XVIII w.* Warszawa : Książka i Wiedza, 358 s.
- Selaniki, M. (1999). *Tarih-i Selânikî (971–1003/1563–1595)*. (M. İpşirli, Haz.). URL: <https://tinyurl.com/uhe2ms9> [дата зверн.: 27.09.2025].
- Stevens, S. (2023). *The Ottoman-Safavid War of 1578–1590 in Narrative Sources: An Evaluation of Hungarian Academy of Sciences Manuscript Ms Török O.176*. İstanbul: Koç University, 69 p.
- Strange, G. (ed.). (1926). *Don Juan of Persia. A shi'ah catholic. 1560–1604*. London: G. Routledge & Sons, 355 p.
- Zeyrek, Y. (2001). *Tarih-i Osman Paşa: Özdemiroğlu Osman Paşa'nın Kafkasya Fetihleri (H.986-988/M.1578-1580) ve Tebriz'in Fethi (H.993/1585)*. Ankara: Kültür Bakanlığı, 88 s.
- Байцар, А. (2014). Український Крим: Кримське ханство і Козацька Україна. URL: <https://web.archive.org/web/20180425031948/http://plus.lviv.ua/publ/13-1-0-743> [дата зверн.: 27.07.2025].
- Бидлиси, Ш. (1976). *Шараф-наме*: перевод Е. И. Васильевой. Москва : Наука, 352 с.
- Гайворонський, О. & Громенко, С. (2020). Кримське ханство. Остання битва з Ордою. URL: <https://ru.krymr.com/a/krymskoe-hanstvo-poslednyaya-bitva-s-or DOJ/29068360.html> [дата зверн.: 26.05.2025].
- Гусейн, Ф. (2005). *Османо-сефевидская война 1578–1590 гг. по материалам трудов османского летописца Ибрахима Рахимизаде*. Баку : Нурлан, 222 с.
- Козловський, С. (2025). Військо Кримського ханства у середині XV–XVI ст.: чисельність, людський та ресурсний потенціали. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. Том 36 (75), №2, с. 84–91. DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/2.12>.
- Печеви, И. (1988). *История*: перевод З. М. Буниятова. Баку : Элм, 98 с.
- Челеби, Э. (1983). *Книга путешествия (Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века)*. (Ред. Желтяков А. Д.). Москва : Наука, 376 с.

REFERENCES

- Baitsar, A. (2014). *Ukrainskyi Krym: Krymske khanstvo i Kozatska Ukraina [Ukrainian Crimea: Crimean Khanate and Cossack Ukraine]*. URL: <https://web.archive.org/web/20180425031948/http://plus.lviv.ua/publ/13-1-0-743> [Accessed: 27.07.2025]. [in Ukrainian].
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi [Prime Ministry Ottoman Archives]. Mühimme defteri (32, 38, 44, 45). URL: <https://web.archive.org/web/20250830182052/https://www.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/Yayinlar/Yayinlar.aspx> [Accessed: 26.05.2025] [in Turkish].
- Bidlisi, Sh. (1976). *Sharaf-name*: perevod (Ye. Vasileva, Trans). Moskva : Nauka, 352 s. [in Russian].
- Chelebi, E. (1983). *Kniga puteshestviya (Izvlecheniya iz sochineniya turetskogo puteshestvennika XVII veka)* [The Book of Travel (Extracts from the work of a Turkish traveler of the 17th century)]. (Red. A. D. Zheltyakov). Moskva : Nauka, 376 s. [in Russian].
- Çiçek, K. (2007). Osman Paşa, Özdemiroğlu. *TDV İslam Ansiklopedisi*. Vol. 33, s. 471–473. [in Turkish].
- Eravcı, H. M. (1999). *Mustafa Âlî's Nusret-name* (Doctoral Thesis). Edinburgh, 450 p. [in English].
- Eravcı, H. M. (2014). *Gelibolu Mustafa Âlî ve Nusretname* [Gallipoli Mustafa Ali and the Nusretname]. Ankara: AKDITYK Türk Tarih Kurumu, 355 s. [in Turkish].
- Eravcı, H. M. (2023). The Role of the Crimean Tatars in the Ottoman-Safavi Wars. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. № 57, s. 21–36. DOI: <https://doi.org/10.21563/sutad.1285102>. [in English].
- Erdoğan, M. A. (2012). *Abdullah İbn Ridvan, Tevarih-i Deşt-i Kıpçak Ve Hittâ-i Kırım Veya Tevarih-i Tatarhanan-ı Kadim Ve Ahval-i Deşt-i Kıpçak* [The Tale of Desht-i Kipchak'an Hittâ-i Kırım or the Tale of Tatar Hanan-ı Kadim]. İzmir : Ege Üniversitesi Yayınları, 80 s. [in Turkish].
- Gelibolulu, M. (2000). *Künhü'l-Ahbar* [The gist of the events]. (Vol. III). (F. Çeri, Haz.). Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayını, 1075 s. [in Turkish].
- Giray, H. (2019). *Gülbün-i Hânân* [Rosebud of Khans]. (İ. Gültekin, Haz.). URL: <https://tinyurl.com/bdhd2d9c> [Accessed: 26.05.2025]. [in Turkish].
- Górka, O. (1935). Liczebność tatarów krymskich i ich wojsk [The number of Crimean Tatars and their troops]. *Przegląd historyczno-wojskowy*. № 8 (2), s. 185–295. [in Polish].
- Gusein, F. (2005). *Osmanno-sefevidskaya voyna 1578–1590 gg. po materialam trudov osmanskogo letopistsa Ibrakhima Rakhimizade* [The Ottoman-Safavid war 1578–1590 (based on Ibrahim Rahimizadeh's works)]. Baku : Nurlan, 222 s. [in Russian].

- Haivoronskyi, O. & Hromenko, S. (2020). Krymske khanstvo. Ostannia bytva z Ordoiu [Crimean Khanate. The last battle with the Horde]. URL: <https://ru.krymr.com/a/krymskoe-hanstvo-poslednyaya-bitva-s-ordoj/29068360.html> [Accessed: 26.05.2025]. [in Ukrainian].
- Hoca, R. (1973). *Tarih-i Sâhib Giray Han*. Erzurum, 198 s. [in Turkish].
- Hüseyn, F. (2019). 1578–1590 Osmanlı-Safevî Savaşı ve Kırım Hanlığı [The Ottoman-Safavid War and the Crimean Khanate 1578–1590]. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*. № 6 (2), s. 964–983. [in Russian].
- Inalcik, H. (2001). *Giray*. *İslam Ansiklopedisi* [Giray. Islamic Encyclopedia], (Cilt IV), Eskişehir, s. 783–789. [in Turkish].
- Jenkinson, A. (1885). *Early Voyages and Travels to Russia and Persia*. (Vol. I). (Eds E. D. Morgan & C. H. Coote). URL: <https://ia601906.us.archive.org/18/items/earlyvoyagestrav01morguoft/earlyvoyagestrav01morguoft.pdf> [Accessed: 17.06.2025]. [in English].
- Kırzioğlu, F. (1993). *Osmanlılar'ın Kafkas Elleri'ni Fethi (1451–1590)* [Ottoman conquest of the Caucasus (1451–1590)]. Ankara: TTK Yayını, 550 s. [in Turkish].
- Kortepeter, C. (1966). Gazî Giray II, Khan of the Crimea, and Ottoman Policy in Eastern Europe and the Caucasus, 1588–94. *The Slavonic and East European Review*. Vol. 44, № 102, p. 139–166. [in English].
- Kortepeter, C. (1973). *Ottoman Imperialism During the Reformation: Europe and The Caucasus*. London: Hodder & Stoughton Ltd, 328 p. [in English].
- Kozlovskyi, S. (2025). Viisko Krymskoho khanstva u seredyni XV–XVI st.: chyselnist, liudskyi ta resursnyi potentsialy [The army of the Crimean Khanate in the mid-15th–16th centuries: numbers, human and resource potential]. *Vcheni zapysky TNU imeni V. I. Vernadskoho. Seriya: Istorychni nauky*. Vol. 36 (75), № 2, s. 84–91. DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/2.12>. [in Ukrainian].
- Kütükoğlu, B. (1962). *Osmanlı-İran Siyâsi Münasebetleri (1578–1590)* [Ottoman-Iranian Political Relations (1578–1590)]. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 232 s. [in Turkish].
- Matthee, R. (2014). The Ottoman-Safavid War of 986–998/1578–1590: Motives and Causes. *International Journal of Turkish Studies* 20, nos. 1–2, p. 1–20. [in English].
- Minadoi, G. T. (1595). The history of the wares between the Turkes and the Persians. (A. Hartwell, Trans.). URL: <https://quod.lib.umich.edu/cgi/t/text/text-idx?c=eebo;idno=A07559.0001.001> [Accessed: 17.06.2025]. [in English].
- Monshi, E. (1930). *History of Shah Abbas The Great*. (Vol. 1). (R. Savory, Trans). Boulder, Colorado : Westview Press, 576 p. [in English].
- Ms Török O.176. Tevarih-i futuh-i Şirvan [The Conquest of Shirvan]. URL: <http://vambery.mtak.hu/en/14-027.htm> [Accessed: 20.08.2025]. [in Turkish].
- Münşî, I. (1978). *The History of Shaah 'Abbās the Great*. (R. Savory, Trans.). URL: https://archive.org/details/monshi-shah-abbas-english/Monshi_Shah-Abbas_English/page/n2/mode/1up [Accessed: 20.08.2025]. [in English].
- Naki, E. (2016). Osmanlı'ya Karşı İran'la İttifak: 16. Yüzyılın Siyasi ve İktisadi Rekabet Ortamında Avrupa'nın Müttefik Arayışları [Alliance with Iran against the Ottomans: Europe's search for allies in the political and economic competition environment of the 16th century]. *Tarih Araştırmaları Dergisi*. Vol. 35 (59), s. 115–129. [in Turkish].
- Pechevi, I. (1988). *Istoriya* [History]: perevod (Z. Bunyatov, Trans.). Baku : Elm, 98 s. [in Russian].
- Podhorodecki, L. (1987). *Chanał Krymski i jego stosunki z Polska w XV–XVIII w.* [The Crimean Khanate and its relations with Poland in the 15th–18th centuries]. Warszawa : Książka i Wiedza, 358 s. [in Polish].
- Selaniki, M. (1999). *Tarih-i Selâniki (971–1003/1563–1595)* [History of Thessaloniki (971–1003/1563–1595)] (M. İpşirli, Haz.). URL: <https://tinyurl.com/uhve2ms9> [Accessed: 27.09.2025]. [in Turkish].
- Stevens, S. (2023). *The Ottoman-Safavid War of 1578–1590 in Narrative Sources: An Evaluation of Hungarian Academy of Sciences Manuscript Ms Török O.176*. İstanbul: Koç University, 69 p. [in English].
- Strange, G. (ed.). (1926). *Don Juan of Persia. A shi'ah catholic. 1560–1604*. London: G. Routledge & Sons, 355 p. [in English].
- Zeyrek, Y. (2001). *Tarih-i Osman Paşa: Özdemiroğlu Osman Paşa'nın Kafkasya Fetihleri (H.986–988/M.1578–1580) ve Tebriz'in Fethi (H.993/1585)* [Özdemiroğlu Osman Pasha's Conquests of the Caucasus (H.986–988/M.1578–1580) and the Conquest of Tabriz (H.993/1585)]. Ankara: Kültür Bakanlığı, 88 s. [in Turkish].

Serhii KOZLOVSKYI

PhD of Historical Sciences, Associate Professor

Ivan Franko National University of Lviv

(Lviv, Ukraine)

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-4590-2433>

PARTICIPATION OF THE CRIMEA KHANATE'S ARMY IN THE OTTOMAN-SAFAVID WAR OF 1578–1590

After the Crimean Khanate recognized its dependence on the Ottoman Empire in 1475, the sultans began to actively use the Crimean troops for the military-political purposes of Turkish state and to involve them in their own military campaigns – in the Balkans, the Caucasus region and Iran. The Crimeans, together with the Ottomans, participated in military campaigns against the Balkan states, the Polish-Lithuanian Commonwealth and Muscovy. The main rival of Istanbul in the East was the Safavid state. Taking advantage of the internal strife in this state, the sultan decided to seize part of its territory and expand the possessions of the Ottoman Empire in the East. The Ottomans had an advantage over the enemy in units of soldiers and artillery, but they needed mobile cavalry and therefore involved the Crimeans in the fighting. The fact that the Crimean Tatar army played an important role in the Ottoman-Safavid war in its first stages, in 1578–1582, is evidenced by the number of Khanate units involved – tens of thousands of fighters. It should be noted that the Crimean Khan managed to gather such an army extremely rarely. The Kyrymly saved the Ottoman army during the siege of Shemakha, and later took on a powerful enemy blow near Mollahasan (November 1578), buying time to evacuate the Shemakha garrison. Crimean troops made a significant contribution to the defeat of the Caucasian tribes in the battle near Kara-Kure (November 2, 1579), and in defeating the army of the Persian commander Salman-Hasan in 1581. As a rule, the Crimean troops were used as a vanguard, moving ahead of the Ottoman troops, for devastating raids on enemy territory, collecting trophies and tactical reconnaissance. The Crimeans played a very important role in supplying the Ottoman garrisons with food and ammunition, which allowed the sultan to gain a foothold in the Caucasus and continue fighting against the Persians. At the same time, the participation of the Kyrymly in the war caused significant losses to the troops of the Khanate (thousands of soldiers died in the Battle of Mollahasan, and the Kalga Adil Geray was captured), the military power of the State weakened and a sharp conflict arose between the Khan and the Sultan, as a result of which the Khan lost power and was killed, and the Khanate became even more dependent on the Ottoman Empire.

Keywords: *Crimean Khanate, Crimean Tatars, military history, Ottoman-Safavid War, cavalry, tactics, losses, battles, retreat, raids, army.*

Дмитро ФУРМАНЧУК

Національний університет оборони України

(Київ, Україна)

ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-6711-9326>Електронна пошта: holodnuuyar@ukr.net

**БІЛЬШОВИЗМ: ВІД ІДЕОЛОГІЧНОГО ШТАМПА
«ПОЛІТИЧНИЙ БАНДИТИЗМ ПЕТЛЮРІВСЬКОЇ ОРІЄНТАЦІЇ»
ДО РЕПРЕСИВНОЇ ПРАКТИКИ У СПРАВАХ ПРОТИ ПОВСТАНЦІВ
ХОЛОДНОГО ЯРУ 1918–1922 рр.**

У статті розкрито поняття «політичний бандитизм петлюрівської орієнтації» як пропагандистського штампа більшовицького режиму, спрямованого на дискредитацію українського національно-визвольного руху 1918–1922 рр., зокрема Холодноряської організації. Методологію дослідження поєднує критичний дискурс-аналіз та інструментарій воєнно-історичного дослідження (проблемно-хронологічний, історично-порівняльний, пошуково-генеалогічний методи). На основі аналізу й узагальнення наукових досліджень, архівно-кримінальних справ, спогадів, офіційних документів та інших джерел доведено, що термін «політичний бандитизм» мав не юридичне, а ідеологічне підґрунтя і використовувався для виправдання репресій та знищення національного повстанського руху. До наукового обігу вперше введено низку архівних документів, зокрема кримінальних справ, що підтверджують масштаб репресій проти селянських повстань Холодного Яру в досліджуваний період. Простежено взаємодію Холодноряської організації з урядом Директорії Української Народної Республіки, охарактеризовано суспільно-політичні мотиви його учасників і показано, що повстанці діяли спільно з українською владою під єдиною національною символікою, борючись за державну незалежність, а не з кримінальних мотивів. Доведено, що «петлюрівський бандитизм» був вигадкою радянської пропаганди, покликаною знищити легітимність українського визвольного руху. Зроблено висновок, що боротьба більшовиків із «політичним бандитизмом» фактично стала формою геноциду українського народу, а прагнення сучасної російської влади нав'язати подібні міфи відтворюють методи і риторику радянського тоталітарного режиму.

Ключові слова: Холодний Яр, селянський повстанський рух, архівно-кримінальні справи, політичний бандитизм, пропаганда, репресії, національна пам'ять.

Постановка проблеми. Сучасна російсько-українська війна активізувала питання формування української національної стійкості та організації руху опору російським окупантам. Нова версія тоталітарної ідеології російської федерації – рашизм – має на меті стерти українську ідентичність, культуру та багатовікову історію, знищити українську націю, спотворюючи при цьому історичні події та факти. Тому ретроспективне дослідження минулого, важливість відновлення історичної правди про події Української революції 1917–1922 рр., зокрема спротиву повстанців Холодного Яру, зможуть їх прояснити та надати розуміння тогочасних подій і деяких причин широкомасштабного вторгнення росії в Україну. На сьогодні є потреба у вивченні досвіду саме збройних формувань Холодного Яру в контексті боротьби з більшовицьким режимом, критично-

му аналізу джерел і виявленні пропагандистських штампів, які використовували для дискредитації національно-визвольного руху, а також спростуванні міфів і штампів радянської пропаганди.

Актуалізує тему дослідження підписаний Президентом України Закон від 21.08.2025 р. № 4579-IX «Про засади державної політики національної пам'яті Українського народу». Зокрема, статтею 4 розділу I визначено, що метою політики національної пам'яті є формування спільного розуміння минулого шляхом відновлення та збереження національної пам'яті, підтримки досліджень з історії України та її популяризації для зміцнення єдності Українського народу (Про засади державної політики національної пам'яті... 2025).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тема збройного протистояння більшовицького

режиму й українського повстанського селянського руху в сучасній історіографії висвітлена достатньо широко та на даному етапі викликає неабиякий дослідницький інтерес. Заслужують на увагу наукові розвідки таких вітчизняних дослідників, як: В. Василенко (Василенко, В. 2011, 2019), Ю. Митрофаненко (Митрофаненко, Ю. 2024), Я. Тинченко (Тинченко, Я. 2024), Р. Коваль (Коваль, Р. 2007), Ю. Котляр (Котляр, Ю. 2005), В. Ревегук (Ревегук, В. 2000), Х. Кульгавець (Кульгавець, Х. 2014), В. Щербатюк (Щербатюк, В. 2010; 2012), Н. Курильчук (Курильчук, Н. 2022), О. Чувакова (Чувакова, О. 2007), М. Ковальчук (Ковальчук, М. 2015), В. Греченко (Греченко, В. 2020), О. Ганжа (Ганжа, О. 1992), Ю. Пасічна (Пасічна, Ю., Кирилюк, Є. & Берестовий, А. 2019), Т. Плазова (Плазова, Т. 2001), Т. Вронська (Вронська, Т. 2009), Р. Даниленко (Даниленко, Р. М. 2016) та інших.

Водночас у згаданих вище наукових працях побіжно досліджувалось застосування більшовицької термінології та дефініції «політичний бандитизм петлюрівської орієнтації» щодо збройних формувань Холодного Яру 1918–1921 років. Попри активне використання дослідниками Української революції 1917–1922 рр. архівних джерел, окремого тематичного джерелознавчого дослідження дотепер не проводилося.

Мета статті – на основі критичного дискурс-аналізу та досліджень джерельної бази реконструювати зміст і функції категорії «політичний бандитизм петлюрівської орієнтації» у репресивних практиках радянської влади щодо повстанців Холодного Яру 1918–1922 рр., показати її роль у криміналізації політично вмотивованого спротиву та легітимації репресій, увівши до наукового обігу нові архівні матеріали.

Виклад основного матеріалу. 24 грудня 1918 р. радянська росія заявила, що більше не визнає Україну за суверенну державу й припиняє діяльність усіх її установ на своїй території (Пасічна, Ю., Кирилюк, Є. & Берестовий, А. 2019, с. 48–54). А 8 січня 1919 р. війська радянської росії розгорнули свій наступ на Україну. Більшовицький військовий комісар Київського округу вимагав якнайшвидше захопити і південні повіти України, називаючи їх «хлібним місцем». За таких умов армія Директорії Української Народної Республіки виявилася абсолютно нездатною захищати республіку та боротися проти більшовицьких військ. Під натиском Червоної армії війська УНР 10 березня залишили Умань, а 11 березня до міста вступили червоноармійські загони 7-го та

8-го полків 2-ї бригади 2-ї Української радянської дивізії, які відновили у місті владу Рад.

На початку 1919 р. Україну, за винятком деяких територій Правобережжя, знову контролювали більшовики. За висловом В. Леніна, вторгнення радянських військ супроводжувалося «хрестовим походом по хліб, насадженням колективних господарств, репресіями проти класових ворогів» (Дудник, О. 2022, с. 123).

Проаналізувавши величезну кількість архівних матеріалів і праць дослідників з історії більшовизму, встановлено, що досліджувана тема має достатньо широке історіографічне висвітлення.

Важливими для розуміння сутності поняття «бандитизм» і «політичний бандитизм» та розмежування цих понять для різних видів контрреволюційної діяльності, зокрема «шпигунство» та «диверсійно-розвідувальна робота», є дослідження Х. Кульгавець (Кульгавець, Х. 2014) та В. Греченка (Греченко, В. 2020). Дослідниця Х. Кульгавець розкриває передумови зародження «політичного бандитизму» на теренах УСРР та досліджує методи боротьби радянських каральних органів з контрреволюційними проявами у період встановлення й утвердження більшовицької влади в Україні. Авторка проаналізувала нормативно-правові акти центральних і відомчих органів щодо діяльності, спрямованої на ліквідацію осіб, незгодних із політикою більшовицького режиму (Кульгавець, Х. 2014).

Саме поняття та термінологію «політичного бандитизму» в нормативно-правових актах УСРР та СРСР розкрито у працях О. Чувакова (Чуваков, О. 2007) та В. Греченка (Греченко, В. 2020). Науковці дійшли висновку, що більшовицький режим часто використовував термін «політичний бандитизм» для дискредитації повстанського руху та демонструють як влада формувала нормативно-правове поле для виправдання репресій.

Про зародження бандитизму (згідно з діючою на той час термінологією) як однієї з форм селянського спротиву політиці більшовиків у 1920-х рр. на території України під час Української революції 1917–1921 рр. дізнаємося із монографії Г. Махоріна (Махорін, Г. 2017) і статей Ю. Пасічної (Пасічна, Ю., Кирилюк, Є. & Берестовий, А. 2019), О. Ганжі (Ганжа, О. 1992) та інших. Явище «політичного бандитизму» та роботу диверсійно-розвідувальних груп у прикордонні радянської України досліджує Р. Подкур (Подкур, Р. 2005).

З'ясовано, що юридичний термін «бандитизм» вперше застосований у постанові Всеросійського

Центрального Виконавчого Комітету від 20 червня 1919 р., а у радянській Україні – постановою Ради народних комісарів УСРР 1921 року (Декрет ВЦИК об изъятии из общей подсудности...).

Дослідження зазначених науковців підтверджує гіпотезу, що термін був не просто пропагандистським штампом, а легалізованим інструментом для класифікації, переслідування та репресій тих, хто «не співчували» більшовицькій владі. Це надавало репресіям видимості законності.

Щодо поняття «політичний бандитизм», то О. Вільховик зазначає, що сам термін має ідеологічне підґрунтя, тому не можна вважати його науковим. Дослідник підсумовує, що для більшовиків «політичний бандитизм» означав «сукупність виступів, заворушень, змов і заколотів, збройної боротьби і підпільної діяльності незалежно від свого політичного походження і спрямування, соціальної бази і місця перебування (за кордоном чи всередині країни) сил, які поєднувалися лише спільністю своїх антибільшовицьких і антирадянських гасел» (Вільховик, О. 2009, с. 287). Тому О. Вільховик визначає «політичний бандитизм» як «складне явище», що «характеризує українське селянство» (Вільховик, О. 2009, с. 287–288).

Певний історіографічний аналіз здійснює В. Щербатюк (Щербатюк, В. 2010; 2012), проаналізувавши праці сучасних українських дослідників і у цілому розглядаючи історіографію селянського повстанського руху 1917–1922 років.

Важливою є дискусія істориків як правильно кваліфікувати цей рух, відображена у працях О. Ганжі (Ганжа, О. 1992) та Ю. Пасічної (Пасічна, Ю., Кирилюк, Є. & Берестовий, А. 2019). Вони досліджують суспільно-політичну активність селянства та порушують питання, чи можна її вважати повстанством або бандитизмом. Це підкреслює складність і заполітизованість цієї теми.

Дослідниця Х. Кульгавець зазначає, що «характерною особливістю радянського права в цей період була специфічна правотворча політика підміни законів відомчими таємними циркулярами. Велика кількість методів, прийомів і напрямів роботи каральних органів визначалася секретними відомчими циркулярами, інструкціями, вказівками тощо, особливо це стосується не лише оперативно-агентурної роботи, зокрема вербування інформаторів, але й позасудової діяльності, контролю над політичними настроями всіх соціальних груп та багатьох інших питань. Причому відомчі нормативно-правові акти видавалися наркоматами юстиції та внутрішніх справ,

керівниками підрозділів “правоохоронної” системи різних рівнів. Таким чином, відомчі норми були невід’ємною складовою правового регулювання у багатьох сферах суспільного життя і лягли в основу “юриспруденції терору”, котра була загалом сформована в радянській державі саме у 1920-ті рр. і стала основою жорстоких переслідувань багатьох категорій населення та окремих осіб у наступні десятиліття» (Кульгавець, Х. 2014, с. 23).

На думку автора, повно й детально зазначена тема представлена у наукових працях Ю. Митрофаненка (Митрофаненко, Ю. 2024), Р. Даниленка (Даниленко, Р. М. 2016) та М. Ковальчука (Ковальчук, М. 2015), які надають ширший контекст, розглядаючи повстанський рух і червоний терор як основу революційних трансформацій і визвольних змагань 1917–1922 років.

Водночас автор вважає, що першою ґрунтовною джерелознавчою працею, присвяченою репресіям більшовицького режиму проти учасників повстанського руху за відновлення УНР, є робота В. Василенка (Василенко, В. 2019), заснована на архівно-кримінальних справах органів держбезпеки. Дослідник вводить до наукового обігу раніше недоступні джерела, що дає змогу відтворити цілісну картину подій, що відбувалися на той час, розкрити інформаційний потенціал архівно-кримінальних справ і встановити достовірні дані про понад тисячу учасників руху. Дослідження В. Василенка (Василенко, В. 2011; 2019) є важливими для історичної науки, оскільки не тільки розширюють знання про завершальний етап Української революції 1917–1921 рр., а й надають певні рекомендації для роботи зі специфічними джерелами. Це сприяє об’єктивному переосмисленню історії боротьби за українську державність і створює надійну основу для реабілітації репресованих.

Більшість науковців стверджують, що у березні 1919 р. в Україні спалахнуло велике антибільшовицьке селянське повстання, яке стало одним із завершальних етапів української визвольної боротьби 1917–1921 років. У цей період одним із численних осередків став Холодний Яр на Чигиринщині, що перетворився на дієвий рух опору проти німецьких окупаційних військ, білих та червоних інтервентів. «Трудящі маси боролися з царизмом, гетьманщиною, денікінщиною і зараз борються з червоним радянським комуністичним урядом» (Горліс-Горський, Ю. 2010, с. 392–393).

У Мотронинському монастирі було створено так звану Холодноярську організацію («республіку») – незалежну від більшовицької влади зону,

де козаки і повстанці під українським національним прапором боронили свої землі. Діяльність Холодноярських збройних формувань, передусім, була національно-визвольною боротьбою селян під українською символікою. Її ідеологія поєднувала відкриту підтримку незалежності УНР із християнськими та козацькими цінностями і традиціями.

Зазначимо, що «Холодноярська організація мала свої органи влади: отамана, раду, організаційний суд, повстанком, військо; на її території діяли закони “звичаєвого революційного права”, встановлені отаманами. Цим законам населення підпорядковувалося і дізнавалося про них із листівок, підписаних отаманами, або під час нарад, які практикувалися серед повстанців Холодного Яру. Вища влада належала виборному отаману. Отаман здійснював загальне керівництво військовими операціями, володів правом оголошувати мобілізацію сіл. Влада отаманів поширювалася на декілька десятків сіл Центральної України» (Митрофаненко, Ю. 2024, с. 184).

Прикметно, що вся «політична діяльність» Холодноярської організації була тісно пов'язана із Директорією УНР. Від 1919 р. повстанці Холодного Яру присягнули на вірність Директорії, а згодом брали участь у спільних військових операціях і бойових діях. Характерною ознакою повстанського руху було вшанування української символіки та культури. Повстанці не визнавали «Інтернаціонал» і співали «Ще не вмерла...» (Дорошенко, М. 1973, с. 68, 162). Отамани і повстанці вважали себе бійцями за відродження незалежної України та чинили опір як радянським, так і денікінським військам.

Як згадував у своїх спогадах Ю. Горліс-Горський, для місцевих селян і повстанців «московський» пан, чи то «білий», чи то «червоний», завжди був «лише москалем, одвічним ворогом України» – і обидві інтервенційні сили зустрічалися ними з вогнем (Горліс-Горський, Ю. 2010, с. 47).

Холодноярську організацію часто називають «останньою селянською республікою УНР». Вона була доволі однорідною за політичним спрямуванням і пропагувала державну незалежність України, спиралась на патріотичні й християнські традиції селянства і невпинно обороняла свої землі від усіх чужоземних завоювників у власній автономній владі до 1922 року.

Щоб придушити селянські повстання і втримати владу по всій Україні, на боротьбу з повстанцями більшовики спрямовували значні військо-

ві формування, надавши їм необмежені права в жорстокості й терорі. Катуючи й винищуючи населення України, червоні командири набували «практичного досвіду» будівництва комуністичного суспільства.

У контексті Української революції 1917–1921 рр. найголовнішим завдання більшовицького режиму було «не допустити, щоб всеросійська революція задихнулась в лещатах голоду. Для цього потрібен був хліб, м'ясо, цукор, а для Червоної армії – ще й нове поповнення в живій силі» (Карасьов, М. 1992, с. 5). Виконання хлібозаготівель, відсутність дієвої влади, нав'язування диктатури «рад» стали причиною невдоволення та початку масових селянських повстань по всій території тогочасної України. Щоб дискредитувати повстанський рух, радянська пропаганда створила ідеологічний образ «контрреволюційних елементів». Після придушення цього руху й остаточного утвердження радянської влади (кінець 1920 – початок 1921 рр.) його називали «внутрішньою контрреволюцією» – «політичним бандитизмом». «Так, в Чигиринському повіті ще в квітні з'являється закордонного виробництва отаман-петлюрівець Бондарюк (Бондарук (Лихо – авт.)), що називає себе представником неіснуючої Української Народної Республіки... Він же збирає похмурих холодноярських отаманів і оголошує себе головою новоствореного Повстанського Комітету... Перебуваючи в стадії організації, жовтоблакитний бандитизм поки що не відрізняється прямою активністю» (Эйдеман, Р. 1921а, с. 26–27).

Зі смертного вироку Надзвичайної сесії Київського губернського трибуналу отаману Григорію Яковенку від 2 лютого 1923 року: «В силу своїх природних умов Холодноярський район с прилегаючими к нему лесами представлял из себя кипящий котел петлюровского бандитизма. Вокруг Холодноярского повстанкома группировалось громадное количество повстанческо-бандитских отрядов, которые по директивам закордонного петлюровского штаба производили разрушительную варварскую работу, совершая налеты, грабежи, разрушение железнодорожных путей, остановку поездов и массовые убийства»¹.

Більшовицький режим цілеспрямовано використовував риторику дискредитації українського національно-визвольного руху. Вже у докумен-

¹ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). Ф. 5. Оп. 1. Спр. 1136. т. 1. Арк. 191–192.

тах 1919–1920 рр. органи ВУЧК–НКВД характеризували селянські повстання як «внутрішню контрреволюцію», застосовуючи такі ярлики, як «бандитизм» і «петлюрівщина». Дослідник В. Василенко зазначає, що під маркою «політичного бандитизму петлюрівської орієнтації» у більшовицькій термінології приховано визвольний селянський рух за відновлення УНР (Василенко, В. 2019, с. 4).

У постановках і доповідних місцевих ВУНК учасників повстань перекваліфіковували на «політичних бандитів» або «петлюрівських повстанців». Більшовицька ідеологія проголошувала їх «націоналістичними провокаторами» й «куркульською контрреволюцією». Всі «банди» носять петлюрівський характер, б'ються під петлюрівськими знаменами і гаслами:

«Із інформаційного бюлетеня особливого відділу 14-ї армії Південно-Західного фронту за 16–21 лютого 1920 р.:

22 лютого 1920 р. Цілком таємно

... У тиловому районі армії у багатьох пунктах з'явилися озброєні бандитські підрозділи різних отаманів. Деякі з них діють під гаслами петлюрівців-самостійників: «Україна для українців». Бандитські зграї головним чином діють в наступних районах: банди петлюрівця Чучулака (Чучупаки. – *авт.*) зосереджені в районі Черкаси-Чигирин; між р. Дніпро і залізничною лінією Черкаси-Знам'янка – банди Гулого чисельністю біля 3 тисяч осіб з артилерією у складі трьох-чотирьох гармат. Населення деяких сіл співчутливо ставляться до петлюрівців, які в селах ведуть агітацію проти Радянської влади під гаслами самостійності, а також займаються вербовкою в підрозділи. Багато сіл має зброю, яку селяни ховають. При цьому помітно явне небажання віддати його добровільно. До роззброєння сіл потрібні рішучіші заходи, але можливі зіткнення...» (Берелович, А. & Данилов, В. (ред.). 2000, с. 237).

Дослідники В. Василенко (Василенко, В. 2011; 2019) та Р. Даниленко (Даниленко, Р. М. 2016) зазначають, що ці штампи вражають своєю масовістю та послідовністю: «більшовицькі кліше “петлюрівський бандитизм”, “буржуазний націоналізм”, “куркульська контрреволюція” стрімко увірвалися у свідомість і лексикон партійних, радянських і правоохоронних органів. Їх із готовністю підхопила офіційна історична наука. Окреслена тенденційна псевдонаукова термінологія відображена у назвах публікацій і фундаментальних наукових праць багатьох українських радянських істориків: П. Белого і П. Дишлевого,

В. Волковинського, О. Кучера, А. Лихолата, Ю. Римаренка та ін.» (Василенко, В. 2019, с. 181).

Під час боротьби з повстанським рухом цю термінологію активно поширювали не лише пропагандисти, а й радянські історики, нквдисти, чекісти та інші (Козельський, Б. 1927; Ейдеман, Р. & Какурін, Н. 1928; Эйдеман, Р. 1921а; 1921b; 1921с; 1922а; 1922b). У радянській пресі та на нарадах партійних діячів кожен спалах селянського опору висвітлювали як «розкриття бандитських гнізд» і «ліквідацію петлюрівських фуг». Відтак офіційна радянська історіографія невтомно тиражувала штамп «петлюрівського бандитизму» як фактологічну ідею.

Яскраві приклади такої пропаганди наводить Ю. Горліс-Горський (Горліс-Горський, Ю. 2010), зокрема заголовки київської більшовицької газети: «Чигиринський уїзд очищено від бандитизму!», «Бандитське гніздо Холодний Яр ліквідовано!». У цій замітці отамана Чучупака та його соратника Коцура назвали «зрадниками» й «злочинними бандитами», а бійців Холодного Яру зображено як жорстоких грабіжників – «куркулів-бандитів». Ще одним наочним прикладом такої «історіографії» є аналітична праця чекіста Б. Козельського «Петлюрівське повстанство. Шлях зрадництва і авантур» (Козельський, Б. 1927), у якій він аналізує діяльність Холодноярської організації.

Пропагандистські кліше відображені у багатьох свідченнях і документах. Офіційна радянська преса та звіти згадували Холодний Яр лише негативно. Аналогічні повідомлення регулярно друкували у московських і харківських виданнях, формуючи громадську думку про рух як про «розбійників під політичним прикриттям». Зокрема, в українському журналі «Всесвіт» були опубліковані твори С. Найдена: «Холодноярська держава» (Найден, С. 1927), «Смерть традицій Холодного Яру» (Найден, С. 1930). В останньому йшлося: «Року 1919 Мотронівський монастир і Холодноярський ліс посів знаменитий Чучупак – “отаман полку гайдамаків”, прибічник батька Петлюри й запродавець штабів Антанти... Кривава тризна “холодноярців” тривала майже півтора роки... Червоні загони поклали кінець п'яній “державі”, бешкетному “вояцтву” в шапках з шликами... Традиціям Холодного Яру прийшов кінець» (Найден, С. 1930).

Інші джерела – книги, спогади та брошури Р. Ейдемана (Эйдеман, Р. 1921а; 1921b; 1921с; 1922а; 1922b), латвійського військового діяча та письменника СРСР, організатора каральних акцій

на окупованій території УНР. На окрему увагу заслуговує його видання «Очаги отаманщини і бандитизма», у якому зазначено: «... Чигиринський повіт. В Кам'янку надійшло добровільно і спіймано частинами в Каменсько-Чигиринському районі 2 607 дезертирів, знищено 345 бандитів, зловлено 21 бандита, виявлено 22 гвинтівки, 5 обрізів, 1 шашка, 7 револьверів, 2 кулемета, 500 патронів і 12 коней... проведено 24 мітинги на теми “Конституція” – 4, “Міжнародне положення” – 4, “Бандитизм и дезертирство” – 8... Були присутні на мітингах і бесідах в загальній кількості 6 800 чоловік...» (Ейдман, Р. 1921а, с. 14, 17).

У брошурі є «методичні рекомендації» по «боротьбі з бандитизмом» та «роботі в ударних районах», що потребують додаткового вивчення. До речі, «Лозунг – “ударный” уезд или район впервые осуществленным можно считать лишь в ноябре месяце 1920 г. в Черкасском уезде» (Ейдман, Р. 1921б, с. 9). Р. Ейдман як командувач військ внутрішньої служби Південно-Західного фронту радянських військ вживає термін «ударний» не як метафору, а як конкретний адміністративно-військовий статус. Ця цитата є документальним підтвердженням того, що у листопаді 1920 р. радянська влада визнала неспроможність подолати опір Холодного Яру звичайними методами. Оголошення Черкаського повіту «ударним» означало початок тотальної війни проти українського села, де головним інструментом став терор проти цивільного населення та концентрація регулярної армії проти іррегулярних повстанських формувань.

Штамп «бандитизм» серйозно вплинув на політику радянської держави щодо повстанців. По-перше, він легалізував репресивні заходи проти учасників руху: органи держбезпеки розглядали холодноярців як злочинців, а не як полонених законних бійців. Убитих чи заарештованих подавали як ліквідованих «сепаратистів» і «розбійників». По-друге, саме пропагандистські оцінки стали підґрунтям масштабних масових операцій НКВС-ГПУ у 1920–1923 роках. Зокрема, у секретних звітах більшовицьких органів повідомлялося, що у 1921 р. амністія, оголошена владою, мала «дієвий альтернативний засіб боротьби з політбандитизмом» – нею скористалися близько 10 000 селян. За загальними підрахунками ВУНК, упродовж 1921 р. боротьбу припинили 444 отамани, з яких 182 вбиті, 9 розстріляні, 84 заарештовані і 169 погодилися на амністію. Із зафіксованих органами 29 612 ліквідованих рядових повстанців 9 444 враховано вбитими, 510 – розстріляни-

ми, 10 305 – заарештованими і 9 357 – такими, що погодилися на амністію. Було знищено 52 великих і середніх повстанських формування (Василенко, В. 2011, с. 101). Масові репресії 1922–1923 рр. ліквідували останні великі формування Холодного Яру.

Ідеологічну зачистку супроводжували точковим переслідуванням: навіть амністовані повстанці їх зазнавали. У працях В. Василенка (Василенко, В. 2011; 2019) з'ясовано, що колишніх повстанців, які залишилися на волі, змушували «відпрацьовувати» свої «злочини», часто з позбавленням політичних прав і обмеженням у свободах.

Під час роботи над статтею автор виявив низку архівно-кримінальних справ і позасудових архівно-слідчих справ, що допоможуть з'ясувати деякі невідомі факти із історії повстанської організації Холодного Яру. Зокрема, у Галузевому державному архіві Служби безпеки України опрацьовано архівно-кримінальні справи на Башловка Івана Йосиповича², Пономаревського Івана Володимировича та інших³, Савеленка Романа Івановича⁴ та Хорошилову Дарку Лаврентіївну⁵ (розвідницю) (кримінальні справи на nereабілітованих осіб), які підтверджують їх участь у збройних формуваннях холодноярських отаманів Василя Чучупаки, Гулого-Гуленка, Хмари, Заболотного та інших. Зазначені справи потребують додаткового дослідження.

Термін «політичний бандитизм петлюрівської орієнтації» вперше знаходимо у позасудових архівно-слідчих справах Центрального державного архіву громадських об'єднань та українців, а саме в колекції позасудових справ реабілітованих осіб («одинадцять справ амністованих отаманів та повстанців Холодного Яру»)⁶.

² ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. № 4449. Арк. 30.

³ ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. № 8529. Арк. 49.

⁴ ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. № 10003. Арк. 6.

⁵ ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. № 11875. Арк. 27.

⁶ Центральний державний архів громадських об'єднань і українців (далі – ЦДАГОУ). Ф. 263. Оп. 1. Спр. № 50671. Арк. 110 (Панченко Логвин); Спр. № 50772. Арк. 21 (Хоменко-Дехтяр (Фоменко) Іван); Спр. № 50804. Арк. 109 (Тороп Олександр); Спр. № 51676. Арк. 15 (Котляревський (Хмара) Іван); Спр. № 51689. Арк. 36 (Отаманенко Євlampій); Спр. № 53940. Арк. 49 (Бойко Василь); Спр. № 53952. Арк. 22 (Вихрест Сергій); Спр. № 53953. Арк. 50 (Пунько-Стодоля Назар); Спр. № 54132. Арк. 30 (Деркач Іван); Спр. № 54184. Арк. 39 (Петренко Іван); Спр. № 57297. Арк. 208 (Вавернюк, Зубков та ін.).

Більшовики, намагаючись виявити незрозумілий для них феномен Холодного Яру, змушували самих отаманів писати історію Холоднороської організації. Одну з таких розповідей під назвою «Коротенькі історичні нариси про Холодний Яр» написав Логвин Панченко, голова Холоднороського повстанкому з 1919 року. У ній зазначено, що «під час гетьманщини проводилась підготовча праця загального повстання, під “нависком” (назвою. – *авт.*) – “село-спілки” ... скликається консперативна нарада представників селян, на котрій обирається окружний Холоднороський повстанком із таких осіб: В. Чучупак, П. Чучупак, Пашенко, Полудненко і Лопата»⁷. Цей факт додає інформації про історію зародження Холоднороської повстанської організації. Керувати повстанням доручено Василю Чучупаці, який у процесі підготовки збройного повстання і дав їй назву «Загін Гайдамаків Холодного Яру». Також до справи долучений оригінал Протоколу зі списком учасників Чигиринського округового церковного з'їзду в м. Чигирині 4 вересня 1921 р.⁸ та інші факти, що потребують поглибленого дослідження.

У справі «амністованих отаманів», звинувачених у бандитизмі, зокрема Ф. Ф. Носенка та інших, а також за розвідкою Михайла Шитка було знайдено відтиск печатки, що належала Василю Чучупаці, й автографи інших героїв роману Ю. Горліс-Горського – Олекси і Семена Чучупаків, Івана Деркача (який також власноруч написав історію Холоднороської організації)⁹, Євлампія Отаманенка, Івана Петренка та інших. У справі підшито п'ять проштампованих печаткою чистих аркушів (формату А6), вилучених під час арешту у Микити Токовенка (брата Петра Токовенка, похованого в братській могилі у с. Мельники). Ескіз печатки співпадає з печаткою на документі за підписом Василя Чучупаки, опублікованому Семеном Найденом у журналі «Всесвіт». Також у цій справі міститься документ, що становить науковий інтерес – «Заключення» від 3 січня 1955 р. про зняття з обліку осіб (всього 41 особа) і список, в якому зазначено прізвища та посади амністованих отаманів і повстанців. Деякі з них позначені як «член ОУН». Ця архівна справа потребує ретельного дослідження.

⁷ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. № 50671. Арк. 41 (Панченко Логвин).

⁸ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. № 50671. Арк. 44 (Панченко Логвин).

⁹ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. № 54132. Арк. 11-16 (Деркач Іван).

Знайдені архівні документи дали змогу уточнити раніше невідомі прізвища, імена та по батькові Отаманенка, Василенка і Петренка, Назара Стодоли (Панька), Сергія Вихреста (ад'ютанта начальника штабу повстанкому Холодного Яру), Федора Лихолая (заступника отамана «банди» Чорного Ворона), Олександра Торопа (секретаря повстанкому Холодного Яру) та інших.

Стали відомі й інші факти, наприклад, що Іван Дегтяр (Хоменко) служив чиновником «особливих доручень» при МВС УНР, а Євлампій Отаманенко був «офіцером Петлюри, начальником штабу повстанців». Є також не зовсім зрозумілі факти, наприклад, Олекса Чучупак зазначений по батькові як «Артемович». На думку автора, у першому випадку це може бути навмисне викривлення інформації, щоб заплутати чекістів у пошуках батьків Олекси, а у другому – це звичайна помилка.

Дослідження вищезазначених архівно-кримінальних справ у подальшому істотно доповнять загальну інформацію про зародження і бойову діяльність Холоднороської організації.

Після чекістської операції «Заповіт», у результаті якої вдалося «знешкодити» керівний склад отаманів Холодного Яру, а також після поразки Другого Зимового походу Армії УНР (жовтень–листопад 1921 р.) повстанський рух в Україні пішов на спад і остаточно згаснув у 1923 році.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Український визвольний рух 1920-х рр., насичений національними суперечностями та міжнаціональними конфліктами, став для радянського керівництва справжньою перепоною і певний час протистояв спрямованій суцільній радянській та поширенню комуністичної ідеології. Одним із найактивніших осередків антибільшовицького руху опору в Україні постав Холоднороський рух. Повстанці Холодного Яру мали ідейне спрямування, боролися за незалежність України, що суперечило радянській ідеології та загрожувало існуванню тоталітарної російсько-більшовицької влади. Тому радянська влада була зацікавлена негайно знищити цей рух.

Для швидкого та дієвого результату керівництво радянського режиму у відносно короткі терміни застосувало жорсткі, репресивні, терористичні, військові й адміністративні методи, що вперше були апробовані комуністами у 1917–1920-х рр. як боротьба з «політичним бандитизмом» та «куркулями».

Понад 70 років «країна рад» успішно приховувала «досягнення» та наслідки встановлення

своєї влади. Жорстка ідеологія, засекречування інформації, замовчування, підміна понять «свій–чужий», переведення героїв-націоналістів та українських патріотів у категорію «бандитів та відщепенців» надали змогу ізолювати від цивілізованого світу вчинення безлічі злочинів проти українського населення у 1917–1923 роках.

Термін «політичний бандитизм петлюрівської орієнтації» був штучно створений радянською владою для досягнення своєї політичної мети, дискредитації національно-визвольного руху українців, зокрема Холодноряської організації, що діяла в 1918–1922 роках. Замість визнання її проявом збройного опору більшовицькій окупації, радянська система цілеспрямовано замішувала поняття «повстанський рух» поняттям «бандитизм» або «куркульство», що давало змогу легітимізувати репресії, знищувати активістів і морально принижувати їх ідеали. Така підміна понять стала частиною ширшої інформаційної війни проти українського визвольного руху.

Отже, аналіз документальних свідчень і мемуарів учасників подій засвідчив, що повстанський рух у Холодному Яру був українсько-патріотичним за своєю суттю, а оціночний штамп «петлюрівський бандитизм» – лише ідеологічне кліше радянської влади. Більшовики використовували його для виправдання репресій і надання своїм діям легітимності. Останнє підтверджується знайденими архівно-кримінальними справами і спогадами холодноряців, які рішуче спростову-

вали звинувачення про участь у «бандитизмі». Зокрема, багато отаманів під час допитів наголошували, що воювали виключно проти окупантів, а не проти українців; солідарних з УНР селян вони захищали, а не грабували. Отже, сучасні вітчизняні дослідники дійшли висновку про штучність «бандитського» міфу: «політичний бандитизм петлюрівської орієнтації» насправді був війною за незалежність і власну державність, а не кримінальним рухом.

Підсумовуючи зазначене вище, можна зробити висновок, що боротьба більшовиків з «політичним бандитизмом петлюрівської орієнтації» (або ж «куркульським бандитизмом») було не що інше як відкрита агресія та геноцид Українського народу. Нинішні події та прагнення росії захопити територію України загалом майже повністю відтворюють сценарій анексії українських земель більшовицьким режимом у першій чверті XX століття. До наукового обігу вперше введено низку архівно-кримінальних справ («справи амністованих отаманів і повстанців Холодного Яру»), що підтверджують масштаб репресій, форми та методи дій більшовиків проти селянських повстань Холодного Яру.

Предметом подальших наукових пошуків можуть бути дослідження архівних справ, спогадів та інших джерел повстанських збройних формувань Холодного Яру.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Берелович, А. & Данилов, В. (ред.). (2000). *Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939. Документы и материалы* (в 4 т., Т. 1.). Москва: Российская политическая энциклопедия, 862 с.
- Василенко, В. (2011). Більшовицькі амністії початку 1920-х рр. як засіб боротьби проти повстанського руху. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. № 1, с. 89–155.
- Василенко, В. (2019). *Архівно-кримінальні справи як джерело вивчення репресій більшовицького режиму проти учасників повстанського руху за відновлення УНР*: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. Дрогобич, 288 с.
- Вільховик, О. (2009). Повстанський рух в Україні як наслідок більшовицьких перетворень на селі та його вплив на селянський соціум. *Гуржіївські історичні читання*. Вип. 3, с. 286–290.
- Внутренние войска Советской республики. 1917–1922 гг. Документы и материалы*. (1972). Москва: Юридическая литература, 712 с.
- Вронська, Т. (2009). *Заручники тоталітарного режиму: репресії проти родин “ворогів народу” в Україні (1917–1953 рр.)*. Київ: Інститут історії України, 486 с.
- Ганжа, О. (1992). Селянський рух на Україні при переході до непу: бандитизм чи повстанство? *Проблеми історії України: факти, судження пошуки*. № 2, с. 30–35.
- Горліс-Горський, Ю. (2010). Холодний Яр: спогади осавула 1-го куреня полку гайдамаків Холодного Яру. Вінниця: ДП “Державна картографічна фабрика”, 512 с.
- Греченко, В. (2020). Протидія бандитизму в Українській РСР у першій половині 1930-х років. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 1, с. 24–27.

Даниленко, Р. М. (2016). *Червоний терор в Україні в 1918–1921 рр.*: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 20 с.

Декрет ВЦИК об изъятии из общей подсудности в местностях, объявленных на военном положении от 20 июня 1919 г. URL: <https://tinyurl.com/4p2hjvjd> [дата зверн.: 11.11.2025].

Дорошенко, М. (1973). *Стежками холодноярськими. Спогади 1918–1923 років*. Філадельфія, 220 с.

Дудник, О. В. (2022). *Уманичина в добу Української революції 1917–1921 рр.* Умань: Візаві. 198 с.

Ейдеман, Р. & Какурін, Н. (1928). *Громадянська війна на Україні*. Харків: Держ. вид-во України, 71 с.

Карасьов, М. (1992). *“Бандит” Зелений*. Київ: Український письменник, 40 с.

Коваль, Р. (2007). *Операція “Заповіт”. Чекістська справа № 206*. Вінниця: ДП “Державна картографічна фабрика”, 232 с.

Ковальчук, М. (2015). *Битва двох революцій: Перша війна Української Народної Республіки з Радянської Росією. 1917–1918 рр.* (Т. 1). Київ: Стило, 608 с.

Козельський, Б. (1927). *Шлях зрадництва й авантюри (Петлюрівське повстанство)*. Харків: Держ. вид-во України, 148 с.

Котляр, Ю. (2005). Регіональні аспекти повстанського руху селян 20-х рр. XX ст. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. Вип. 13, с. 183–201.

Кульгавець, Х. (2014). Поняття “політичний бандитизм” у нормативно-правових актах СРСР та УСРР (1917–1920 рр.). *Юридичний науковий електронний журнал*. № 6, с. 20–24.

Курильчук, Н. (2022). Політичний бандитизм на радянсько-польському кордоні в 20–30-х роках XX ст. (за матеріалами 19-го Олевського прикордонного загону). *ТЕКА Komisji Polsko-Ukraińskich Związków Kulturowych*. № 6 (17), с. 1–20.

Махорін, Г. (2017). *Українська національна революція 1917–1922 рр. та її перебіг на Житомирщині*. Житомир: ФОП Євенок О. О., 209 с.

Митрофаненко, Ю. (2024). *Революційні трансформації періоду визвольних змагань 1917–1922 рр. на теренах Центральної України*: дис. ... д-ра іст. наук. Запоріжжя, 454 с.

Найден, С. П. (1927). Холодноярська держава. *Всесвіт*. № 43, с. 10–12.

Найден, С. П. (1930). Смерть традицій Холодного Яру. *Всесвіт*. № 17, с. 10–11.

Пасічна, Ю., Кирилюк, Є. & Берестовий, А. (2019). Суспільно-політична активність селянства в період української революції 1917–1921 рр.: виступи, повстанство чи бандитизм? *Український селянин*. № 21, с. 101–108.

Плазова, Т. І. (2001). Повстанський рух в Україні в 1920–1921 рр. *Держава та армія: Вісник Національного ун-ту «Львівська політехніка»*. № 431, с. 48–54.

Подкур, Р. Ю. (2005). Збройний виступ як радикальна форма опору радянській владі в УСРР в 1920-ті – початку 1930-х рр. (за матеріалами ВУЧК–ГПУ). *Історія України. Маловідомі імена, події, факти*. Вип. 31, с. 90–102.

Про засади державної політики національної пам’яті Українського народу: Закон України від 21.08.2025 № 4579-IX. *Офіційний вісник України*. № 76. Ст. 5177.

Ревегук, В. (2000). *У боротьбі за волю України. Визвольні змагання на Полтавищині 1920–1925 рр.* Полтава, 186 с.

Ревегук, В. Останні гайдамаки Шевченківського краю (кінець 1920 – 1922 рр.) (за документами Державного архіву Полтавської області). URL: <http://histpol.pl.ua/ru/biblioteka/ukazatel-po-avtoram/avtory-v/vajngort-vladimir-leontevich?id=7936> [дата зверн.: 11.11.2025].

Тинченко, Я. (2024). Переслідування радянськими каральними органами прихильників незалежності України в 1920–1923 рр. *Український історичний журнал*. № 5 (578), с. 78–101. <https://doi.org/10.15407/uhj2024.05.078>

Чуваков, О. (2007). Поняття та ознаки бандитизму в кримінальному законодавстві України 1917–1922 р. *Вісник Одеського національного університету*. Т. 12, Вип. 1, с. 106–108.

Щербатюк, В. (2012). *Селянський повстанський рух в Україні 1917–1922 років: українська історіографія*. Київ: Наукова думка, 239 с.

Щербатюк, В. (2010). Повстансько-партизанський рух селян України 1921 р. та його характерні риси у працях сучасних вітчизняних дослідників. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. № 34, с. 301–336.

Эйдеман, Р. (1921а). *Очаги атаманичины и бандитизма*. Харьков, 32 с.

Эйдеман, Р. (1921b). *Ударные уезды и районы. (К вопросу о борьбе с бандитизмом)*. Харьков : Издание Укрпура, 44 с.

Эйдеман, Р. (1921с). *Борьба с кулацким повстанчеством и бандитизмом*. Харьков, 48 с.

Эйдеман, Р. (1922а). К вопросу борьбы с бандитизмом. *Армия и революция*. № 2, с. 62–67.

Эйдеман, Р. (1922b). Повстанчество и его роль в современной войне. *Армия и революция*. № 3–4, с. 92–103.

REFERENCES

Berelovich, A. & Danilov, V. (ed.). (2000). *Sovetskaia derevnia glazami VChK–OGPU–NKVD. 1918–1939. Dokumenty i materialy* [The Soviet Village Through the Eyes of the VChK–OGPU–NKVD. 1918–1939. Documents and Materials] (v 4 t., T. 1). Moskva: Rossyiskaya politicheskaya entsyklopediya, 862 s. [in Russian].

Chuvakov, O. (2007). Poniattia ta oznaky bandytyzmu v kryminalnomu zakonodavstvi Ukrainy 1917–1922 r. [The concept and characteristics of banditry in Ukrainian criminal law in 1917–1922]. *Visnyk Odeskoho natsionalnoho universytetu*. T. 12, Vyp. 1, s. 106–108. [in Ukrainian].

Danylenko, R. M. (2016). *Chervonyi teror v Ukraini v 1918–1921 rr.* [The Red Terror in Ukraine in 1918–1921]. (Extended abstract of Candidate's thesis). Kyiv, 20 s. [in Ukrainian].

Dekret VCIK ob izyati iz obshej podsudnosti v mestnostjah, objavlennyh na voennom polozhenii ot 20 iyunja 1919 g. [Decree of the All-Russian Central Executive Committee on the exclusion from general jurisdiction in areas declared under martial law, June 20, 1919]. URL: <https://tinyurl.com/4p2hvjvd> [Accessed: 11.11.2025]. [in Russian].

Doroshenko, M. (1973). *Stezhkamy kholodnoiariskymy. Spohady 1918–1923 rokiv* [Along the paths of Kholodnyi Yar. Memories from 1918–1923]. Filiadelfia, 220 s. [in Ukrainian].

Dudnyk, O. V. (2022). *Umanshchyna v dobu Ukrainskoi revoliutsii 1917–1921 rr.* [Uman region during the Ukrainian Revolution of 1917–1921]. Uman : Vizavi, 198 s. [in Ukrainian].

Eideman, R. & Kakurin, N. (1928). *Hromadianska viina na Ukraini* [Civil war in Ukraine]. Kharkiv: Derzh. vyd-vo Ukrainy, 71 s. [in Ukrainian].

Eideman, R. (1921a). *Ochagi atamanshchiny i banditizma* [Hotbeds of atamans and banditry]. Kharkov, 32 s. [in Russian].

Eideman, R. (1921b). *Udarnye uезды y raiony. (K voprosu o borbe s bandytyzmoz)* [Impact districts and regions. (On the issue of combating banditry)]. Kharkov : Yzdanye Ukrpura, 44 s. [in Russian].

Eideman, R. (1921с). *Borba s kulatskym povstanchestvom y bandytyzmoz* [Combating kulak insurgency and banditry]. Kharkov, 48 s. [in Russian].

Eideman, R. (1922a). K voprosu borby s bandytyzmoz [On the issue of combating banditry]. *Armiya i revolyutsyya*. № 2, s. 62–67. [in Russian].

Eideman, R. (1922b). Povstanchestvo i ego rol v sovremennoy voyne [Insurgency and its role in modern warfare]. *Armiya i revolyutsyya*. № 3–4, s. 92–103. [in Russian].

Hanzha, O. (1992). Selianskyi rukh na Ukraini pry perekhodi do nepu: bandytyzm chy povstanstvo? [The peasant movement in Ukraine during the transition to the New Economic Policy: banditry or rebellion?]. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky*. № 2, s. 30–35. [in Ukrainian].

Horlis-Horskyi, Yu. (2010). *Kholodnyi Yar: spohady osavula 1-ho kurenia polku haidamakiv Kholodnoho Yaru* [Kholodnyi Yar: Memoirs of the Second-in-Command of the 1st Company of the Kholodny Yar Haidamaka Regiment]. Vinnytsia: DP “Derzhavna kartohrafichna fabryka”, 512 s.

Hrechenko, V. (2020). Protydiia bandytyzmu v Ukrainskii RSR u pershii polovyni 1930-kh rokiv [Countering banditry in the Ukrainian SSR in the first half of the 1930s]. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal*. № 1, s. 24–27. [in Ukrainian].

Karasov, M. (1992). “Bandyt” Zelenyi [Green the Bandit]. Kyiv: Ukrainskyi pysmennyk. 40 s. [in Ukrainian].

Kotliar, Yu. (2005). Rehionalni aspekty povstanskoho rukhu selian 20-kh rr. XX st. [Regional aspects of the peasant uprising movement of the 1920s]. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky*. Vyp. 13, s. 183–201. [in Ukrainian].

Koval, R. (2007). *Operatsiia “Zapovit”. Chekistska sprava № 206* [Operation “Testament.” Chekist Case No. 206]. Vinnytsia: DP “Derzhavna kartohrafichna fabryka”, 232 s. [in Ukrainian].

Kovalchuk, M. (2015). *Bytva dvokh revoliutsii: Persha viina Ukrainskoi Narodnoi Respubliki z Radianskoi Rosiieiu. 1917–1918 rr.* [The Battle of Two Revolutions: The First War of the Ukrainian People's Republic against Soviet Russia. 1917–1918]. (T. 1). Kyiv : Stylos, 608 s. [in Ukrainian].

Kozelskyi, B. (1927). *Shliakh zradnytstva y avantiur (Petliurivske povstanstvo)* [The path of betrayal and adventure (Petliura's uprising)]. Kharkiv : Derzh. vyd-vo Ukrainy, 148 s. [in Ukrainian].

Kulhavets, Kh. (2014). Poniattia “politychnyi bandytyzm” u normatyvno-pravovykh aktakh SRSR ta USSR (1917–1920 rr.) [The concept of “political banditry” in the normative legal acts of the USSR and the Ukrainian SSR (1917–1920)]. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal*. № 6, s. 20–24. [in Ukrainian].

Kurylchuk, N. (2022). Politychnyi bandytyzm na radiansko-polskomu kordonі v 20-30-kh rokakh KhKh st. (za materialamy 19-ho Olevskoho prykordonnoho zahonu) [Political banditry on the Soviet-Polish border in the 1920s and 1930s]. *TEKA Komisji Polsko-Ukraińskich Związków Kulturowych*. № 6 (17), s. 1–20. [in Ukrainian].

Makhorin, H. (2017). Ukrainska natsionalna revoliutsiia 1917–1922 rr. ta yii perebih na Zhytomyrshchyni [The Ukrainian National Revolution of 1917–1922 and its course in the Zhytomyr region]. Zhytomyr : FOP Yevenok O. O., 209 s. [in Ukrainian].

Mytrofanenko, Yu. (2024). *Revoliutsiini transformatsii periodu vyzvolnykh zmahan 1917–1922 rr. na terenakh Tsentralnoi Ukrainy* [Revolutionary transformations during the liberation struggle of 1917–1922 in Central Ukraine]. (Doctoral thesis). Zaporizhzhia, 454 s. [in Ukrainian].

Naiden, S. P. (1927). Kholodnoiarska derzhava [Kholodnyi Yar State]. *Vsesvit*. № 43, s. 10–12. [in Ukrainian].

Naiden, S. P. (1930). Smert tradytsii Kholodnoho Yaru [The death of traditions of Kholodnyi Yar]. *Vsesvit*. № 17, s. 10–11. [in Ukrainian].

Pasichna, Yu., Kyryliuk, Ye. & Berestovyi, A. (2019). Suspilno-politychna aktyvnist selianstva v period ukrainskoi revoliutsii 1917–1921 rr.: vystupy, povstanstvo chy bandytyzm? [The socio-political activity of the peasantry during the Ukrainian Revolution of 1917–1921: protests, rebellion, or banditry?]. *Ukrainskyi selianyn*. № 21, s. 101–108. [in Ukrainian].

Plazova, T. I. (2001). Povstanskyi rukh v Ukraini v 1920–1921 rr. [The insurgent movement in Ukraine in 1920–1921]. *Derzhava ta armii: Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnikha»*. № 431, s. 48–54. [in Ukrainian].

Podkur, R. Yu. (2005). Zbroinyi vystup yak radykalna forma oporu radianskii vladi v USSR v 1920-ti – pochatku 1930-kh rr. (za materialamy VUChK–HPU) [Armed uprising as a radical form of resistance to Soviet power in the Ukrainian SSR in the 1920s and early 1930s (based on materials from the VUCHK-GPU)]. *Istoriia Ukrainy. Malovidomi imena, podii, fakty*. Vyp. 31, s. 90–102. [in Ukrainian].

Pro zasady derzhavnoi polityky natsionalnoi pamiatі Ukrainskoho narodu [On the principles of state policy on national memory of the Ukrainian people]: Zakon Ukrainy vid 21.08.2025 № 4579-IX. (2025). *Ofitsiyni visnyk Ukrainy*. № 76, art 5177. [in Ukrainian].

Revehuk, V. (2000). *U borotbi za voliu Ukrainy. Vyzvolni zmahannia na Poltavshchyni 1920–1925 rr.* [In the struggle for Ukraine's freedom. The liberation struggle in Poltava region of 1920–1925]. Poltava, 186 s. [in Ukrainian].

Revehuk, V. Ostanni haidamaky Shevchenkivskoho kraiu (kinets 1920 – 1922 rr.) (za dokumentamy Derzhavnoho arkhivu Poltavskoi oblasti) [The last haidamaks of the Shevchenko region (late 1920–1922) (according to documents of the State Archives of Poltava region)]. URL: <http://histpol.pl.ua/ru/biblioteka/ukazatel-po-avtoram/avtory-v/vajngort-vladimir-leontevich?id=7936> [Accessed: 11.11.2025]. [in Ukrainian].

Shcherbatiuk, V. (2010). Povstansko-partyzanskyi rukh selian Ukrainy 1921 r. ta yoho kharakterni rysy u pratsiakh suchasnykh vitchyznianskykh doslidnykiv [The peasant insurgent-partisan movement in Ukraine in 1921 and its characteristic features in the works of contemporary domestic researchers]. *Z arkhiviv VUChK-HPU-NKVD-KHB*. № 34, s. 301–336. [in Ukrainian].

Shcherbatiuk, V. (2012). *Selianskyi postanskyi rukh v Ukraini 1917–1922 rokiv: ukrainska istoriografii* [The peasant uprising movement in Ukraine in 1917–1922: Ukrainian historiography]. Kyiv: Naukova dumka, 239 s. [in Ukrainian].

Tynchenko, Ya. (2024). Peresliduvannia radianskymy karalnymy orhanamy prykhylnykiv nezalezhnosti Ukrainy v 1920–1923 rr. [Persecution of supporters of Ukrainian independence by Soviet punitive authorities in 1920–1923]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. № 5 (578), s. 78–101. <https://doi.org/10.15407/uhj2024.05.078> [in Ukrainian].

Vasylenko, V. (2011). Bilshovytski amnistii pochatku 1920-kh rr. yak zasib borotby proty povstanskoho rukhu [Bolshevik amnesties in the early 1920s as a means of combating the insurgency]. *Z arkhiviv VUChK-HPU-NKVD-KHB*. № 1, s. 89–155. [in Ukrainian].

Vasylenko, V. (2019). *Arkhivno-kryminalni spravy yak dzherelo vyvchennia represii bilshovytskoho rezhymu proty uchashchiv povstanskoho rukhu za vidnovlennia UNR* [Archival criminal cases as a source for studying the repressions of the Bolshevik regime against participants in the insurgent movement for the restoration of the Ukrainian People's Republic]. (Candidate's thesis). Drohobych, 288 s. [in Ukrainian].

Vilkhovyk, O. (2009). Povstanskyi rukh v Ukraini yak naslidok bilshovytskykh peretvoren na seli ta yoho vplyv na selianskyi sotsium [The insurgent movement in Ukraine as a consequence of Bolshevik reforms in the countryside and its impact on peasant society]. *Hurzhivski istorychni chytannia*. Vyp. 3, s. 286–290. [in Ukrainian].

Vnutrennie voyska Sovetskoy respubliki. 1917–1922 hh. Dokumenty i materialy. (1972). [Internal Troops of the Soviet Republic. 1917–1922. Documents and Materials]. Moskva : Yurydycheskaia lyteratura, 712 s. [in Russian].

Vronska, T. (2009). *Zaruchnyky totalitarnoho rezhymu: represii proty rodyn “vorohiv narodu” v Ukraini (1917–1953 rr.)* [Hostages of a totalitarian regime: repression against families of “enemies of the people” in Ukraine (1917–1953)]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy, 486 s. [in Ukrainian].

Dmytro FURMANCHUK

*The National Defence University of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)*

ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-6711-9326>

**BOLSHEVISM: FROM THE “POLITICAL BANDITRY
OF THE PETLIURA ORIENTATION” IDEOLOGICAL STAMP
TO THE REPRESSIVE PRACTICE IN CASES AGAINST
THE REBELS OF KHOLODNYI YAR IN 1918–1922**

The article reveals the concept of “Petliura-oriented political banditry” as a propaganda cliché of the Bolshevik regime aimed at discrediting the Ukrainian national liberation movement of 1918–1922, in particular against the Kholodnyi Yar organization. The research methodology combines critical discourse analysis and the tools of military-historical research (problem-chronological, historical-comparative, search-genealogical methods). Based on the analysis and generalization of scientific research, archival criminal cases, memoirs, official documents, and other sources, it has been proven that the term “political banditry” had an ideological rather than a legal basis and was used to justify repression and the destruction of the national insurgent movement. A number of archival documents, including criminal cases, confirming the scale of repression against the peasant uprisings in Kholodnyi Yar during the period under study, have been introduced into scientific circulation for the first time. The interaction between the Kholodnyi Yar movement and the government of the Directory of the Ukrainian People's Republic has been traced, the socio-political motives of its participants have been characterized, and it has been shown that the insurgents acted jointly with the Ukrainian authorities under a single national symbolism, fighting for state independence, and not for criminal motives. It has been proven that “Petliura's banditry” was a fabrication of Soviet propaganda designed to destroy the legitimacy of the Ukrainian liberation movement. It is concluded that the Bolsheviks' struggle against “political banditry” was in fact a form of genocide against the Ukrainian people, and that the desire of the current Russian authorities to impose similar myths reproduces the methods and rhetoric of the Soviet totalitarian regime.

Keywords: Kholodnyi Yar, peasant rebel movement, archival criminal cases, political banditry, propaganda, repression, national memory.

Олександр ДАЦЕНКО

кандидат історичних наук, доцент

Національний університет оборони України

(Київ, Україна)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4193-1480>

Електронна пошта: oldatsenko70@gmail.com

Олексій ПОЗНЯКОВ

кандидат філологічних наук, доцент

Національний університет оборони України

(Київ, Україна)

ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-8375-2262>

Електронна пошта: aleksey.poznyakov@gmail.com

Ігор СІВОХА

Національний університет оборони України

(Київ, Україна)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5377-2520>

Електронна пошта: i.sivokha@edu.nuou.org.ua

**ВІДОБРАЖЕННЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ
У ДЕРЖАВІ ЯК ОСНОВНИЙ ТЕМАТИЧНИЙ НАПРЯМ
ВІЙСЬКОВОЇ ПРЕСИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 рр.**

Стаття присвячена аналізу проблемно-тематичної спрямованості української військової преси доби Української революції 1917–1921 років. На основі матеріалів провідних військових часописів простежено, як преса відображала суспільно-політичні трансформації, політичну активізацію українських воїнів та еволюцію державотворчих концепцій. Визначено жанрову специфіку публікацій, інформаційні та контрпропагандистські стратегії, роль друкованого слова у формуванні громадської думки й мобілізації війська. Показано значення військової періодики як важливого історичного джерела для реконструкції політичних дискусій, військово-політичних рішень та процесів розбудови української державності.

Ключові слова: Українська революція, військова преса, державотворення, політична комунікація, контрпропаганда.

Постановка проблеми. Сучасна російсько-українська війна, що еволюціонувала від гібридних форм до повномасштабної збройної агресії, актуалізує роль історичного минулого, відчайдушної боротьби за українську державність словом і зброєю в роки Української революції 1917–1921 років.

Українська військова періодика, висвітлюючи і аналізуючи суспільно значущі проблеми, події і явища тогочасної дійсності, набула значення важливого історичного джерела. За мемуарними спогадами учасників визвольних змагань, вона одночасно оперативно інформувала і формувала громадську думку, спрямовувала маси україн-

нізованих вояків на захист соборної, незалежної Української держави. Тому історію тих буремних років важко уявити без контексту періодичної спадщини, яка створила гранд-наратив Української революції 1917–1921 років.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Уперше безпосередньо тогочасній військовій пресі України приділив увагу історик з української діаспори А. Животко у ґрунтовній праці з історії національної журналістики (Животко, А. П. 1989).

Роль національно-патріотичної журналістики у державотворенні й місце у цьому процесі преси Січових стрільців досліджував І. Крупський (Крупський, І.В. 1995).

Типологічні ознаки видань, основні періодичні масиви, питання зародження й розвитку військової преси у контексті революційних перетворень 1917–1918 рр. дослідив у книжковій трилогії дослідник історії преси О. Мукомела (Шкляр, В.І., Мелешенко, О.К., Мукомела, О.Г. & Паримський, І.С. 1996, с. 5–47; Шкляр, В.І., Мукомела, О.Г., Лось, Й.Д. & Паримський, І.С. 1997, с. 7–54; Шкляр, В.І., Мукомела, О.Г., Петрів, Т.І. & Слісаренко, І.Ю. 1998, с. 6–92).

Історію української військової преси від її започаткування напередодні Першої світової війни до діаспорної військової періодики часів холодної війни ґрунтовно розглянув львівський дослідник І. Кость (Кость, І.С. 2018).

Про зміст поняття «українська військова преса», її проблемно-тематичну спрямованість, жанрові варіації в історичному і теоретичному контексті одним із перших писав кандидат історичних наук, професор, заслужений журналіст України Г. Кривошея (Кривошея, Г.П. 1993).

Роль і місце, типологічні ознаки, жанрову палітру української військової преси різних історичних періодів досліджували С. Горевалов (Горевалов, С.І. 1997), С. Сегеда (Сегеда, С.П. 2012), О. Позняков (Позняков, О.П. 2008).

Автори статті дослідили масив публікацій друкованої військової преси збройних формувань часів Центральної Ради, Гетьманату і Директорії УНР, що зберігся у фонді відділу стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Це такі центральні військові газети, як «Вісник Українського Військового генерального Комітету» («Військовий вісник»), «Армія», «Васильківські вісті», «Ставка» («Українська ставка»).

Мета статті – дослідити проблемно-тематичну спрямованість української військової преси у контексті подій Української революції 1917–1921 рр., вплив друкованого слова на процеси військового будівництва і національного державотворення.

Виклад основного матеріалу. Бурхливі події Української революції викликали у місцевого населення значний інтерес до друкованого слова. Внаслідок стрімкої політизації суспільства відбувалась не менш стрімка політизація колишніх військових підрозділів Російської імперії. Активна участь військових у підтримці політики Центральної Ради, їх зацікавленість змінами у політичному житті України спричинила нагальну потребу в належному інформуванні всіх зацікавлених та політично активних громадян.

Тому українська військова журналістика часів Центральної ради, Гетьманату та Директорії відпрацювала своєрідний інструментарій для пояснення дійсності у вигляді проблемно-тематичних напрямів, реалізованих у різних жанрових формах.

Провідне місце належало суспільно-політичним подіям у державі, що відображали у формі поточного інформування про події загальнодержавного значення, коментарів окремих найактуальніших подій у державі, воєнно-політичних оглядів.

Як вже зазначалося, Перша світова війна викликала суцільну кризу в усіх сферах соціального буття. Політизація практично всіх суспільних верств колишньої імперії, події на фронті значно послабили владу Тимчасового уряду, що, у свою чергу, сприяло піднесенню політичної активності солдатів-українців у російській армії. Тому у зверненні Ради солдатських і селянських депутатів Південно-Західного фронту «До українців», чи не вперше українською мовою, на сторінках російського військового часопису зазначалося: «Вояки-українці, настала година, що кожному із нас треба дуже поміркувати над будівництвом нашого життя». Це означало, що «треба бути наготові до Установчих загальних Російських зборів, де буде вироблятися майбутній устрій для кожного народу, а для цього ми повинні послати в установчі збори дуже надійних людей, котрі подали б свій голос за весь український народ». Це газетне повідомлення свідчило, що вояки-українці активно включились у процес перебудови Російської держави після падіння царату. Тоді в українців ще не було власних військових часописів, проте, політична платформа вже сформувалася. У зверненні наголошувалося: «Пани-брати! Ще раз звертаємось до вас з проханням голосувати за список №1 по західному фронту. Пам'ятайте, що у нас мета одна без різниці: будь ти селянин, чи горожанин, партійний робітник, або зовсім безпартійний» (Голос окопа. 1917, № 159).

Також потрібно зауважити, що у хаосі революційних перетворень як у росії, так і в Україні відбувався пошук чітких орієнтирів для подальшого розвитку і розбудови держави. Погляди на майбутнє Тимчасового уряду і Української Центральної Ради, представників проукраїнських політичних сил інколи мали значні протиріччя. Зокрема, показовою була заява (на нараді у Петербурзі) представника української військової делегації Величка, який різко висловився з приводу недовіри українців до Тимчасового уряду. Він

вимагав затвердження Генерального секретаріату Центральної Ради у повному складі і приєднання до України усіх губерній колишньої імперії, де переважає українське етнічне населення. Позиція українців викликала довгі дебати. Проте основна мета наради була досягнута, її учасникам вдалося обрати представників для переговорів із Тимчасовим урядом. Більшовики ж уже тоді, виношуючи ідеї класової боротьби, мало звертали уваги на перипетії перемовин між представниками українських і російських демократичних сил, а тому до новосформованих демократичних осередків не увійшли (Голос армії. 1917, № 124).

Процес перебудови колишньої імперії поглиблювався, і солдати-українці брали у ньому активну участь. Зокрема, на сторінках російськомовного часопису фронтових рад «Голос армії» було опубліковано список № 1 кандидатів до Установчого зібрання від конференції українських соціалістичних партій Румунського фронту. До речі, у списку першим значився М. Ковалевський, редактор газети «Народна воля», а другим – С. Петлюра, голова Українського Військового Генерального Комітету.

Ініційовані проукраїнськими силами політичні рухи згодом трансформувалися у широкомасштабну політичну кампанію. Її проведенню сприяла і щойно створена українська військова преса, що почала за допомогою друкованого слова втілювати у життя програмні положення, викладені у статті М. Грушевського «Наші завдання». У ній рекомендувалося сфокусувати увагу на «українізації військових частин, культурно-просвітній праці та виборчій справі щодо російських та українських Установчих Зборів» (Конашевич, В. Д. (упоряд.). 1990, с. 6).

У цей період чимало корисного для усвідомлення армійським загалом складних процесів державотворення зробив військовий офіціоз – «Вісник Військового Генерального Комітету». На сторінках часопису ми зустрічаємо низку публікацій, що висвітлювали панівну на той час федералістсько-автономну тенденцію політичного життя. Зокрема, газета детально інформувала читачів про хід роботи двох Військових з'їздів, проведених у травні й червні 1917 року. Також було опубліковано текст промови М. Грушевського на другому Всеукраїнському військовому з'їзді із аналізом тогочасної політичної обстановки. Оскільки Тимчасовий уряд росії відхилив усі вимоги Центральної Ради щодо автономії України, провідник українського національно-визвольного руху вказував на необхідність побудови майбут-

ньої федеративної республіки на демократичних засадах. Як наслідок, переважна більшість учасників Першого військового з'їзду під впливом М. Грушевського схилилася до федеративного напрямку і незабаром підтримала Перший Універсал УНР, щоб «не допустити край наш на безладдя та занепад» (Вісник Українського Військового Генерального Комітету. 1917, № 2).

Цікаво, що у тому ж номері часопису під рубрикою «Часть неофіціальна» вміщено матеріали, протилежні згаданим промові М. Грушевського. Зокрема, публікується розгорнутий звіт з Українського військового віча у Києві, на якому, крім Голови Генерального секретаріату В. Винниченка, був присутній і М. Міхновський – прихильник державної самостійності та регулярної української армії. І якщо у попередньому матеріалі звучить заклик до «здійснення автономії України в федеративній Росії», то тут наводиться вислів М. Міхновського про те, «що українському народові нема чого більше оглядатися на правительство російське, а треба взятися негайно самим кувати свою долю». Таким чином, на думу М. Міхновського, настав час «зовсім розірвати з Московщиною та утвердити самостійну українську державу, яка ввійде в федерацію загальноєвропейську, а не тільки російську».

Цілком зрозуміло, що в умовах тодішнього протистояння між федералістами та самостійниками газетна інформація з цього приводу сприймалася читачами особливо гостро і потребувала додаткових пояснень, які й надав В. Винниченко на вечірньому засіданні другого Всеукраїнського військового з'їзду. Доповідь одного з провідних лідерів Центральної Ради несла у собі характерну для того періоду неоднотайність у баченні майбутнього України. «Серед нас є люди, – пише В. Винниченко, – які кажуть, що зараз ми можемо оповістити себе зовсім незалежною державою. Але наша думка, що інших домагань, крім автономії, ми не можемо зараз пред'являти!» (Позняков, О. 2023, с. 78).

У ході роботи з'їзду не обійшлося без провокацій з боку підпорядкованих Тимчасовому урядові місцевих структур. Так, начальник міліції Лепарський доповів начальнику Київського гарнізону Оберучеву, що вночі відбулося засідання з'їзду українців і була прийнята постанова про захоплення державного банку та казначейства. З цього приводу Оберучев телефонував М. Грушевському, який категорично спростував такі заяви, а з'їзд підготував та оприлюднив за допомогою «Вісника» текст відозви до населення.

Загалом відносини між Центральною Радою і Тимчасовим урядом залишалися на порядку денному. Від їх тональності певною мірою залежала і доля України, тому військові часописи постійно зверталися до суспільно значущої теми. Варто зазначити, що у підсумку сторонам не вдалося порозумітися через те, що «Тимчасовий уряд цілковито не розуміє національних відносин на Україні і не оцінює як слід великої організованої стихійної сили пробудженої української демократії». Такий остаточний висновок зробили делегати другого Всеукраїнського військового з'їзду.

У подальшому військові делегати пропонували Центральній Раді більше не звертатися до Тимчасового уряду з цього питання, а «негайно приступити до твердої організації краю у згоді з національними меншинами для проведення в життя підстав автономного ладу». Щоправда, кінцева мета цього процесу була доволі утопічною, бо передбачала врятувати від безладдя та загибелі не тільки Україну, а всю Росію (Вісник Українського Військового Генерального Комітету. 1917, № 3–4).

Прорив австрійськими військами фронту (Тернопільській прорив 1917 р.), зрештою, змусив петроградських чиновників піти на визнання права України на автономне самоврядування і організацію крайового автономного органу управління. Про це маємо змогу дізнатися зі статей «Грізний момент» та «Будується Україна». Зокрема, одна з них у зв'язку із проривом фронту містить заклик «...обороняйте самих себе, своїх дітей, свої села... свої міста... Обороняйте от руїни Українську землю» (Вісник Українського Військового Генерального Комітету. 1917, № 7).

Наступ австрійців, хаос у тилу, маси дезертирів з фронту лише поглиблювали загальну ситуацію. Військові часописи повідомляють, «що у Київському військовому окрузі створено чотири батальйони “рятування України”». У кореспонденції «Не робіть руїни» з боєм пишеться про безчинства відступаючої російської армії на українській території. Особливо постраждала Галичина. Тому автор, коментуючи політичні події, закликає «організовано боротися з насильством, не допускати краю до руїни, а коли скінчиться війна, то цей край мусить бути нашим».

Публікують військові часописи і повідомлення про з'їзди селян і робітників. Прикладом може бути розгорнутий звіт із Всеукраїнського робітничого з'їзду у Києві. У програмній резолюції зазначається, що «...Щоб все українське робітництво підтримувало з усією силою і енергією як

Українську Центральну Раду, так і Генеральний Секретаріат...» (Вісник Українського Військового Генерального Комітету. 1917, № 8).

Багато уваги військова преса приділяє розвитку військового руху українців, адже національне піднесення вояків було вагомим соціально-політичним явищем. У традиційних рубриках «З життя українських військових організацій» і «Хроніка» повідомлялось про організацію нових національних частин. Зокрема, багато уваги приділяється першому українському полку імені Б. Хмельницького, який щойно отримав посвячений національний прапор.

На жаль, невдовзі на вояків полку очікувала трагедія. Ешелон із козаками, що прямував на фронт, обстріляли з кулеметів солдати Подільського кірасирського полку, розквартированого на той час у Києві. Ця прикра подія, що призвела до загибелі людей, сколихнула суспільство. Вона детально розписана у низці редакційних кореспонденцій: «Події з ешеленом полку Б. Хмельницького», «Криваві події на вокзалі», «Богданівці». Цікаво, що дві останні кореспонденції були передруковані з «Київської мислі», що, по суті, була, органом Центральної Ради.

Було проведено детальне розслідування, а його результати опубліковано у кореспонденції «Стрільба на вокзалі». Згодом у редакційній статті «Воля на старий манер» її автор зазначив: «Контрреволюція все шириться та шириться. Вона звилала велике гніздо і при штабі Київської округи».

Події у Києві відгукнулися обуренням серед військовиків-українців зі складу дієвої армії, які перебували на фронті. Так, фронтовики рішуче протестували проти перебування у столиці кірасирів і підкреслювали: «Смертельною образою нації подихнуло від вчинку, де лягли жертвою наші товариші Богдановці, від викрику кірасирів: “ми вам покажемо автономію”» (Вісник Українського Військового Генерального Комітету. 1917, № 9–10).

Як засвідчив подальший розвиток подій, трагедія богданівців не була просто прикритим непорозумінням між козаками і кірасирами. Це підтверджується ворожим ставленням росіян (солдатів, офіцерів) до українізації військових підрозділів колишньої російської армії.

Про це відверто йдеться у проблемній кореспонденції «Київ, 4 вересня» за підписом С. Петлюри, у якій наголошується, що після призначення Верховним головнокомандувачем генерала Л. Корнілова справа українізації військових частин почала гальмуватися. У зв'язку з цим май-

бутній головний отаман військ УНР пророче стверджує: «Бунт Корнілова дав змогу відчуті необхідність єднання демократії і координації всіх сил революційного фронту».

Справді, Л. Корнілов наважився не лише на гальмування національного руху вояків-українців, а й на військовий заколот. Проте повернення у часи минулі не вдалося. Причини і наслідки заколоту добре розкриті у статтях «Зрадницький замах на волю народню» та «Всю владу на Україні Генеральному Секретаріату» (Вісник Українського Військового Генерального Комітету. 1917, № 12–13).

Так, розпочавши з факту обстрілу богданівців, «Вісник» прийшов до теми Корнілова, щоб показати тенденцію гуртування шовіністичних сил проти української революції. Адже дійсність вимагала від українців більш рішучих кроків. На той час основною політичною справою вважалась підготовка Всеросійських Установчих зборів. При Генеральному секретаріаті внутрішніх справ почало функціонувати бюро з виборів.

Водночас 8 вересня 1917 р. у Києві розпочав роботу 3-й з'їзд народів росії. Основною метою цього представницького заходу було відкрите і демократичне обговорення майбутнього устрою колишньої імперії. У роботі з'їзду взяли участь представники національних меншин, функціонери впливових політичних партій і угруповань, іноземні дипломати та інші зацікавлені особи.

Представники національних регіонів колишньої Російської імперії одностайно висловилися за розбудову федеративно-демократичного устрою майбутньої Російської республіки, хоча і не виключали можливість розбудови власних національних утворень.

У доволі цікавій доповіді головний натхненник і керівник українського національного руху М. Грушевський так окреслює ідейну наповненість поняття федералізму: «Думка, що федералізм є передовою стадією самостійності – чужа українській демократії, – доводить фундатор української історії. – Ми вже жили своїм самостійним життям і по добрій волі пішли на злуку з Москвою». І далі: «Федералізм Росії – не шлях до самостійності, але шлях до федералізму загальноєвропейського, а далі і всесвітнього». Звичайно, що подібні заяви М. Грушевського були спричинені певними політико-кон'юнктурними міркуваннями. З одного боку, він робив ставку на прихильність російської демократії. Тоді це було ще досить популярним заняттям. А з іншого – нейтралізував устремління політичної течії «са-

мостійників» у боротьбі за пальму першості на владному Олімпі. Принаймні вислів про утопічний «загальноєвропейський федералізм» наочно продемонстрував розбіжності між теоретичними постулатами Грушевського як видатного українського вченого та Грушевського – лідера Української партії соціалістів-революціонерів, змушеного вести політичну гру з урахуванням інтересів зацікавлених сторін. Безумовно, що така позиція Києва цілком влаштовувала Тимчасовий уряд. Тим більше, що українці, не враховуючи минулих помилок, продовжували сподіватись на російську демократію.

Про це читаємо у кореспонденції «Демократична нарада й українські домагання». Йдеться про поїздку представників українських партій до Петрограда для відвертого і неупередженого порозуміння. «Але не так сталося, як гадалось», – категорично стверджує автор публікації. Навпаки, «почувся міцний централістичний настрій серед членів наради». За свідченням учасників конференції, «великоруська демократія, включаючи більшовиків, тримала себе по старому звичаю, як великодержавна». А ставлення до українців було таке, «...як можуть бути тільки у пана до раба, піднявшого не в міру свою голову». У висновку автор слушно вказує: «Час настав знову рішуче змінити свою тактику» (Вісник Українського Військового Генерального Комітету. 1917, № 17).

Логіка революційних перетворень змушувала динамічно реагувати на зміну суспільних настроїв. Тому на сторінках часописів з'являється Третій Універсал від 20 листопада 1917 р., що пролунав у святковій атмосфері біля пам'ятника Богдану Хмельницькому і був освячений молебнем у Софійському соборі.

Україну було проголошено Українською народною Республікою у складі Російської республіки, яка мала стати федерацією рівних і вільних народів. На 27 грудня були призначені вибори до Установчих зборів УНР. У часописах подається календар виборів, загальні положення, у тому числі й частина, що стосується військовиків: «Про порядок виборів в армії і флоті», «Про порядок виборів у військовому районі та військових округах». Ці матеріали мали зіграти свою інформаційну й організаційну роль у підготовці й проведенні виборів.

Перебіг роботи третього Всеукраїнського військового з'їзду зайняв ліву частку газетної площі військових часописів. Це був останній злет військового руху періоду Центральної Ради.

На з'їзді чітко окреслилися суперечності між таборами федералістів і самостійників. Цьому сприяла насамперед діяльність політичних партій у військовому середовищі. Вони внесли в нього принципи і форми міжпартійного протистояння, що негативно позначилося на монолітності військового руху.

Особливу увагу було приділено промові В. Винниченка. У ній чітко відчувається нервова і невпевнена позиція тодішнього керівництва Центральної Ради щодо політичного життя. З одного боку, В. Винниченко проголошував суверенітет: «Нехай буде суверенітет, нехай буде нічим не обмежена воля самовизначення через Українські установчі збори». Надалі він переконував у тому, що «народні інтереси якраз тепер вимагають того, щоб Генеральний Секретаріат міцно взяв до своїх рук владу на Україні». Водночас лідер соціал-демократів казав, що «нас хочуть спровокувати», і тому «Росія мусить стати федерацією народів».

Військова преса давала зрозуміти читачам, що керівники українського національного руху продовжували ілюзорно сподіватися на рівну і справедливу федерацію у «сім'ї народів російських» (Позняков, О. 2023, с. 81–83).

Однак тема федералізму поступилася більш актуальній. Як зазначалося у військовому часописі, 26 жовтня до Києва надійшли відомості про петроградські події. Спочатку роботу з'їзду було вирішено припинити, проте, наступного дня на загальних зборах делегати знову приступили до роботи.

На порядку денному постало питання ставлення до Рад робітничих і солдатських депутатів і Тимчасового уряду. З цього приводу у сесійній залі почалися палкі дискусії. Наприклад, один із виступаючих доводив, що «у Петербурга є два шляхи: за Керенським або за Леніним, а нам треба вибрати для себе третій шлях. Ми повинні боротись за свою владу на своїй землі і поставити над нею свого хазяїна». Нарешті тривала полеміка скінчилась ухваленням постанови «Про повстання в Петрограді», що мала доленосне значення у недалекому майбутньому. Зокрема, з'їзд постановив: «Боротись з домаганнями більшовиків передати владу на Україні до Рад робітничих і солдатських депутатів». Проте, на думу делегатів з'їзду, виступ більшовиків не можна трактувати як антидемократичний. Тому було вирішено війська у Петроград не висилати, щоб не сприяти придушенню інтересів трудового народу. Проте російські більшовики, сповідуючи ідею «дикта-

тури пролетаріату», не уявляли Україну незалежною державою і розпочали боротьбу за контроль над Україною.

З цього приводу військові часописи попереджали, що «похід більшовиків на Україну, крім руїни, краю абсолютно нічого не може дати». Однак кризова ситуація у Києві виникла ще до приходу «петроградських товаришів». Її спричинила конфронтація між Радами депутатів, які підтримували більшовиків, і штабом округу, навколо якого сконцентрувались прихильники Тимчасового уряду.

Увесь спектр подій, пов'язаних із конфліктом, динамічно передається на сторінках військової преси. Зокрема, у «Віснику» вміщено низку різножанрових матеріалів під загальним заголовком «Революційні хвилі у Києві». Початок серії публікацій присвячений роз'ясненню ситуації: йдеться про події 25 жовтня у Петрограді і ставлення до них Центральної Ради. Також пишеться про утворення Краєвого Комітету охорони революції і виникнення напруження між Центральною Радою і штабом Київської округи. Це спричинило відхід українців з Комітету охорони і його розпуск. У подальшому часопис хронологічно і деталізовано, з посиланням на дати і реальні події, відтворює картину протистояння між українцями, Радами робітничих депутатів і штабом округу з 27 жовтня до 1 листопада включно. У номері ж від 2 листопада читаємо: «Місто має нормальний вигляд. Вся влада в руках Центральної Ради і Генерального Секретаріату» (Вісник Українського Військового Генерального Комітету. 1917, № 21).

На жаль, українській владі не судилося утриматися. Полчища Муравйова поглинули Київ, унеможлививши на певний час подальший розвиток української демократії.

Повернення Центральної Ради було недовготривалим. До влади прийшов новий політичний режим гетьмана Павла Скоропадського. Нова влада доклала чимало зусиль для налагодження виходу власних військових часописів. Хоча так і не зуміла довести справу своєчасного і повноцінного інформування особового складу до логічного завершення. Винятком хіба що була щоденна військово-морська газета «Армія». Цей загальноармійський військовий часопис чи не найкраще висвітлював позицію прогетьманських урядових кіл і передавав загальну політичну атмосферу того часу.

Зокрема, у часописі багато уваги приділено формуванню дисциплінованих і боєздатних

збройних сил. У редакційній статті «Київ, 3 листопада 1918 р.» йдеться про згубну дію пацифістської теорії, закинутої у солдатські маси більшовиками. Тому часопис задля порятунку від більшовицької небезпеки пропонує йти шляхом спокійного й об'єктивного висвітлення питань, зміцнення армії, а з нею і державності. Надалі сторінки військового часопису заповнила ідея створення єдиного протибільшовицького фронту. У статті «Єдиний фронт», поряд з традиційно гострою критикою більшовизму, висувається думка про об'єднання Дону, Кубані і всіх добровольчих армій, у тому числі й генерала Денікіна. «Решта питань внутрішнього і зовнішнього характеру, – за твердженням автора, – повинні зачекати» (Армія. 1918, № 1). Крім цього, часопис переконував, що зміцнення антибільшовицького фронту залежить від роз'яснення війську і населенню дійсної суті більшовизму, підвищення національної свідомості народу, а головне – рішучий наступ (Армія. 1918, № 5). Газета опублікувала звернення начальника Генерального штабу, полковника О. Сливинського до офіцерів із вимогою активно включатися у протибільшовицький фронт (Армія. 1918, № 10).

Але життя, крім більшовицької небезпеки, висунуло на порядок денний інші проблеми. Складна міжнародна ситуація – заворушення в Австрії, вихід із війни Німеччини – збіглася з внутрішньою кризою у країні у вигляді збройного повстання під проводом Українського національного Союзу. Гетьман нарешті наважився виступити у своїй грамоті за створення Всеросійської федерації, кінцевою метою якої буде побудова Великої Росії. У часописі публікується «Грамота пана Гетьмана до козацтва й громадянства Українського», де роз'яснюються кроки до майбутньої федерації, «...забезпечивши самобутність урядування нашої держави і давши їй почотне місце поміж її сусідами». Разом з тим Гетьман закликав хліборобів організовуватися у збройну силу для супротиву бандитам і більшовикам з огляду на те, що армію поки не сформовано (Армія. 1918, № 13).

Водночас «Армія» починає шалену пропагандистську кампанію проти «самостійної Директорії УНР». Зокрема, Винниченка і Петлюру оголосили «бандитами», які діють на користь більшовиків і порушують громадський спокій у країні. У редакційній статті «Київ, 21 листопада 1918 р.» знову наголошується на тому, що виступ Директорії шкодить Українській державності на користь більшовиків. Хоча у газетному матеріалі й зустрічаються рядки про те, що устремління

повстанців, можливо, і обґрунтовані, але ж усе таки злочинні (Армія. 1918, № 14).

Надалі тема антигетьманського повстання не сходить зі сторінок часописів. Особливо цікавою виглядає редакційна стаття, що обґрунтовувала федерацію України і росії економічними факторами. Йдеться також про українську самобутність і шкідливість централізму, вузькосамостійницьких устремлінь (Армія. 1918, № 16). Такі міркування, до речі, доволі поширені і до сьогодні. Вони складають могутній арсенал тих, хто намагаються державно-політичні устремління українців звести до задоволення суто культурних потреб.

На сторінках «Армії» зустрічаємо й спроби ініціювати розбрат між тими політичними силами, що виступили проти гетьманату. Зокрема, безпідставно стверджується: «Якщо підняте повстання Директорії і набуде значення для України, то воно буде негативним з точки зору самостійних українських партій». Цікавим також є і обґрунтування шкідливості ідеї самостійності. Так, у майстерно виконаній статті під назвою «У чому наш порятунок» в інтерпретації автора філософська теорія нібито переконує нас у тому, що ми «відвикли бути індивідуальностями», і тому він пропонує «відмежуватися від великих революційних ідей, бути аполітичними і спрямувати свої зусилля на “мурашину працю”» (Армія. 1918, № 17). Отже, цей газетний матеріал, з одного боку, лише ставив проблему перед читачем, дозволяючи йому вільно міркувати. З іншого – він у прихованій формі, так би мовити, латентним підтекстом, доводив точку зору автора.

Доволі ексцентричною була стаття «Український національний рух і виступ Директорії», де суто умовно визнається поширення української ідеї, а виступ Петлюри і Винниченка класифікується як прояв національного шовінізму, який шкодить розвитку української національної ідеї (Армія. 1918, № 20).

Загалом же «Армія», маючи відверто прогетьманську орієнтацію, іноді намагається стверджувати, що головне завдання газети – лише інформування населення про події міжнародного і внутрішнього життя. Як показує аналіз преси, гетьман виявляв інтерес до інформаційного забезпечення армії. Адже збройні успіхи повстанців підкріплювалися й інформаційно. Так, поширювалися чутки, що «петлюрівці за допомогою особливих “бюлетенів” розповсюджують вигідні для них новини. Ці “бюлетені” скрізь розклеюються» (Армія. 1918, № 26).

Одним із таких особливих бюлетенів були «Васильківські Вісті», що видавало інформаційне бюро філії Національного Союзу при штабі комендатури українського республіканського війська. Часопис віддзеркалював устремління й настрої учасників антигетьманського повстання. Зокрема, у статті «Шляхом боротьби» зазначалося: «Держава, що має сім верств навколо і зараз “благоденствує” в українській столиці – Києві, – роззявляє рота на нашу незалежність». Далі у часописі чітко виражена його політична спрямованість, а саме: «Помилку зробили наші прадіди, приєднавшись до Росії. Досить помилок! До діла, до боротьби, за незалежне життя! Всі як один, одкликайтеся на заклик Директорії УНР! Слава її оборонцям і прокляття її ворогам!» (Васильківські Вісті. 1918, № 2).

На відміну від «Армії», «Васильківські Вісті» були розраховані на селян, старшин і козаків республіканського війська. Тому стилістика часопису істотно відрізнялася від «салонних» розмірковувань столичної газети. Зокрема, в одній редакційній статті за допомогою образів дохідливо пояснюється, що «є на світі два вогнища: Добро і Зло. І до цих двох вогнищ тягнуться всі люди, щоб коло них погрітися». На думку авторів публікації, одні люди прямують до вогнища Добра, а інші – до вогнища Зла. «І зараз ми бачимо, – пишеться у часописі, – що люди, котрі хочуть добра, справедливості, рівності та братерства, йдуть до вогнища добра, а ті люди, котрі хочуть багнетами, кулеметами та гарматами удержати при собі панування та владу, як Скоропадський, простують прямо в пекло». Звичайно, що подібні порівняння не були на користь гетьманцям. Тим паче, що наприкінці статті її автор закликає український народ боротися проти гетьманського режиму, використавши крилате шевченківське: «Борітеся – поборете» (Васильківські Вісті. 1918, № 3).

Велика увага приділялась спростуванню неправдивих фактів, які поширювали антиукраїнські сили. У статті «Не вірте чуткам!» йдеться про те, що нібито Гетьман утримується в столиці завдяки німцям. Часопис на них афористично відповідає: «Ворог сильний не тільки багнетами, він сильний і словом». Зокрема, йдеться про чутки, «що Петлюра, того не взяв Києва, що був підкуплений гетьманом» (Васильківські Вісті. 1918, № 7). Водночас газета різко виступає проти «фахівців» із «Совдепії», які пішли на службу до Гетьмана, підкреслюючи цим його орієнтацію. На запитання: «Знаєте, що таке фаховець українського уряду?» – журналісти відповідають, що

«це лощений пітерській чиновник», який знає одне українське слово – місячне утримання і «цупко держиться за його ... люди, які програли Велику Росію, і запаскудили серце Української республіки...» (Васильківські Вісті. 1918, № 9).

У цей час різко загострюються відносини між українцями і більшовиками. Зокрема, інформаційне бюро армій УНР спростувало чутки, ніби революція в Україні йде під проводом партії більшовиків із П'ятаковим на чолі, що боротьбу з Гетьманом ведуть селяни й робітники, які стоять за владу Рад (Васильківські Вісті. 1918, № 9). Згодом ці чутки були розвіяні переможним вступом Директорії до Києва. З цього приводу в редакційній статті зазначалося: «Радість, чорної сотні і взагалі всіх зрадників трудового народу, змінилась на стогін, сум, плач і злобу через неждані для них події. ... Послідня надія їх це Київ, де вони скупчили всі свої сили і уперто захищали його, дожидаючи допомоги Антанти ... рухнула. Антанта визнала Укр. Нар. Респ. а не гетьмана... Республіканські війська зайняли Київ» (Васильківські Вісті. 1918, № 12).

Усунення гетьманського режиму створило відповідні умови для налагодження мережі військових часописів Директорії УНР. Зокрема, з'явився часопис «Ставка» («Українська Ставка»), яке інформаційне бюро армії спочатку видавало у Києві, а потім у Вінниці. У газеті детально розповідається про повалення гетьманату, дається характеристика його збанкрутілої системи управління та інформаційного поля. Так, у статті «Як воно було», поруч із хронікою військових подій, йдеться про те, що «від початку повстання до соромного падіння гетьманської влади не з'явилося в пресі жодної правдивої чутки». Щоб підкреслити необхідність змінити ситуацію в Україні, у газеті публікується постанова Директорії від 26 листопада 1918 р., де зазначається, що «під страхом кари військового часу забороняється всяка агітація і підбурювання проти влади Української Народньої Республіки та її державної незалежності» (Ставка. 1918, № 1).

У статті Остапа Терлецького під назвою «Непроханим порадишам» знову піднімається тема вибору між федерацією і самостійністю. Автор на історичних прикладах переконливо доводить шкідливість для українців можливої федерації з росією. Це підтверджується і ставленням російської демократії до прагнень українців. «На папері то всі вони визнають за нами право на самовизначення, – вказує автор, – але тільки в межах федерації» (Ставка. 1918, № 2). У подальшому

О. Терлецький розвиває цю суспільно значущу тему, але вже трохи під іншим кутом зору. У кореспонденції «Доля народних ворогів» йдеться, що «... російські реакційно-монархічні елементи зробили Київ одним із своїх осередків...» (Ставка. 1918, № 4).

Нарешті у редакційній статті «По-новому» декларується такий політичний курс Директорії УНР: «Треба ясно поставити клич: “хто не з нами, той проти нас” і перестати церемонитись з ворогами, бо живемо в часах, коли треба покинути всякі сентиментальності, а здобувати все невимоложно боротьбою» (Ставка. 1918, № 5).

Про те, яким чином українці планували добиватись власної мети, читаємо у статті «Київ, 27 грудня», де аналізується пройдений етап «... важкої дороги за волю України і права на життя її трудового народу – етап боротьби з гетьманщиною і її ненависним, антинародним строєм». А надалі, як пишеться у газетній публікації, «декларація Директорії УНР намітила вже дальші етапи на тій дорозі: перший – конгрес трудового народу і ... Установчі Збори України». У публікації особливо наголошується на тому, що «тільки залізна національна дисципліна ... в час збройної боротьби з ворогом ... здивувала весь світ своєю силою, можуть врятувати в ці важкі перехідні дні волю України перед ненаситним братським апетитом» (Ставка. 1918, № 10).

Новостворена газета «Ставка», підсумовуючи надбання Директорії за 1918 рік, у редакційній статті формулює узагальнені висновки революційного поступу: «1) Ні на яку чужоземну силу не покладайся, яким би вона приятелем не прикидалася; 2) Тим більше не вір московським большевикам...; 3) Пани не сплять, а чекають першої темної ночі, щоб посадити на нашу шию десятки нових гетьманів...; 4) Єдина сила, яка може оборонити трудящий люд України од ворогів зовнішніх і внутрішніх, є велике, дуже дисципліноване військо, складене самим трудящим людом; 5) Єдиним певним провідником до волі і щастя трудового народу – селянства і робітництва – до скликання Трудового конгресу є Директорія Української Народної Республіки» (Ставка. 1918, № 13).

1918 рік приніс в Україну нову війну з більшовицькою росією. Тому військові часописи акцентували увагу читачів у період підготовки Конгресу трудового народу на розбіжностях між Директорією і більшовиками. Скажімо, «Українська Ставка» – у вигляді коментаря на цю тему – публікує матеріал, з якого зрозуміло, чого Ди-

ректорія хоче: «1) Незалежної ні від кого УНР; 2) трудових рад з перевагою влади селянства; 3) роздати всю землю селянам УНР, не ділячи господарств на 15 десятин». Позиція ж більшовиків з цих питань, на думку автора публікації, була такою: «1) Приєднання України до Росії і панування на Україні руського народу; 2) Ради селянських і робітничих депутатів з перевагою влади робітництва; 3) передати землю громадянам, щоб кожен ділив, як хоче, і щоб всякий чужинець мав право на землю». Саме у цей час військового протистояння і загальної нестабільності урочисто відкрився довгоочікуваний Конгрес трудового народу. На нараді його президії було вирішено у першу чергу розв'язати питання «про оборону України, про форму влади та аграрне питання» (Українська Ставка. 1919, № 31).

Проте подальші події навколо Директорії УНР не сприяли втіленню у життя намічених завдань і прийнятого на конгресі Універсалу трудового народу України.

Аналіз газет того часу свідчить, що найчастіше журналісти зверталися до проблем, що мали принципове значення для збереження незалежної української держави. Так, у часописі «Ставка» знову порушуються актуальні питання: з ким і за що ми боремося? В однойменній статті чітко визначається мета боротьби – «за волю і право народові». Разом з тим окреслені і ворожі сили, з якими українцям не йти одним шляхом: поміщики, добровольча армія руських офіцерів, дончаки, красновці, руські більшовики, грабіжницькі банди, польська буржуазія в Галичині. У статті підсумовано, що «тільки той не ворог нашому народові, хто стоїть за те, щоб сам наш народ правив через своїх виборних людей» (Українська Ставка. 1919, № 22).

Отже, зміна політичної ситуації щоразу вимагала від військових часописів не лише інформувати читача, а й коментувати, роз'яснювати події, що відбувались. З ескалацією військового протистояння часописи знову зосереджують увагу читачів на основному завданні – розбудові армії УНР. Це пояснювалось також нагальною потребою спростування міфів ворожої пропаганди.

Дієвість газетних публікацій на цю тему реалізувалась за допомогою різноманітних жанрових форм. Аналіз періодичної спадщини тих років свідчить, що газети використовували інформаційні, аналітичні і художньо-публіцистичні жанри. Як правило, для різнобічного відтворення дійсності часописи використовували статтю і найчастіше її різновид – контрпропагандист-

ську статтю. Її природа давала змогу аргументовано довести до читача певну позицію системою фактів і логічних суджень. Водночас спростовувались твердження, що не відповідали загальній авторській концепції.

Наприклад, такі статті, як «Наші завдання» (Січковий Стрілець. 1918), «Наші Вороги» (Стрілець. 1919), «Чи Україна може бути самостійною державою» (Січковий Голос. 1918), доводили до відома читачів основні найґрунтовніші положення української ідеї.

Часто-густо зустрічається на сторінках газети такий жанр журналістики, як звіт. Зазвичай використовували обидва його різновиди: прямий (інформаційний) і проблемно-тематичний (Гриценко, О., Кривошея, Г. & Шкляр, В. 2000).

У той час газети публікували велику кількість звітів, серед яких переважали звіти фронтових рад і комітетів, а також розгорнуті звіти про діяльність уряду. Також зустрічався і такий аналітично-публіцистичний жанр, як огляд преси, найбільш поширеними його різновидами були загальний та тематичний (Гриценко, О., Кривошея, Г. & Шкляр, В. 2000).

Цей жанр був насамперед спрямований на спростування повідомлень інших періодичних видань. Зокрема, у низці українських часописів велась постійна рубрика «Гріхи преси». Так, в «Известиях выборных Особой армии» з'явилося повідомлення про те, що нібито українські вояки у м. Петровськ Саратовської губернії гвалтують, грабують, вбивають мирних жителів і ведуть контрреволюційну пропаганду. Ця публікація була спрямована на компрометацію руху українізації військових підрозділів. Тому представники Українського військового генерального комітету провели розслідування і виявили цілковиту неправдивість зазначених у публікації фактів. Зокрема, наведений у матеріалі для прикладу 143-й піший полк українським не був, а наявні українські частини, за інформацією начальників, ніколи бешкетами не займалися (Позняков, О. 2023, с. 93).

При оглядах преси стверджувалися чи спростовувалися не лише конкретні факти, а й розглядалися загальні принципи функціонування військових газет. Так, в одній із газет аргументовано відстоюється точка зору про те, що «преса не повинна бути торговельним підприємством, її завдання виховувати у громадянстві любов до правди, до громадсько-політичної справедливості» (Вісник Українського Військового Генерального Комітету. 1917, № 17).

Особливою популярністю серед військового загалу користувався так званий «малий фейлетон». Він захоплював читачів своєю образністю, логікою гнучких і влучних асоціацій, сміливістю зіставлень, несподіваністю у повороті теми, невимушеністю викладу, іронією і дотепністю (Щербина, О. 1977).

Саме такі проблемні фейлетони були на озброєнні українських військових часописів. Так, у фейлетоні під назвою «Суд» зазначається, що «драма на одну дію відбувається в наші часи в межах української совдепії в селі Злодіївці». Сама назва населеного пункту красномовно свідчить про наслідки діяльності радянської влади, яка «продрозверсткою» пограбувала селянина вщент. Однак комісарам і цього мало. Фейлетон побудований у вигляді запитання-відповіді й передає сцену суду над селянином Іваном Причепом та його дружиною Івгою більшовицькими «товаришами» – комісаром Пупкіним та найманцями китаємцем Дрян'є-Плюєм і латишем Ворманом. Власники цих промовистих імен вирішили засудити на смерть селянина Причепу за «збройний опір нашому героїському гарнізону реквізувати сало для потреб Червоної армії». Проте селяни розігнали бутафорський суд, а Іван Причепу вустах тисяч скривджених українських хліборобів наприкінці драми промовляє:

Нехай йому, які події!

Настав останній, судний час...

Колись судили ми злодіїв,

Тепер злодії судять нас (Новини. 1919).

Загалом же, як зазначає дослідник Г. Кривошея, «для військової періодики був притаманний публіцистично-поетичний стиль – тобто такий стиль, за допомогою якого можна було найбільшою мірою впливати на почуття читача» (Кривошея, Г. 1996).

Пишучи на суспільно-політичні теми, журналісти користувалися і таким різновидом нарису, як політичний портрет. Його приклад знаходимо у зображенні постаті головного отамана армії УНР Симона Петлюри. Інструментарій політичного портрету цілком збігається з визначенням дослідника теорії преси В. Шкляра – політична біографія, політичне досє, політична реклама, політична інтрига (Шкляр, В. 1995). У нарисі йдеться про дитинство майбутнього Голови Директорії, навчання в семінарії, роботу в часописах «Рада», «Слово», редагування ним «Української життя» (політична біографія). Докладно розписується участь С. Петлюри у політичному житті, його кроки до влади, переконання та

погляди (політичне досє). Мовою образів і зіставлень С. Петлюру порівнюють із італійцем Гарібальді. Автор стверджує, що «ім'я Петлюри щодалі набуває надзвичайної популярності, хист, талант, особисті прикмети його вдачі, серед яких не остання – його повнісінька безсрібність, його лицарство без страху і догани» (політична реклама). До політичної інтриги можна віднести непорозуміння С. Петлюри з гетьманським урядом і перебування в острозі, де він, як вказується у політичному портреті, наполегливо працював над книжкою «Підготовка народу та війська до захисту Батьківщини» (Ставка. 1918, № 3).

Висновки. У роки Української революції українська військова преса сформувалася за усіма типологічними ознаками і набула поширення. Цей масив періодики був тісно інтегрований у за-

гальну мережу видань і посідав чільне місце в інформаційному просторі країни. Військова преса зуміла витворити власну інформаційну структуру в межах тодішнього медіапростору. Це значно розширило її функціональні можливості, що дало їй змогу відіграти важливу роль в ідеологічному забезпеченні формування дисциплінованих і боєздатних збройних сил, а також опосередковано впливати за допомогою інституту армії на процес реалізації ідеї української державності.

Проведений тематичний і жанровий аналіз виявив основний найбільш поширений проблемно-тематичний напрям військових видань – відображення суспільно-політичних перетворень у державі. Його характеризувала надзвичайна багатогранність жанрових форм і велика популярність серед читацького загалу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Армія. (1918). № 1; № 5; № 10; № 13; № 14; № 16; № 17; № 20; № 26. URL: <https://tinyurl.com/5e38ja4w> [дата зверн.: 16.10.2025].
- Васильківські Вісті. (1918). № 2; № 3; № 7; № 9; № 12. URL: <https://tinyurl.com/kaxzcwwd> [дата зверн.: 16.10.2025].
- Вісник Українського Військового Генерального Комітету. (1917). № 2; № 3-4; № 7; № 8; № 9-10; № 12-13; № 17; № 21. URL: <https://tinyurl.com/yc443etb> [дата зверн.: 16.10.2025].
- Голос армії. (1917). № 124.
- Голос окопа. (1917). № 159.
- Горевалов, С. П. (1997). *Військова журналістика України в національно-визвольних змаганнях*. Львів: ВВП ДУ «ЛП», 316 с.
- Гриценко, О., Кривошея, Г. & Шкляр, В. (2000). *Основи теорії журналістської діяльності*. К., 206 с.
- Животко, А. (1989). *Історія української преси*. Мюнхен, 336 с.
- Конашевич, В. Д. (упоряд.). (1990). *Чотири Універсали*. Київ : Добровільне товариство любителів книги, 15 с.
- Кость, І. С. (2018). *Історія Української військової преси*. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 340 с.
- Кривошея, Г. (1996). *Слово, гартоване в борні*. К. : КВГІ, 140 с.
- Кривошея, Г. (1993). Українська військова преса: з історії становлення. *Українська періодика: Історія і сучасність: Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-теоретичної конференції*. Львів, Україна, 9–10 грудня 1993 р. Львів: Львівська наукова бібліотека імені В. Стефаника.
- Крупський, І. В. (1995). *Національно-патріотична журналістика України (друга половина XIX – перша чверть XX століття)*. Львів: Світ, 182 с.
- Новини. (1919). 31 березня.
- Позняков, О. П. (2008). Військова періодика в контексті історичних подій періоду Української Центральної Ради (1917–1918 рр.). *Воєнна історія*. № 1 (37), с. 68–76.
- Позняков, О. П. (2023). *Українська військова журналістика (XIX-го – початку XX століття)*. Київ : ВІКНУ, 159 с.
- Сегеда, С. П. (2012). *Створення та розвиток військової преси (XX – початок XXI століття)*. Рівне: ТЗОВ фірма “Овід”, 503 с.
- Січовий Голос. (1918). 12 грудня.
- Січовий Стрілець. (1918). 13 січня.
- Ставка. (1918). № 1; № 2; № 4; № 5; № 10; № 13. URL: <https://tinyurl.com/3t89tcy8> [дата зверн.: 16.10.2025].
- Стрілець. (1919). 13 січня.

- Українська Ставка. (1919). № 22; № 31. URL: <https://tinyurl.com/5chkr2c9> [дата зверн.: 16.10.2025].
- Шкляр, В. (1995). *Журналістська майстерність: поетика журналістського твору*. К. : Інститут журналістики КНУ, с. 6.
- Шкляр, В. І., Мелещенко, О. К., Мукомела, О. Г. & Паримський, І. С. (1996). *Українська журналістика: вчора, сьогодні, завтра*. Київ : «Видавництво “КМУЦА”», 166 с.
- Шкляр, В.І., Мукомела, О.Г., Лось, Й.Д. & Паримський, І.С. (1997). *Українська журналістика: вчора, сьогодні, завтра*. Київ : «ТОВ редакція “Всеукраїнській молодіжний журнал”», 139 с.
- Шкляр, В.І., Мукомела, О.Г., Петрів, Т.І. & Слісаренко, І.Ю. (1998). *Українська журналістика: вчора, сьогодні, завтра*. Черкаси : «ДВПІ “Мрія”», 178 с.
- Щербина, О. (1977). *Жанри сатири і гумору*. К. : Вид-во “Дніпро”, 136 с.

REFERENCES

- Armiiia [Army]. (1918). № 1; № 5; № 10; № 13; № 14; № 16; № 17; №20; № 26. URL: <https://tinyurl.com/5e38ja4w> [Accessed: 16.10.2025]. [in Ukrainian].
- Vasylkivski Visti [Vasylkiv news]. (1918). № 2; № 3; № 7; № 9; № 12. URL: <https://tinyurl.com/kaxzcwd> [Accessed: 16.10.2025]. [in Ukrainian].
- Golos armii [Voice of army]. (1917). № 124. [in Russian].
- Holos okopa [Voice of trenches]. (1917). № 159. [in Ukrainian].
- Visnyk Ukrainskoho Viiskovoho Heneralnoho Komitetu [Bulletin of the Ukrainian Military General Committee]. (1917). № 2; № 3-4; № 7; № 8; № 9-10; № 12-13; № 17; № 21. URL: <https://tinyurl.com/yc443etb> [Accessed: 16.10.2025]. [in Ukrainian].
- Horevalov, S. P. (1997). *Viiskova zhurnalistyka Ukrainy v natsionalno-vyzvolnykh zmahanniakh* [Military journalism of Ukraine in the national liberation struggles]. Lviv: VVP DU “LP”, 316 s. [in Ukrainian].
- Hrytsenko, O., Kryvosheia, H. & Shkliar, V. (2000). *Osnovy teorii zhurnalistskoi diialnosti* [Fundamentals of the theory of journalism]. Kyiv, 206 s. [in Ukrainian].
- Zhyvotko, A. (1989). *Istoriia ukrainskoi presy* [History of the Ukrainian press]. Miunkhen, 336 s. [in Ukrainian].
- Konashevych, V. D. (comp.). (1990). *Chotyry Universalny* [Four Universals]. Kyiv : Dobrovilne tovarystvo liubyteliv knyhy, 15 s. [in Ukrainian].
- Kost, I. S. (2018). *Istoriia Ukrainskoi viiskovoi presy* [History of the Ukrainian military press]. Lviv : LNU imeni Ivana Franka, 340 s. [in Ukrainian].
- Kryvosheia, H. (1996). *Slovo, hartovane v borni* [The word tempered in struggle]. Kyiv : KVHI, 140 s. [in Ukrainian].
- Kryvosheia, H. (1993). *Ukrainska viiskova presa: z istorii stanovlennia* [Ukrainian military press: from the history of formation]. *Ukrainska periodyka: Istoriia i suchasnist: Zbirnyk materialiv Vseukrainskoi naukovo-teoretychnoi konferentsii*. Lviv, Ukraina, 9–10 hrudnia 1993 r. Lviv: Lvivska naukova biblioteka imeni V. Stefanyka. [in Ukrainian].
- Krupskiy, I. V. (1995). *Natsionalno-patriotychna zhurnalistyka Ukrainy (druha polovyna XIX – persha chvert XX stolittia)* [National-patriotic journalism of Ukraine (second half of the 19th – first quarter of the 20th century)]. Lviv : Svit, 182 s. [in Ukrainian].
- Novyny [News]. (1919). 31 bereznia. [in Ukrainian].
- Pozniakov, O. P. (2008). *Viiskova periodyka v konteksti istorychnykh podii periodu Ukrainskoi Tsentralnoi Rady (1917-1918 rr.)* [Military periodicals in the context of historical events during the period of the Ukrainian Central Rada (1917-1918)]. *Voienna istoriia*. № 1 (37), s. 68–76. [in Ukrainian].
- Pozniakov, O. P. (2023). *Ukrainska viiskova zhurnalistyky (KhIKh-ho — pochatku KhKh stolittia)* [Ukrainian military journalism (19th – early 20th century)]. Kyiv : VIKNU, 159 s. [in Ukrainian].
- Seheda, S. P. (2012). *Stvorennia ta rozvytok viiskovoi presy (XX – pochatok XXI stolittia)* [Creation and development of the military press (20th – early 21st century)]. Rivne: TzOV firma “Ovid”, 503 s. [in Ukrainian].
- Sichovi Holos [Voice of Sich]. (1918). 12 hrudnia. [in Ukrainian].
- Sichovi Strilets [Sich Rifleman]. (1918). 13 sichnia. [in Ukrainian].
- Stavka [Headquarters]. (1918). № 1; № 2; № 4; № 5; № 10; № 13. URL: <https://tinyurl.com/3t89tcy8> [Accessed: 16.10.2025]. [in Ukrainian].

Strilets [Rifleman]. (1919). 13 sichnia. [in Ukrainian].

Shkliar, V. (1995). *Zhurnalistska maisternist: poetyka zhurnalistskoho tvoruv* [Journalistic skill: the poetics of journalistic work]. K. : Instytut zhurnalistyky KNU, s. 6. [in Ukrainian].

Shkliar, V. I., Meleshchenko, O. K., Mukomela, O. H. & Parymskyi, I. S. (1996). *Ukrainska zhurnalistyka: vchora, sohodni, zavtra* [Ukrainian journalism: yesterday, today, tomorrow]. Kyiv : «Vydavnytstvo “KMUTsA”», 166 s. [in Ukrainian].

Shkliar, V. I., Mukomela, O. H., Los, Y. D. & Parymskyi, I. S. (1997). *Ukrainska zhurnalistyka: vchora, sohodni, zavtra* [Ukrainian journalism: yesterday, today, tomorrow]. Kyiv : «TOV redaktsiia “Vseukrainskii molodizhnyi zhurnal”», 139 s. [in Ukrainian].

Shkliar, V. I., Mukomela, O. H., Petriv, T. I. & Slisarenko, I. Yu. (1998). *Ukrainska zhurnalistyka: vchora, sohodni, zavtra* [Ukrainian journalism: yesterday, today, tomorrow]. Cherkasy : «DVPP “Mriia”», 178 s. [in Ukrainian].

Shcherbyna, O. (1977). *Zhanry satyry i humoru* [Genres of satire and humor]. K. : Vyd-vo “Dnipro”, 136 s. [in Ukrainian].

Ukrainska Stavka [Ukrainian Headquarters]. (1919). № 22; № 31. URL: <https://tinyurl.com/5chkr2c9> [Accessed: 16.10.2025]. [in Ukrainian].

Oleksandr DATSENKO

*PhD of Historical Sciences, Associate Professor
The National Defence University of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4193-1480>

Oleksii POZNIAKOV

*PhD of Philological Sciences, Associate Professor
The National Defence University of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)*

ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-8375-2262>

Ihor SIVOKHA

*The National Defence University of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5377-2520>

**REFLECTION OF SOCIO-POLITICAL TRANSFORMATIONS IN THE STATE
AS THE MAIN THEMATIC FOCUS OF THE MILITARY PRESS
OF THE UKRAINIAN REVOLUTION (1917–1921)**

This article investigates thematic priorities and narrative strategies of Ukrainian military periodicals published during the Ukrainian Revolution in 1917–1921. Drawing upon a representative corpus of newspapers preserved in major archival collections, the study examines how military journalism reflected and interpreted the profound political, social, and military transformations that shaped revolutionary era. Particular attention is paid to the press as an instrument of political communication, mass mobilization, and ideological consolidation within the rapidly politicized environment of the Ukrainian armed forces.

The analysis demonstrates that military newspapers functioned simultaneously as sources of operational information and as platforms for articulating competing political visions, including the debates between federalist and independentist projects of the Ukrainian statehood. By providing commentary on the actions of the Central Rada, the Hetmanate, and the Directory of the Ukrainian People's Republic, these periodicals offered contemporaries a structured understanding of shifting political alignments and challenges of building national institutions amidst wartime instability.

The article highlights the wide genre palette employed by editors and contributors—ranging from analytical articles, political feuilletons, extended reports, and counter-propaganda pieces to biographical portrayals of political and military leaders. This diversity enabled the press to respond flexibly to both internal political

conflicts and external threats, particularly Bilshovyk expansion and anti-Ukrainian propaganda. The newspapers also played a crucial role in shaping soldiers' perceptions of legitimacy, authority, and national identity, thus directly influencing morale and political engagement.

By synthesizing scattered and often understudied materials, study positions Ukrainian military periodicals as a valuable and complex historical source. Their content provides unique insight into political discourse, evolution of military organization, and ideological foundations of the struggle for an independent Ukrainian state. The findings demonstrate that military journalism constituted an integral component of the broader information and political infrastructure of the revolutionary movement and continues to offer indispensable evidence for reconstruction of Ukraine's early twentieth-century state-building processes.

Keywords: *Ukrainian Revolution 1917–1921, military press, political communication, counter-propaganda, historical sources.*

Микола КРЕТ

Військова академія (м. Одеса) (Одеса, Україна)

ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-8654-599X>

Електронна пошта: danmerantanta802@gmail.com

ЕПІСТОЛЯРНА СПАДЩИНА ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ ГРОМАДСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ГЕНЕРАЛ-ХОРУНЖОГО ВСЕВОЛОДА ЗМІЄНКА

Автор статті проаналізував епістолярну спадщину генерал-хорунжого Армії УНР Всеволода Змієнка як джерело вивчення його громадської діяльності в умовах еміграції. Уперше до наукового обігу вводиться масив архівних документів із фондів Центрального державного архіву вищих органів влади України (фонди №№ 647, 3527), що містять понад 200 одиниць листування, записок, чернеток та службових документів. Особливу увагу приділено вхідним листам від колишніх військовослужбовців, українських організацій та приватних осіб, що засвідчують роль В. Змієнка як комунікаційного посередника, організатора, наставника та захисника інтересів еміграційної громади. Проаналізовано його участь у патронатній, правозахисній, соціальній, освітній та публічній діяльності. Висвітлено значення Академічних курсів при Генеральному штабі УНР, де В. Змієнко виступав як викладач і методист. Епістолярна спадщина розглядається як інструмент збереження національної ідентичності, горизонтальних зв'язків та мобілізаційного ресурсу в еміграції. Стаття відкриває нові перспективи для дослідження українського офіцerstва в екзилі, персонального лідерства та функціонування політичної культури бездержавного періоду.

Ключові слова: УНР, епістолярна спадщина, українська еміграція, біографія, автобіографія, українці в Польщі, діаспора, історія українського війська, міжвоєнний період, громадська діяльність.

Постановка проблеми. Вивчення історії визвольних змагань, зокрема періоду Української революції 1917–1921 років та подальшої еміграції, залишається одним із ключових напрямів історичної науки в Україні. Попри помітний прогрес у цій сфері, значна частина джерельної бази досі залишається малодоступною або зовсім не введеною в науковий обіг. Особливо це стосується документів особистісного характеру (щоденників, мемуарів, листування), що дають змогу подивитися на історичні події крізь призму індивідуального досвіду. Такі джерела не лише доповнюють офіційну хроніку подій, а й дають змогу глибше осмислити внутрішні мотиви, сумніви та переконання тих, хто брали участь у боротьбі за українську державність.

Епістолярна спадщина, зокрема листування, є цінним і водночас вразливим видом джерел. На відміну від офіційних документів, листи не писали «на публіку», їх не цензурували і не редагували з огляду на політичну доцільність. Саме тому вони дають змогу проникнути у психологію історичних постатей, виявити їхні справжні думки, сумніви, страхи чи надії. Через листи від-

творюється особистісний вимір історії, що часто залишається прихованим за риторикою офіційних звернень і декларацій. Крім того, епістолярні матеріали часто містять унікальну інформацію про соціальні й політичні процеси, незафіксовані в інших джерелах. У випадку української еміграції міжвоєнного періоду листи нерідко ставали єдиним способом збереження зв'язків, передачі ідей, координації дій та формування спільної ідентичності за межами батьківщини.

Особливу наукову та історичну цінність у цьому контексті становлять листи генерал-хорунжого Армії УНР В. Змієнка. Його постать довгий час залишалась у тіні більш відомих діячів революційної доби, проте, внесок В. Змієнка у формування та збереження української військової традиції важко переоцінити. Він належав до того покоління військових, яке не тільки брало участь у визвольній боротьбі, а й продовжувало служити ідеї незалежної України після поразки, уже в еміграції. Його листи – це не просто документи особистого характеру, а свідчення людини, яка, втративши державу, не втратила віру в її можливість. У них – і рефлексія над пе-

режимом, і аналіз поразок, і стратегічні роздуми про майбутнє.

Вивчення епістолярної спадщини В. Змієнка дає змогу реконструювати важливі етапи української еміграційної історії, краще зрозуміти внутрішні механізми функціонування українських військових структур за кордоном, а також оцінити роль особистісного фактора в історичних процесах. Через його листи постає образ не лише військового, а й мислителя, громадського діяча, глибоко залученого до питань національної ідентичності, освіти, культурного розвитку та міжвоєнного українського життя в екзилі.

Ці матеріали набувають особливої ваги в умовах сучасної російсько-української війни, коли знову постає питання тягlosti української військової традиції, ідентичності, права на власну історію. Російська агресія супроводжується не лише спробами збройного захоплення територій, а й інформаційною війною, спрямованою на підірив історичної пам'яті та делегітимацію української державності. У такому контексті вивчення досвіду таких діячів, як В. Змієнко, стає справою не лише істориків, а й усієї нації. Адже саме через особисті історії формується глибше усвідомлення неперервності національного спротиву, спадкоємності цінностей і традицій, які сьогодні продовжують втілюватися у діяльності Збройних Сил України.

Таким чином, епістолярна спадщина Всеволода Змієнка – це джерело, що дає змогу не лише реконструювати минуле, а й краще зрозуміти сучасне. Через особисте бачення учасника драматичних подій ми отримуємо унікальну можливість осмислити складний шлях української боротьби, що, попри історичні поразки, не втратив своєї цілісності та змісту.

Аналіз досліджень і публікацій. Аналіз наукових праць свідчить, що попри зростання інтересу до українського військового руху періоду національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., постать генерал-хорунжого Армії УНР Всеволода Змієнка залишається недостатньо вивченою. Вітчизняна історіографія досі не представила цілісного дослідження, що охоплювало б усі ключові аспекти його політичної, військової й еміграційної діяльності. Наявні публікації мають переважно біографічний характер, фокусуючись на загальних подіях життя, тоді як глибинна реконструкція особистості на основі приватних джерел відсутня.

Найбільш ґрунтовними серед наявних досліджень є монографія Я. Тинченка, присвячена вій-

ськовому проводу Армії УНР (Тинченко, Я. 2007, с. 177–178), праця Т. Вінцовського у співавторстві з О. Музичком, В. Хмарським, А. Мисечком та Т. Гончаруком (Вінцовський, Т., Музичко, О., Хмарський, В., Мисечко, А. & Гончарук, Т. 2010, с. 161–170), а також дослідження О. Скрипника (Скрипник, О. 2015, с. 138–159). Усі три роботи подають важливий фактичний матеріал про участь В. Змієнка у революційних подіях, формуванні українських військових частин, його роль в еміграційному середовищі. Водночас ці праці не охоплюють глибокого осмислення його світоглядних засад і особистих мотивів, що могли б бути відтворені через аналіз особистих джерел.

Біографічні дані про В. Змієнка подаються у «Енциклопедії історії України» (Буравченков, А. О. (ред.). 2005, с. 365–366), а також у низці мемуарних джерел, серед яких варто виокремити спогади М. Безручка (Безручко, М. 1932, с. 3–81), І. Кедрин (Кедрин, І. 1976, с. 211, 212, 300, 301, 308), О. Удовиченка (Удовиченко, О. 1954, с. 172), Г. Змієнка-Сенишина (Змієнко-Сенишин, Г. 2001, с. 23), Г. Гришка (Гришко, Г. 1930, с. 178–187), а також В. Джуваги й С. Тафінцева (Джувага, В. & Тафінцев, С. 2019, с. 27–29). Ці матеріали подають окремі штрихи до образу діяча, однак, не утворюють цілісного дослідницького наративу.

Важливою для розуміння формування В. Змієнка як військового фахівця є праця російського історика А. Ганіна (Ганин, А. 2009, с. 94, 95, 98, 228, 477, 671, 751, 752), де подано відомості про його службу в імперських структурах. З огляду на обмежений доступ до російських архівів, ця праця зберігає значну джерельну вартість.

Дослідження, що стосуються окремих аспектів військової діяльності В. Змієнка, включають публікації П. Самутина (Самутин, П. 1970; 1974а, 1974б) та Ф. Мелешка (Мелешко, Ф. 1970а; 1970б), які у 1970-х рр. оприлюднили серію матеріалів, присвячених історії українського війська. Цінні спостереження про формування національних частин в Одесі у 1917 р., у якому брав участь В. Змієнко, містяться у дослідженні М. Ковальчука (Ковальчук, М. 2017, с. 60, 64, 65). Аналіз участі 6-ї січової дивізії у протистоянні радянській армії подано у працях Ю. Терещенка (Терещенко, Ю. 2006, с. 145–147), О. Гуменюк (Гуменюк, О. 2017, с. 58–60), В. Смоля (Смолій, В. 2003, с. 212), а також у спільній публікації Р. Власенка та П. Градовського (Власенко, Р. & Градовський, П. 2020, с. 456–461).

Можна стверджувати про інтерес до особи В. Змієнка у науковому дискурсі, однак, він зде-

більшого реалізується через локальні сюжети, не виходячи за межі зовнішнього опису біографії. Історіографічна база дає змогу відтворити основні етапи його військово-політичного шляху, але майже не зачіпає особистісну ідентичність, систему цінностей, ментальні риси та інтелектуальний потенціал діяча.

Найбільш проблемним питанням є повна відсутність досліджень, що базувалися б на аналізі його епістолярної спадщини: особистих листів, внутрішніх звітів, чернеток, що дали б змогу зрозуміти внутрішній світ В. Змієнка, його сумніви, переконання, емоційні реакції. Ці джерела залишаються поза увагою дослідників, не введені до наукового обігу, не фігурують у публікаціях, що суттєво звужує можливості реконструкції індивідуального виміру його діяльності.

Мета статті полягає в комплексному аналізі епістолярної спадщини генерал-хорунжого Армії УНР Всеволода Змієнка як історичного джерела вивчення його громадської діяльності в еміграції. Дослідження передбачає структурування виявлених матеріалів, змістовий аналіз окремих листів та записок, реконструкцію обставин їх створення й комунікативного контексту, а також окреслення напрямів його участі в суспільно-політичному житті української еміграції. Особлива увага приділяється визначенню ідейних орієнтирів діяча, що проявляються у змісті листування, та оцінюванню джерельного потенціалу цієї спадщини для подальших досліджень історії українського еміграційного середовища міжвоєнної доби.

Виклад основного матеріалу. Всеволод Юхимович Змієнко (28 жовтня 1886, Одеса – 30 жовтня 1938, Варшава) – український військовий та громадсько-політичний діяч, генерал-хорунжий Армії УНР, активний учасник визвольних змагань 1917–1921 рр., організатор українських військових формацій і один із провідних представників старшинської еліти періоду революційних трансформацій.

Походив із козацької родини. Освіту здобув в Одеському 1-му реальному училищі, Київському військовому училищі (1907) та Миколаївській академії Генерального штабу (1913). У роки Першої світової війни служив на Південно-Західному фронті, був поранений, відзначений Герогіївською зброєю та кількома орденами, що засвідчувало високий авторитет у лавах імперської армії. На момент революції 1917 р. мав чин підполковника.

Після Лютневої революції долучився до процесу українізації армії, очолював штаб 1-ї Одесь-

кої української дивізії, згодом виконував функції військового коменданта Одеси та обіймав адміністративні посади у структурах гетьманської влади. У період Директорії обіймав ключові командні посади в Армії УНР: начальника штабу 3-го Херсонського корпусу, командувача Східного фронту, начальника штабу 10-ї дивізії Січових стрільців, а згодом – 6-ї Січової стрілецької дивізії. Учасник оборони Замостя в 1920 році. У 1921 р. підвищений до звання генерал-хорунжого.

У міжвоєнний час В. Змієнко залишався активним у середовищі еміграції. З 1927 р. очолював 2-й розвідувальний відділ Генерального штабу УНР в екзилі, відповідав за аналітичну та контррозвідувальну діяльність. Був одним із ініціаторів створення Українського воєнно-історичного товариства, входив до складу Товариства допомоги емігрантам, Українського центрального комітету у Варшаві, виконував функції голови Громадського суду та заступника голови Головної Ради Хреста Симона Петлюри.

Помер у 1938 р. у Варшаві внаслідок інфекційного захворювання. Його постать досі не стала предметом системного історіографічного вивчення. Значна частина документів, пов'язаних із діяльністю В. Змієнка, зберігається у фондах ЦДАВО України, хоча вони залишаються розпорошеними. Особливу наукову цінність становить його епістолярна спадщина – листування, звіти, чернетки, що відкривають перспективи глибшого дослідження ментального світу діяча та специфіки функціонування українського військово-політичного середовища в еміграції.

У результаті наукового пошуку автор віднайшов цілий масив особистих листів Всеволода Змієнка. Варто зазначити, переважна більшість їх перебуває у ЦДАВО України і розміщена у фонді 647 (Змієнко Всеволод Юхимович (28.10.1886–30.10.1938) генерал-хорунжий армії УНР, начальник штабу 6-ої січової стрілецької дивізії армії УНР, один із засновників Українського військово-історичного товариства у м. Варшаві) (опис 1, справи 1, 2, 3, 4, 8) та фонді 3527 Калішська філія Товариства колишніх вояків армії Української Народної Республіки м. Каліш (Польща) (опис 1, справи 2, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 12) (1923–1926 рр.). Самі фонди станом на середину 2025 р. не є оцифрованими та перебувають у відкритому доступі для відвідувачів читального залу за попереднім замовленням.

У двох основних архівних фондах, що містять матеріали про діяльність генерал-хорунжого Всеволода Змієнка, зосереджено близько 200 оди-

ниць епістолярних документів. Основний масив становлять вхідні листи, адресовані В. Змієнку, однак, у фондах трапляються також авторські листи та чернетки самого діяча.

Фонд № 647 складається з опису та 8 справ (389 аркушів) із документами за 1919–1923 рр. переважно формального характеру: службовими паперами, обліковими записами, перепустками, різноманітними записками та чернетками. Хоча особисте листування у цьому фонді представлене в обмеженій кількості, його матеріали мають особливу цінність для відтворення військового шляху В. Змієнка, а також уточнення хронології та обставин його професійної діяльності як у період визвольних змагань, так і під час еміграції. Завдяки обліковим документам та внутрішнім службовим запискам фонд № 647 дозволяє простежити етапи кар'єрного зростання Всеволода Змієнка, його участь у різних військових і адміністративних структурах, а також деталі організаційної роботи в екзилі.

Фонд № 3527 складається з опису та 42 справ (389 аркушів) та за своїм первинним призначенням мав документувати діяльність товариства у місті Каліш. Водночас він виявився важливим джерелом для вивчення особистого листування В. Змієнка. У матеріалах цього фонду сконцентровано велику кількість листів, що стосуються як приватного життя генерала, так і його громадської та службової активності. Листи відображають різні сфери взаємодії: від родинних та особистих справ до питань підтримки емігрантів, співпраці з українськими організаціями за кордоном, участі у розбудові мереж української еміграції.

Враховуючи окреслені методичні підходи, подальше дослідження епістолярної спадщини Всеволода Змієнка передбачає вибіркового аналіз тих документів, що становлять найбільший інтерес для вивчення його громадської, політичної та особистої діяльності в умовах еміграції. Об'єктом аналізу стали листи, що вирізняються змістовною насиченістю, важливістю порушених у них проблем, а також потенціалом для розширення уявлень про суспільно-політичне життя української еміграції у 1920-х роках.

У межах тематичного спрямування цього дослідження особливу увагу привертає група листів¹, виявлена під час опрацювання справи № 2

фонду № 3527. Документи охоплюють період з 28 серпня по 22 жовтня 1924 р. та безпосередньо стосуються ситуації, що склалася навколо підполковника Волошина, одного з представників 6-ї Січової дивізії.

Поштовхом до активного листування між Управою Товариства колишніх вояків армії УНР та генерал-хорунжим Всеволодом Змієнком стало його рішення скласти повноваження члена правління Української станиці, а також запропонована ним на цю посаду кандидатура підполковника Волошина, що була відхилена². Важливе значення у формуванні тону подальшої комунікації мав лист самого Волошина³, у якому, за оцінкою Управи Товариства, було виявлено неповагу до інституції⁴.

Цей блок листів відкриває масив раніше не введених до наукового обігу документів, що дають змогу розглянути постать В. Змієнка у ширшому контексті – не лише як адміністративного управління, а як лідера, для якого характерною була постійна особиста залученість у вирішення питань, що стосувалися його колишніх підлеглих. У листах чітко простежується його послідовна позиція як офіцера, який не втрачав зв'язку з підлеглими навіть після завершення активної військової служби. Поведінка В. Змієнка в цьому випадку є показовою для моделі поведінки української еміграційної еліти міжвоєнного періоду: йдеться не лише про збереження військових зв'язків, а й про сприяння соціальній адаптації, побутовій та правовій підтримці колишніх вояків у нових, часто ворожих або байдужих до українських потреб обставинах.

Протягом усього періоду існування 6-ї Січової стрілецької дивізії – від моменту її формування до остаточного розформування – генерал-хорунжий Всеволод Змієнко обіймав керівні посади та послідовно використовував надані йому адміністративні повноваження для підтримки військовослужбовців, які перебували під його командуванням. Серед найпоширеніших звернень, що надходили на його ім'я, переважали прохання про підтвердження факту проходження служби у певний період⁵, засвідчення поранень або ка-

¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 3527. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 11, 12, 13, 15, 26–26зв., 27–27зв.

² ЦДАВО України. Ф. 3527. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 14.

³ Там само. Арк. 26–26зв., 27–27зв.

⁴ Там само. Арк. 12.

⁵ ЦДАВО України. Ф. 3527. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 94–94зв., 95–95зв., 100–100зв., 111–111зв., 135–135зв.

ліцтва⁶, витребування довідок щодо колишніх або чинних вояків дивізії⁷, а також прохання про видачу документів, що посвідчували особу заявника⁸. Аналіз масиву таких документів дає підстави стверджувати, що частина цих запитів була задоволена – про це свідчать повторні листи від тих самих авторів, у яких підтверджується отримання відповіді⁹.

Найбільш репрезентативним прикладом епістолярного звернення, що стосується надання інформації про поранення, є лист чотового Александра Лунги, датований 2 лютого 1926 року¹⁰. Автор листа звертається до В. Змієнка з проханням підтвердити факт отримання ним поранення 6 листопада 1920 р. у районі села Дарапчин, на території Волині. Особливу увагу привертає той факт, що запит був надісланий через шість років після описаних подій, що свідчить про високий рівень довіри до В. Змієнка як до особи, котра не лише мала доступ до відповідної інформації, а й зберігала репутацію керівника, здатного оперативно надати допомогу навіть за відсутності формального зобов'язання. Опіка генерал-хорунжого Всеволода Змієнка над колишніми військовослужбовцями Армії УНР не обмежувалася лише особовим складом 6-ї Січової дивізії. Архівна справа № 6 фонду № 3527 містить низку листів від Христини Сушко, що демонструють ширший масштаб його громадської діяльності та готовність надавати допомогу не лише колишнім воякам, а й членам їхніх родин. Зокрема, у листі від 14 вересня 1924 р. пані Сушко висловлює щире подяку Всеволоду Змієнку за сприяння у присудженні їй стипендії у розмірі 100 злотих. З її слів, саме завдяки його клопотанню їй було надано зазначену фінансову допомогу.

Яскравим прикладом гуманітарної ініціативи генерал-хорунжого є також лист-доповідь дивізійного лікаря від 19 березня 1925 р.¹¹, у якому йдеться про організовану В. Змієнком евакуацію важкохворої дружини полковника Романа Сушка до шпиталю у Мокотові. Цей епізод ілюструє не лише глибоку особисту зацікавленість В. Змієнка в долі своїх побратимів, а й його вміння опера-

тивно мобілізувати наявні ресурси задля вирішення критичних ситуацій.

До цього ж контексту належить і посвідчення, видане Всеволодом Змієнком на ім'я малолітньої Світлани Сушко¹², що виконувало функцію особистої метрики, а також архівні згадки про залучення до організації евакуації Управління Спілки інвалідів – структури, яку на той час очолював В. Змієнко. Сукупність цих джерел засвідчує його активну участь у широкому колі соціальних ініціатив, що далеко виходили за межі формальних військових чи організаційних обов'язків. Водночас вони демонструють рівень довіри до В. Змієнка як до впливового, надійного та відповідального діяча української еміграційної спільноти міжвоєнного періоду.

Всеволод Змієнко також не уникав виконання функцій громадського характеру, що формально не входили до його безпосередньої компетенції, але були пов'язані з військовим статусом. Відповідно до законодавства військового часу, командири військових частин мали повноваження укладати шлюби військовослужбовців підпорядкованих підрозділів. Ці повноваження не були суто формальними: їх реалізація вимагала особистої участі, моральної відповідальності й довіри. Підтвердженням того, що В. Змієнко брав на себе й ці обов'язки, є лист Яна Войцеховського з проханням санкціонувати шлюб на території Каліша¹³. Такий тип звернень і реакція на них свідчать про високий ступінь залученості генерала до підтримки правових, етичних і життєво важливих потреб своїх підлеглих навіть в умовах вигнання. Усі ці факти вказують на особисту залученість генерал-хорунжого, його глибоку мотивацію та готовність використовувати усі наявні адміністративні важелі для підтримки українських громадян, які опинилися у складних життєвих обставинах.

Серед епістолярної спадщини генерал-хорунжого Всеволода Змієнка окрему групу становлять листи привітального характеру, а також відповіді на отримані звернення, що свідчать про його постійну комунікаційну активність і прагнення підтримувати зв'язок із широким колом знайомих, попри нестачу часу та значне навантаження. Особливою ілюстрацією такого типу листування є привітальні листи від генерал-хорунжих Вікто-

⁶ ЦДАВО України. Ф. 3527. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 16.

⁷ ЦДАВО України. Ф. 3527. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 132–132зв.

⁸ Там само. Арк. 106, 107–107зв., 113, 114–114зв.

⁹ Там само. Арк. 127, 128.

¹⁰ ЦДАВО України. Ф. 3527. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 16.

¹¹ Там само. Арк. 28–28зв.

¹² ЦДАВО України. Ф. 3527. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 29

¹³ ЦДАВО України. Ф. 3527. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 105–105зв.

ра Куща¹⁴, Марка Безручка¹⁵ та Володимира Сальського¹⁶, що демонструють характер товариських взаємин між провідними діячами українського еміграційного середовища того періоду.

Значна кількість привітальних листів зберігається у справі № 6 опису 1 фонду № 3527. Хоча на перший погляд така кореспонденція може видаватися другорядною, з наукового погляду вона становить важливе джерело для вивчення мережі контактів В. Змієнка, його авторитету серед колишніх соратників, а також динаміки громадської активності емігрантської спільноти. Зокрема, зазначені листи дозволяють відстежити посади, які обіймав В. Змієнко у той чи інший період, оскільки вказівка на місце перебування та офіційний статус адресата була усталеною практикою як в особистому, так і в інституційному листуванні. Прикладом може слугувати лист від Калішської філії Товариства армії УНР¹⁷, що фіксує факт перебування В. Змієнка на посаді Голови Товариства станом на 14 квітня 1928 року.

Змістовно домінуючою категорією листів у фондах є звернення колишніх вояків 6-ї Січової дивізії до Всеволода Змієнка. Завдяки матеріалам, раніше введеним до наукового обігу (Крет, М. 2024), вдалося реконструювати контекст цього типу листування. Вояки інформували про умови життя, стан здоров'я, побутові труднощі, а також передавали новини про долю побратимів, а географія написання таких листів охоплювала Польщу, Чехію, Францію¹⁸, Канаду, Румунію. Така форма комунікації не випадкова: В. Змієнко сприймав себе не лише як колишнього командира, а й як опікуна своїх вояків у нових умовах, що склалися після поразки визвольних змагань та еміграції. Його постійна участь у процесах працевлаштування, юридичної допомоги, соціальної адаптації та налагодження побуту своїх колишніх підлеглих свідчить про його усвідомлену патронатну роль.

У цій діяльності В. Змієнко не обмежувався неформальним спілкуванням або внутрішньою перепискою. Зокрема, він публікував статті у пресі, в яких порушував питання соціальної незахищеності колишніх військових. Одним із прикладів є його виступ на сторінках газети «Українська трибуна», де він делікатно, але принципово,

закликав громадськість до підтримки вояків створенням можливостей для працевлаштування. Цей публічний заклик не залишився без відповіді: В. Змієнко отримав низку пропозицій про роботу для своїх соратників. Особливо цінною була ініціатива інженера Олександра Вітковського¹⁹, який запропонував комплексну схему працевлаштування до 200 колишніх вояків на різних напрямках свого підприємства.

Дослідження нових напрямів громадської діяльності генерал-хорунжого Всеволода Змієнка отримує подальший розвиток завдяки введенню до наукового обігу листів генерал-хорунжого Миколи Янчевського, в яких міститься підтвердження участі В. Змієнка у роботі Суду Честі Генерального штабу Армії УНР²⁰. Цей факт відкриває нову сторінку вивчення його ролі як авторитетної фігури у системі морально-етичного саморегулювання українського військового середовища в еміграції.

У ширшому контексті аналіз епістолярного комплексу дозволяє зробити висновок, що В. Змієнко відіграв роль одного з ключових комунікаційних посередників між Українською станицею в Польщі та численними осередками колишніх вояків Армії УНР, розпорошеними по всій Європі. Особливої уваги заслуговують листи фінансового й матеріального характеру, що свідчать про високий рівень довіри до В. Змієнка та його репутацію як послідовного, надійного і справедливого посередника. Він неодноразово виступав арбітром у вирішенні суперечок, зокрема у випадках, коли сторони перебували у різних країнах або не мали змоги здійснити безпосередній контакт.

Характерним прикладом такої функції є лист чотового Шувалова-Литовського з проханням нагадати сотнику Пікульському про заборгованість у розмірі 75 польських марок, що ґрунтувалася на «чесному слові»²¹. Схожі за змістом звернення також надходили від інших авторів, чиї імена залишаються невідомими²². Окремим типом таких звернень були прохання про допомогу в розшуку або поверненні особистих речей. Наприклад, у листі від 30 березня 1925 р. козак Олександр Михайленко звертається до Змієнка з проханням

¹⁴ ЦДАВО України. Ф. 3527. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 126.

¹⁵ Там само. Арк. 21–21зв., 22.

¹⁶ Там само. Арк. 65.

¹⁷ Там само. Арк. 126

¹⁸ Там само. Арк. 1–1зв., 2–2зв., 3–3зв.

¹⁹ ЦДАВО України. Ф. 3527. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 14–14зв.

²⁰ ЦДАВО України. Ф. 3527. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 140–140зв., 141–141зв.

²¹ Там само. Арк. 103–104зв.

²² Там само. Арк. 115, 116–116зв., 136–136зв.

посприяти у поверненні скрині з майном, залишеної ним у таборі перед виїздом²³.

Уся ця сукупність матеріалів засвідчує, що громадська діяльність Всеволода Змієнка охоплювала не лише організаційні та репрезентативні функції, а й практичні аспекти повсякденного життя еміграційного середовища. Його авторитет забезпечував вирішення побутових і морально-психологічних питань, що виникали у розпорошеному та часто дезорієнтованому середовищі колишніх вояків. В. Змієнко поставав у цій комунікаційній мережі як надійний гарант справедливості, продовжуючи виконувати роль лідера і координатора далеко за межами військової ієрархії.

На основі змісту великого масиву листів автор статті висуває обґрунтоване припущення, що діяльність В. Змієнка, спрямована на працевлаштування військовиків 6-ї Січової дивізії, особливо за межами Польщі, не обмежувалася винятково гуманітарними міркуваннями чи співчуттям до інтернованих. З огляду на його високий рівень військової підготовки, управлінський досвід і стратегічне мислення, набуте під час командування військовими з'єднаннями, можна припустити, що В. Змієнко розглядав цю діяльність також як потенційну основу для збереження боєздатного мобілізаційного ресурсу, сформованого з перевірених кадрів. Крім того, у змісті окремих листів простежується модель комунікації, що за своєю структурою нагадує регулярні агентурні звіти або оперативні донесення. У багатьох повідомленнях адресанти, поряд з описом особистих обставин, надають інформацію про політичну ситуацію в країні перебування, локальні українські та російські організації, умови праці та побуту, а також динаміку національного життя місцевих громад.

Більшість листів, адресованих В. Змієнку, побудовані за схожою структурною схемою. Серед особистих описів і побутових нарисів майже у кожному з них простежується відповідь на низку питань, що, вірогідно, були надані авторові усно або письмово перед його виїздом із табору. На основі аналізу змісту листування можна виділити чотири основних блоки інформації, що повторюються у більшості документів:

загальна характеристика країни перебування та ставлення її населення до українців²⁴;

умови працевлаштування: місце роботи, житлові умови, розпорядок дня, рівень оплати праці, кількість українських вояків на місці²⁵;

наявність російської діаспори: чисельність, професійна зайнятість, громадські структури, релігійні об'єднання (зокрема церкви, які відвідують)²⁶;

функціонування українських організацій за національною ознакою, наявні джерела інформації з України або про події в Україні²⁷.

Систематичне надсилання такого роду інформації дозволяє розглядати листування не лише як засіб приватної комунікації, а й як елемент продуманої стратегії підтримання горизонтальних зв'язків між представниками розсіяної еміграційної спільноти, що зберігала орієнтацію на державотворчу перспективу²⁸.

У межах цього дослідження вперше введено до наукового обігу комплекс архівних документів, що значною мірою розширює уявлення про військову та громадсько-політичну діяльність генерал-хорунжого Всеволода Змієнка в умовах еміграції. Зокрема, виявлені матеріали засвідчують ще одну важливу грань його публічної активності – участь у формуванні системи військової освіти, що мала забезпечити належний рівень підготовки офіцерських кадрів в екзилі. Йдеться, передусім, про залучення В. Змієнка до викладання на Академічних курсах при Генеральному штабі Армії УНР, що функціонували в Польщі, як спроби еміграційної військової еліти зберегти спадкоємність професійної підготовки, структуру командного мислення та бойового досвіду. Ці курси відігравали роль неформальної академічної інституції, покликаної підтримати не лише фаховий, а й моральний стан армійського середовища, дезорієнтованого поразкою визвольних змагань та вимушеною адаптацією до нових політичних умов.

Ключовим джерелом є справа № 7 фонду № 3527, що містить розклад занять генерал-хорунжого В. Змієнка на тиждень з 4 по 9 лютого 1924 року²⁹. Документ засвідчує, що він викладав комплекс дисциплін, серед яких: воєнна історія,

²⁵ ЦДАВО України. Ф. 3527. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 16–16зв., 88, 91–91зв.

²⁶ Там само. Арк. 30–30зв.

²⁷ Там само.

²⁸ Там само. Арк. 1–1зв., 2–2зв., 14–18зв., 19–19зв., 20–20зв., 23–23зв., 24–24зв., 74–74зв., 75–75зв., 87–87зв., 88–88зв., 91–91зв., 92–92зв., 93–93зв.

²⁹ ЦДАВО України. Ф. 3527. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 7.

²³ ЦДАВО України. Ф. 3527. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 119–119зв., 120–120зв.

²⁴ Там само. Арк. 16–16зв., 17–17зв., 91–91зв.

статистика, тактика, стратегія, техніка штабної служби та адміністративна робота. Тематична широта предметів свідчить не лише про глибоку фахову обізнаність лектора, а й про міждисциплінарний характер підготовки слухачів курсів.

Цінним доповненням до цього джерела є матеріали справи № 12 того ж фонду, в якій збереглися фрагменти власноруч написаних В. Змієнком планів-конспектів лекцій³⁰. Ці рукописи містять структуру викладу, ключові тези, послідовність розгляду матеріалу та авторські акценти, що дозволяє реконструювати не лише зміст навчального процесу, а й стиль педагогічної діяльності самого В. Змієнка. Зокрема, в планах чітко простежуються як академічна логіка побудови навчального курсу, так і практична спрямованість матеріалу – орієнтація на підготовку командного складу, здатного діяти в умовах гібридної війни, відсутності тилу та дипломатичної нестабільності.

Документ № 1 справи № 7 також подає перелік викладацького складу курсів, до якого, окрім В. Змієнка, входили видатні військові діячі: генерал-поручник Дядюша, генерал-хорунжі Куш, Безручко, Порохівщиків, Козьма, полковник Науменко та сотник Науменко. Такий склад свідчить про елітарний характер ініціативи, а також про прагнення українського еміграційного командування зберегти офіцерську традицію та безперервність професійної підготовки навіть у вигнанні.

Таким чином, участь Всеволода Змієнка в Академічних курсах Генерального штабу постає не лише як факт його педагогічної діяльності, а як продовження довготривалої стратегії збереження структурованої військової думки, засад штабної культури, оперативного мислення та командної етики в умовах бездержавності. Власноручні плани-конспекти лекцій підтверджують: В. Змієнко не просто передавав знання, а формував бачення армії як модерного національного інституту, здатного до реорганізації та відродження в майбутньому.

Таким чином, сукупність опрацьованих джерел дозволяє поглиблено осмислити не лише біографію генерал-хорунжого Всеволода Змієнка, а й реконструювати цілісну картину функціонування української військової та громадської мережі в еміграції. Аналіз листування виявляє багатовекторність його діяльності – від підтримки побутових потреб інтернованих вояків до коорди-

нації освітніх ініціатив, організації гуманітарної допомоги, неформального арбітражу, а в окремих випадках – і потенційної розвідницької діяльності. Це листування виступає не як випадковий набір приватних документів, а як структурований інструмент міжособистісної та інституційної комунікації, що підтримував життєздатність українського середовища в умовах розпорошення, кризи і втрати державності.

Зібраний і вперше комплексно осмислений масив документів відкриває нові горизонти для вивчення персонального лідерства, неформальних владних структур, а також мікрополітик виживання, солідарності й пам'яті, що визначали екзистенційну опору української еміграції міжвоєнного періоду. Він також актуалізує потребу переосмислення ролі еліти УНР не лише як учасників подій 1917–1921 рр., а як носіїв довготривалого історичного проєкту, який продовжував реалізовуватися в інших формах – через слово, структуру, вплив, ініціативу та приклад.

Висновки. Дослідження епістолярної спадщини генерал-хорунжого Армії УНР Всеволода Змієнка дозволило не лише вперше ввести до наукового обігу цілісний масив невідомих архівних джерел, а й переосмислити саму природу громадсько-політичного лідерства в еміграційному середовищі міжвоєнної доби. Систематичне вивчення листів, записок, службового та особистого листування, виявлених у фондах № 647 та № 3527 Центрального державного архіву вищих органів влади України, засвідчує, що Всеволод Змієнко, на відміну від багатьох інших постатей визвольних змагань, зумів трансформувати свій військовий авторитет у довготривалий соціальний вплив, що вийшов за межі вузького кола політичного або армійського середовища.

Його діяльність у міжвоєнній Польщі охоплювала різні виміри: військовий, інституційний, моральний, освітній, правовий та гуманітарний. У листах відображено не лише допомогу конкретним особам – інтернованим воякам, родинам побратимів, хворим чи потребуючим – а й зусилля зі збереження елементів інфраструктури українського військового та громадського життя в умовах вигнання. Генерал виступав координатором матеріальної допомоги, посередником у фінансових суперечках, легалізовував документи, підтримував навчальні ініціативи, опікувався справами шлюбів військовиків та навіть займався евакуацією важкохворих. Усе це він робив, не будучи зобов'язаним жодним формальним приписом, а ке-

³⁰ ЦДАВО України. Ф. 3527. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 35–40зв.

руючись власним розумінням відповідальності перед суспільством та нацією.

Окремого значення набуває стратегічне мислення В. Змієнка, що виявляється не лише у його командному досвіді, а й у формі й змісті листування. Аналіз текстів дозволяє висунути обґрунтовану гіпотезу про наявність у його діяльності елементів довгострокового планування щодо збереження боєздатного, дисциплінованого й патріотично зорієнтованого резерву української армії в умовах еміграції. Це виявляється у систематичному збиранні інформації про місце перебування, умови праці, побут, національну активність, присутність російських структур, чисельність українців та інші деталі, що могли бути використані у разі відновлення збройної боротьби чи мобілізації. Таким чином, епістолярна спадщина В. Змієнка не лише інформує про його діяльність, а й демонструє модель мережевого мислення, орієнтованого на мобілізаційний потенціал, самозбереження та безпеку діаспори.

Не менш важливою є участь В. Змієнка в освітньому процесі при Академічних курсах Генерального штабу Армії УНР, що функціювали в екзилі. Завдяки архівним документам вдалося підтвердити не лише факт його викладацької діяльності, а й зміст лекцій, структуру курсів, пріоритетні напрями підготовки кадрів. Навчальні програми, укладені В. Змієнком, містять поєднання військово-стратегічної, історичної та аналітичної компонент, що свідчить про його прагнення сформувати новий тип командного корпусу – не просто бойових офіцерів, а національно свідомих провідників, здатних мислити системно та діяти в умовах політичної турбулентності.

Епістолярна спадщина Всеволода Змієнка постає не лише джерелом фактологічної інформації, а й унікальним інструментом реконструкції емоційної та ментальної складової українського офіцерського середовища в еміграції. Через особисті звернення, подяки, прохання, рапорти та супровідні листи вимальовується образ людини, яка не втратила відчуття відповідальності перед своїми підлеглими навіть у відриві від державного апарату. У листах простежується глибока етична мотивація В. Змієнка – моральна обов'язковість

бути поруч із тими, хто боровся за незалежність, але опинився в ізоляції, нужденності, правовій невизначеності.

Водночас ця спадщина демонструє силу горизонтальних зв'язків, які стали фундаментом для виживання й адаптації української політичної нації у вигнанні. В. Змієнко не створював вертикальних структур у класичному сенсі, однак підтримував мережу довіри, засновану на особистому контакті, спільному минулому та солідарності. Його діяльність стала прикладом того, як індивідуальна ініціатива, що спирається на авторитет, знання й довіру, здатна замінити інституції, зруйновані історичними подіями.

Комплексне дослідження епістолярної спадщини Всеволода Змієнка дозволяє сформулювати цілісний наратив про його роль як військового, громадського та освітнього діяча, що залишався активним навіть у вигнанні. Його листування – це не лише документальне підтвердження конкретних фактів, а й джерело для вивчення механізмів соціального лідерства в умовах еміграції, морального авторитету, практики взаємодопомоги та функціонування неформальних структур підтримки українського офіцерського корпусу за межами Батьківщини.

Залучення в обіг цих джерел розширює горизонти української історіографії доби міжвоєнної, пропонує нові підходи до вивчення політичної культури української еміграції та збагачує розуміння національної військової традиції. У сучасному контексті – на тлі війни російської федерації проти України – ці джерела набувають не лише академічного, а й ідеологічного значення: вони засвідчують, що навіть у період державного безсилля українська військова еліта залишалась носієм національного проєкту, працюючи над його збереженням та відтворенням у майбутньому.

Таким чином, епістолярна спадщина Всеволода Змієнка має виняткову джерельну, інтелектуальну та моральну вартість, а її дослідження є не лише запізнілим актом історичної справедливості, а й актуальним внеском у формування критичної, персоналізованої пам'яті про українську державницьку традицію.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Безручко, М. Д. (1932). *Січові стрільці в боротьбі за державність*. Каліш: Друкарня “Чорномор” Українського товариства Допомоги Емігрантам з України в Каліші, 82 с.
- Буравченко, А. О. (ред.). (2005). *Енциклопедія історії України* (Т. 1). Київ : Наукова думка, 672 с.
- Вінцовський, Т. С., Музичко, О. Є., Хмарський, В. М., Мисечко, А. І., & Гончарук, Т. Г. (2010). *Чорноморська хвиля Української революції: провідники національного руху в Одесі у 1917–1920 рр.* Одеса: ТЕС, 584 с.
- Власенко, Р. П. & Грабовський, П. М. (2020). Чиї кості тліють на Замості? (як Марко Безручко виграв битву у Будьонного і врятував Європу). *Музейна справа на Житомирщині: історія та сучасність: матеріали Всеукраїнської науковокраєзнавчої конференції*. Житомир, Україна, 8–9 жовтня 2020 р. Бердичів : ФОП Мельник М.В., с. 456–461.
- Ганин, А. В. (2009). *Корпус офицеров генерального штаба в годы Гражданской войны 1917–1922 гг.* Москва : «Русский путь», 895 с.
- Гришко, Г. І. (1930). 1917 рік в Одесі. *Розбудова Нації*. № 3, с. 178–187.
- Гуменюк, О. А. (2017). «Диво на віслі». *Український вимір. Війна двох правд. Поляки та українці у кривавому ХХ столітті*. Харків : Vivat, 300 с.
- Джувага, В. П. & Тафінцев, С. І. (2019). Генерал Армії УНР Марко Безручко – спаситель Европы от большевизма. *Україна у світовому історичному просторі: Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції*. Маріуполь, Україна, 26 квітня 2019 р. Маріуполь : МДУ, с. 27–29.
- Змієнко-Сенишин, Г. В. (2001). *Пересажені квіти України*. Київ, Монреаль : Наша культура і наука, 196 с.
- Кедрин, І. І. (1976). *Життя-події-люди. Спомини і коментарі*. Нью-Йорк : Червона калина, 724 с.
- Ковальчук, М. А. (2017). Українські військові частини в Одесі за Центральної Ради: формування, організація, бойовий шлях. *Український історичний журнал*. № 3, с. 46–66.
- Крет, М. А. (2024). Фонди ЦДАВО України як джерело дослідження діяльності генерал-хорунжого армії УНР Всеволода Змієнка. *Воєнно-історичний вісник*. № 3 (53), с. 58–67. DOI: 10.33099/2707-1383-2024-53-3-58-67.
- Мелешко, Ф. М. (1970a). Південно-східна група Армії УНР. *Вісті комбатанта*. № 3–4, с. 64–71.
- Мелешко, Ф. М. (1970b). Південно-східна група Армії УНР. *Вісті комбатанта*. № 5, с. 7–11.
- Самутин, П. З. (1970). Південно-східна група Армії УНР. *Вісті комбатанта*. № 5, с. 12–16.
- Самутин, П. З. (1974a). Київ 1920 року. *Вісті комбатанта*. № 1, с. 22–37.
- Самутин, П. З. (1974b). VI-а Січова Стрілецька дивізія. *Вісті комбатанта*. № 2, с. 21–28.
- Скрипник, О.В. (2015). *Таємний легіон Української революції*. Київ : Ярославів Вал, 320 с.
- Смолій, В. А. (2003). *Українська національна революція 1917–1921: Історичний нарис*. Київ : Вид. дім «КМ Академія», 328 с.
- Терещенко, Ю. І. (2006). *Українсько-польський союз 1920 року: причини, наслідки, оцінки*. Київ : Інститут історії України НАН України, 256 с.
- Тинченко, Я. Ю. (2007). *Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917-1921)*. Київ : Темпора, 536 с.
- Удовиченко, О. І. (1954). *Україна у війні за державність. Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917-1921*. Вінніпег, 181 с.

REFERENCES

- Bezruchko, M. D. (1932). *Sichovi striltsi v borotbi za derzhavnist* [Sich shooters in the fight for statehood]. Kalish: Drukarnia “Chornomor” Ukrainskoho tovarystva Dopomohy Emihrantam z Ukrainy v Kalishi, 82 s. [in Ukrainian].
- Buravchenkov, A. O. (ed.). (2005). *Entsyklopediia istorii Ukrainy* (T. 1). Kyiv: Naukova dumka, 672 s. [in Ukrainian].
- Dzhuvaha, V. P. & Tafintsev, S. I. (2019). Heneral Armyy UNR Marko Bezruchko – spasytel Evropy ot bolshevyzma [General of the Army of the Ukrainian People’s Republic Marko Bezruchko is the savior of Europe

from Bolshevism]. *Ukraina u svitovomu istorychnomu prostori: Zbirnyk materialiv Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii*. Mariupol, Ukraina, 26 kvitnia 2019 r. Mariupol : MDU, s. 27–29. [in Russian].

Hanin, A. V. (2009). *Korpus ofytserov generalnogo shtaba v roky Grazhdanskoi voyny 1917-1922 gg.* [Corps of officers of the General Staff during the Civil War of 1917-1922]. Moskva : “Russkyi put”, 895 s. [in Russian].

Hryshko, H. I. (1930). 1917 rik v Odesi [1917 in Odesa]. *Rozbudova Natsii*. № 3, s. 178–187. [in Ukrainian].

Humeniuk, O. A. (2017). “Dyvo na Visli”. *Ukrainskyi vymir. Viina dvokh pravd. Poliaky ta ukraintsi u kryvavomu XX stolitti* [“Miracle on the Vistula”. Ukrainian dimension. War of two truths. Poles and Ukrainians in the bloody 20th century]. Kharkiv : Vivat, s. 300. [in Ukrainian].

Kedryn, I. I. (1976). *Zhyttia-podii-liudy. Spomyny i komentari* [Life-events-people. Memories and comments]. Niu-Iork : Chervona kalyna, 724 s. [in Ukrainian].

Kovalchuk, M. A. (2017). Ukrainski viiskovi chastyny v Odesi za Tsentralnoi Rady: formuvannia, orhanizatsiia, boiovyi shliak. [Ukrainian military units in Odesa under the Central Rada: formation, organization, combat path]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. № 3, s. 46–66. [in Ukrainian].

Kret, M. A. (2024). Fondy TsDAVO Ukrainy yak dzherelo doslidzhennia diialnosti heneral-khorunzhoho armii UNR Vsevoloda Zmiiienka [Foundations of the CSAHA of Ukraine as a source of research on the activities of the Ukrainian People’s Republic General-Horunzhyi Vsevolod Zmiienko]. *Voienno-istorychnyi visnyk*. № 3 (53), s. 58–67. DOI: 10.33099/2707-1383-2024-53-3-58-67. [in Ukrainian].

Meleshko, F. M. (1970a). Pivdenno-skhidna hrupa Armii UNR [South-eastern group of the Army of the Ukrainian People’s Republic]. *Visti kombatanta*. № 3–4, s. 64–71. [in Ukrainian].

Meleshko, F. M. (1970b). Pivdenno-skhidna hrupa Armii UNR [South-eastern group of the Army of the Ukrainian People’s Republic]. *Visti kombatanta*. № 5, s. 7–11. [in Ukrainian].

Samutyn, P. Z. (1970). Pivdenno-skhidna hrupa Armii UNR [South-eastern group of the Army of the Ukrainian People’s Republic]. *Visti kombatanta*. № 5, s. 12–16. [in Ukrainian].

Samutyn, P. Z. (1974a). Kyiv 1920 roku [Kyiv in 1920]. *Visti kombatanta*. № 1, s. 22–37. [in Ukrainian].

Samutyn, P. Z. (1974b). VI-a Sichova Striletska dyvizii [VI Sichova Rifle Division]. *Visti kombatanta*. № 2, s. 21–28. [in Ukrainian].

Skrypnyk, O. V. (2015). *Taiemnyi lehion Ukrainskoi revoliutsii* [The Secret Legion of the Ukrainian Revolution]. Kyiv : Yaroslaviv Val, 320 s. [in Ukrainian].

Smolii, V. A. (2003). *Ukrainska natsionalna revoliutsiia 1917–1921: Istorychnyi narys* [Ukrainian National Revolution 1917–1921: Historical Essay]. Kyiv : Vyd. dim “KM Akademiia”, 328 s. [in Ukrainian].

Tereshchenko, Yu. I. (2006). *Ukrainsko-polskyi soiuz 1920 roku: prychny, naslidky, otsinky* [The Ukrainian-Polish Union of 1920: Causes, Consequences, Assessments]. Kyiv : Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 256 s. [in Ukrainian].

Tynchenko, Ya. Yu. (2007). *Ofiterskyi korpus Armii Ukrainskoi Narodnoi Respubliky (1917–1921)* [Officer Corps of the Army of the Ukrainian People’s Republic (1917–1921)]. Kyiv : Tempora, 536 s. [in Ukrainian].

Udovychenko, O. I. (1954). *Ukraina u viini za derzhavnist. Istoriia orhanizatsii i boiovykh dii Ukrainskykh Zbroinykh Syl 1917–1921* [Ukraine is in the war for statehood. History of the organization and combat operations of the Ukrainian Armed Forces 1917–1921]. Vinnipeh, 181 s. [in Ukrainian].

Vintkovskyi, T. S., Muzychko, O. Ye., Khmarskyi, V. M., Mysechko, A. I. & Honcharuk, T. H. (2010). *Chornomorska khvylia Ukrainskoi revoliutsii: providnyky natsionalnoho rukhu v Odesi u 1917–1920 rr.* [The Black Sea Wave of the Ukrainian Revolution: Leaders of the National Movement in Odesa in 1917–1920]. Odesa : TES, 584 s. [in Ukrainian].

Vlasenko, R. P. & Hradovskyi, P. M. (2020). Chyi kosti tliut na Zamosti? (iak Marko Bezruchko vyhrav bytvu u Budonnoho i vriatuvav Yevropu) [Whose bones are smoldering in Zamość? (how Marko Bezruchko won the battle against Budyonny and saved Europe)]. *Muzeina sprava na Zhytomyrshchyni: istoriia ta suchasnist: materialy Vseukrainskoi naukovokraieznavchoi konferentsii*. Zhytomyr, Ukraina, 8–9 zhovtnia 2020 r. Berdychiv: FOP Melnyk M.V., s. 456–461. [in Ukrainian].

Zmiienko-Senysyn, H. V. (2001). *Peresadzheni kvity Ukrainy*. [Transplanted flowers of Ukraine]. Kyiv, Monreal : Nasha kultura i nauka, 196 s. [in Ukrainian].

Mykola KRET

Military Academy (Odesa) (Odesa, Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-8654-599X>

**EPISTOLARY HERITAGE AS A SOURCE
OF RESEARCH ON THE PUBLIC ACTIVITIES
OF THE GENERAL-HORUNZHYI VSEVOLOD ZMIENKO**

This article presents a comprehensive analysis of the epistolary legacy of General-Khorunzhyi of the Ukrainian People's Republic (UNR) Army, Vsevolod Zmienko, as a valuable source for studying his public and political activity in exile during the interwar period. For the first time, a significant body of archival materials – primarily letters, notes, and official documents – housed in the Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine (CSASBPGU), is introduced into scholarly circulation. The study draws on two major archival collections (fonds №647 and №3527), comprising over 200 items, most of which are incoming correspondence addressed to Zmienko. These materials shed light on his postwar role as a key communicator between Ukrainian military veterans dispersed across Europe and institutional structures in Poland, where many émigrés had settled.

The research emphasizes Zmienko's multidimensional activity as a military commander, community leader, social advocate, and educator. His public efforts extended beyond administrative responsibilities, encompassing assistance to former servicemen, mediation in financial and legal disputes, participation in charitable and educational institutions, and the coordination of communication among Ukrainian diaspora networks. Special attention is paid to his involvement in the Academic Courses at the General Staff of the UNR Army in exile, where he taught subjects including strategy, tactics, and military history. Surviving handwritten lecture plans reveal his vision of modern military education and national resilience.

Zmienko's epistolary legacy offers insight into the structure of Ukrainian émigré life, the persistence of military organizational culture in stateless conditions, and the strategies of national survival and solidarity. This study contributes to the understanding of Ukrainian officer corps leadership in exile and highlights the intellectual and communicative functions of personal correspondence as a historical source.

Keywords: *Ukrainian People's Republic (UNR), epistolary heritage, Ukrainian emigration, biography, autobiography, Ukrainians in Poland, diaspora, history of the Ukrainian armed forces, interwar period, public activity.*

Сергій СИДОРОВ

доктор історичних наук, професор
Національний університет оборони України
(Київ, Україна)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1961-4251>
Електронна пошта: sydorov@ukr.net

Ігор ПЕЧЕНЮК

кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
Національний університет оборони України
(Київ, Україна)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5790-130X>
Електронна пошта: mil-iv@ukr.net

**РОСІЙСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ШТУРМОВИХ ДІЙ:
ТЕМАТИЧНИЙ АНАЛІЗ ДИСЕРТАЦІЙНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ (1995–2020)**

У статті проаналізовано російську історіографію штурму та штурмових дій за тематикою дисертаційних праць, захищених у 1995–2020 роках. Дисертації розглядаються як важливе джерело для історіографічного осмислення розвитку воєнної думки. Автори виокремили основні напрями наукових пошуків, зокрема воєнно-історичні дослідження штурму; ведення штурмових дій у різних середовищах (міські, гірські, лісисті умови); організаційне забезпечення, управління бойовими діями та їх координація; інженерно-технічне забезпечення штурмових дій; морально-психологічне забезпечення особового складу російської армії. Автори окреслили особливості формування історіографії штурмових дій, проаналізували методологічні підходи, узагальнили ключові висновки досліджень, обґрунтували рекомендації. З'ясовано, що більшість праць мають прикладне спрямування й орієнтовані на військову практику, проте, спостерігається фрагментарність досліджень і недостатнє використання гуманітарних, порівняльних і міждисциплінарних підходів. Визначено ключові тенденції у висвітленні проблематики штурмових дій у російській воєнній науці та окреслено перспективи подальших розвідок з урахуванням новітніх технологій і досвіду сучасних збройних конфліктів. З'ясовано, що історіографічний аналіз цих досліджень є цінним для української воєнно-історичної науки, що дає змогу системно осмислити методологічні підходи, тематичні пріоритети та практичні акценти противника, виявити сильні й вразливі місця його військово-історичного дискурсу, а також слугує базою для порівняльних студій, критичного переосмислення власного досвіду бойових дій і формування актуальних дослідницьких напрямів у контексті сучасної війни.

Ключові слова: штурмові дії, воєнна історіографія, тактика бою, міські бої, інженерне забезпечення, морально-психологічна підготовка, дисертаційні дослідження, урбанізоване середовище.

Постановка проблеми. У сучасних умовах ведення збройної боротьби штурмові дії залишаються однією з найскладніших, найбільш ресурсомістких і водночас найефективніших форм наступальних дій. Їх особливе значення простежується в контексті бойових дій у густозаселених урбанізованих районах, гірсько-лісистій місцевості та в умовах асиметричних конфліктів. Події останнього десятиліття, зокрема російська збройна агресія проти України, конфлікт у Сирії, локальні

конфлікти на Південному Кавказі, підтверджують необхідність глибокого аналізу як практики, так і наукового осмислення штурмових дій.

Одним із важливих напрямів воєнно-історичних і воєнно-наукових студій є історіографічне вивчення накопиченого досвіду, зокрема в межах російської наукової школи, яка, попри закритість окремих аспектів, має широкий масив дисертаційних досліджень, присвячених різним аспектам штурмових дій. Ці праці охоплюють період

від Першої світової війни до конфліктів початку ХХІ ст., розкриваючи проблематику тактики, інженерного та артилерійського забезпечення, морально-психологічної підготовки, взаємодії родів військ тощо.

На цьому тлі актуальним постає завдання комплексного аналізу російської дисертаційної історіографії штурмових дій як джерельної бази для розуміння концептуальних підходів, що формують оперативно-тактичне мислення сучасного противника. Такий аналіз дає змогу не лише ідентифікувати наукові тренди та прогалини, а й окреслити потенційні вектори дослідження для української військової історіографії та освітньо-наукового середовища загалом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналітична база статті сформована на основі 75 дисертаційних праць, захищених у військових та цивільних закладах російської федерації (рф) упродовж 1995–2020 років. Основними типами джерел виступають автореферати кандидатських і докторських дисертацій. Джерельна база репрезентативна за напрямками: історичний, воєнно-теоретичний, інженерний, психологічний, організаційно-управлінський.

Серед переваг джерел варто відзначити їхню фахову деталізацію та прикладну орієнтацію. Проте значна частина наукових праць характеризується методологічною одноманітністю, недостатнім рівнем критичного аналізу, а також обмеженим використанням міждисциплінарного та компаративного підходів. Роботи рідко залучають іноземні джерела чи сучасні міжнародні концепції ведення штурмових дій, що знижує аналітичну глибину історіографічного дискурсу.

Мета статті – на основі дисертаційних досліджень, захищених у 1995–2020 рр., здійснити ґрунтовний аналіз російської історіографії штурмових дій, виділити основні тематичні напрями та методологічні підходи, а також узагальнити ключові висновки і рекомендації авторів для визначення тенденцій розвитку та перспектив подальших наукових пошуків у цій галузі.

Виклад основного матеріалу дослідження. У сучасній російській історіографії проблематика штурмових дій посідає помітне місце, що засвідчено значною кількістю дисертаційних досліджень, виконаних упродовж останніх 30 років. Їх ґрунтовний аналіз та узагальнення дають змогу виявити провідні наукові напрями, простежити динаміку розвитку дослідницьких підходів та охарактеризувати специфіку формування відповідної історіографічної традиції.

Більшість дисертацій мають прикладний характер і виконані за спеціальністю 20.02.22 – військові науки, що свідчить про практичну значущість теми для підготовки кадрів у збройних силах рф. Окремі праці захищені за спеціальностями історичних (07.00.02), психологічних (19.00.03) та медичних (14.02.03) наук¹.

Хронологічно переважна більшість захистів припадає на 2000–2010 рр., що збігається з активною фазою локальних конфліктів на пострадянському просторі (зокрема у Чечні та на Північному Кавказі) та реформуванням структури збройних сил рф.

Аналіз масиву російських дисертацій, присвячених штурмовим діям, дає підстави виокремити кілька провідних тематичних напрямів, кожен із яких відображає специфіку наукових інтересів дослідників, домінантні методологічні підходи та зміну воєнно-політичного контексту. Основними з них є: воєнно-історичні дослідження штурму; ведення штурмових дій в умовах різного середовища; праці, присвячені організаційному забезпеченню, управлінню бойовими діями та їх координації; праці з інженерно-технічного забезпечення штурмових дій; окремий напрям – морально-психологічне забезпечення.

Воєнно-історичні дослідження штурму є окремим напрямом, який об'єднує дисертаційні праці, присвячені еволюції штурмової тактики. Їх автори спиралися на досвід світових війн і локальних конфліктів ХХ–ХХІ ст., застосовуючи історико-порівняльний та оперативно-тактичний аналіз.

Питання штурмових дій у роки Першої світової війни досліджував П. Єгоров (Егоров, П. С. 2001), зосередившись на досвіді Східного фронту. У своїй праці він проаналізував особливості прориву укріплених ліній у позиційній війні, наголошуючи на труднощах у взаємодії артилерії та піхоти, а також недоліках технічного забезпечення.

Тактику, організацію та бойову співпрацю штурмових груп з підрозділами інших родів військ на різних ділянках німецько-радянського фронту розглянув Ю. Сергєєв (Сергеев, Ю. Г. 1995). Автор акцентує увагу на веденні боїв у міських та укріплених районах, наголошуючи на важливості точного планування й високої маневреності.

¹ У статті використано номенклатуру праць за Переліком наукових спеціальностей, що діє у російській федерації.

Найбільш репрезентативну групу праць присвячено німецько-радянській війні 1941–1945 років. Дослідник С. Петров (Петров, С. М. 2009) реконструював бойові дії штурмових груп у битві за Сталінград, розглянувши питання їхньої підготовки та структури. Штурм Берліна як кульмінаційну форму наступальних дій у великому місті з багаторівневою обороною противника вивчав Д. Васильєв (Васильєв, Д. Н. 2002).

Зазначені праці надають всебічне уявлення про тактику штурмових дій у міських боях Другої світової війни, розкриваючи історичні закономірності, структурні моделі штурму та прийоми взаємодії між родами військ. Ці праці мають високу практичну цінність для розроблення сучасних статутів і настанов ведення бою в урбанізованій місцевості. У них не лише систематизовано бойовий досвід минулого, вони стали методичною основою для вдосконалення сучасної військової освіти та підготовки до дій у міських умовах.

Традиційні рамки оперативно-тактичного аналізу істотно розширюють міждисциплінарні дослідження. Зокрема, Є. Петрова (Петрова, Е.С. 2014) проаналізувала участь жінок у штурмових підрозділах Червоної армії у роки Другої світової війни, поєднуючи соціально-історичний і військово-практичний підходи. Дослідник О. Марков (Марков, А.Е. 2009) здійснив порівняльний аналіз тактики штурмових формувань армій НАТО та Ізраїлю, висвітливши стандарти підготовки, використання новітніх технологій і принципи мобільності. Автори цих праць продемонстрували прагнення поєднати воєнно-історичний аналіз із соціальними, гендерними та порівняльними дослідженнями, що дає змогу глибше осмислити як внутрішню структуру штурмових дій, так і їх розвиток у контексті міжнародного досвіду.

Серед узагальнюючих праць доцільно виділити дисертацію М. Логінова (Логінов, М. С. 2008), у якій простежено розвиток штурмових дій від античних облогових практик до сучасних операцій у міському середовищі. Особливу увагу автор приділив порівнянню класичних прийомів облоги та штурму фортець із трансформацією методів у ХХ ст., здійснив спробу створити типологію штурму як форми бойових дій.

Заслуговує на увагу й праця І. Лебедева (Лебедев, И.Г. 2005), присвячена воєнно-історичному дослідженню розвитку озброєння та технічних засобів ближнього бою. Автор проаналізував зміну структури озброєння, його вплив на тактику штурмових підрозділів і взаємозалежність між

розвитком техніки та бойовою практикою. Дослідження заповнює нішу в історіографії, пов'язавши технічний розвиток озброєння з тактичними трансформаціями штурму, і є важливим джерелом для військових істориків і тактиків.

Узагальнюючи вищезазначене, можемо стверджувати, що воєнно-історичні дослідження штурмових дій охоплюють широкий спектр тем – від аналізу бойового досвіду в світових війнах до міждисциплінарних підходів і технічного розвитку озброєння. Ці праці формують історичну та методичну основу для осмислення й удосконалення сучасної тактики бою, зберігаючи актуальність як для воєнної науки, так і для практики.

Другим за обсягом і найбільш тематично диференційованим за змістом *напрямом* російської історіографії штурмових дій є праці, присвячені тактичним аспектам бою в різних умовах.

Найбільшу групу праць становлять *штурмові дії в урбанізованому середовищі*, у яких увагу акцентовано на специфіці бою в умовах щільної забудови, вертикального простору, обмеженої маневреності та насиченості інженерними загородженнями.

Дослідник А. Ардашев (Ардашев, А. А. 2004) вперше на початку 2000-х рр. здійснив спробу концептуального переосмислення міського бою у рамках російської воєнної науки. Його праця стала основою для подальших теоретико-практичних напрацювань. Дисертація позначила перехід від радянського шаблонного мислення до гнучкої тактики, що враховує багаторівневість міського простору, обмеження бронетехніки та складність координації дій у щільній забудові. Автор розглядає міські бої як самостійне явище, що принципово відрізняється від боїв на відкритій місцевості.

Від початку 2000-х рр., на фоні війни у Чечні, простежується різке зростання уваги до штурмових дій в умовах урбанізованої місцевості. Так, А. Лисенко (Лисенко, А. В. 2004) проаналізував взаємодію піхотних підрозділів з вогневими засобами підтримки, акцентуючи увагу на необхідності автономних малих штурмових груп і теоретичному осмисленні практики у Чечні. Дослідник С. Кобрін (Кобрин, С. А. 2012) вивчав досвід чеченських кампаній як модель сучасної міської війни, здійснивши акцент на тактичних прийомах подолання укріплених позицій, систематизував техніко-тактичні засоби. В. Яковлев (Яковлев, В. Е. 2018) розглядав новітні методи прориву оборони у містах з урахуванням технологій зв'язку та спостереження, використання безпілотних

літальних апаратів (далі – БпЛА), цифрових систем управління та навчальних тренажерів. Автори усіх праць сходяться на ключовій ідеї: міський бій потребує спеціалізованої підготовки, гнучких структур, високої взаємодії між підрозділами та врахування особливостей урбанізованого середовища.

Важливу нішу займають праці, присвячені *штурму в складних природно-географічних умовах*.

У дисертаційних дослідженнях гірська та гірсько-лісиста місцевість розглядалася як серйозний виклик для планування, організації та ведення штурмових дій, проте, кожен з авторів робить власний акцент. Зокрема, О. Савельєв (Савельєв, А.П. 2011) зосередився на впливі гірського рельєфу та обмежених технічних засобах, С. Таранець (Таранець, С. Г. 2009) – на труднощах координації дій в умовах гірсько-ліистої зони, а П. Ширяєв (Ширяєв, П. Н. 2004) – на формуванні практичних рекомендацій на основі моделювання штурмових дій у складних природних умовах. Ці праці мають переважно оперативнотактичний характер і базуються на досвіді бойових дій у південних регіонах росії.

Окремий блок праць становлять дослідження *штурму фортифікаційних систем*. Так, С. Громов (Громов, С. А. 1996) одним із перших систематизував способи прориву глибокоешелонованої оборони, сформував універсальну концепцію тактики штурму укріплень. Дослідник М. Сидоров (Сидоров, М. Е. 2003) проаналізував бойові дії у Карелії під час Другої світової війни як приклад штурму природно-інженерних укріплень. Він розглядав інженерне забезпечення штурму як самостійний і вирішальний чинник бойових дій, технічну опору тактики прориву, сформував системне бачення організації інженерного забезпечення штурмових дій.

У цих працях простежується зв'язок між історичним досвідом і сучасною воєнною теорією.

Значний інтерес викликають праці, присвячені *штурмовим діям в умовах обмеженого часу, видимості та вночі*. Так, А. Морозов (Морозов, А.С. 2012) вперше в історіографії виокремив часовий чинник не контекстом, а головним об'єктом аналізу, заклавав методичну основу для підготовки підрозділів до штурмових дій у надзвичайних, кризових або антитерористичних умовах. Автор розробив алгоритмічну модель штурму з урахуванням обмеженого часу, ввів поняття «тимчасового коридору рішень» у плануванні бойових дій; сформулював тактичні принципи адаптивного управління в умовах інформаційно-

го дефіциту та тиску часу. Дисертація розширює рамки воєнної історіографії, інтегруючи елементи кризового менеджменту та оперативного мислення.

Дослідник В. Мельников (Мельников, В. Д. 2008) розглядав проблеми координації дій підрозділів у темний час доби, досліджував способи підвищення ефективності дій штурмових підрозділів через технічні засоби, зміну організації бою та підготовку особового складу. Дисертація М. Зоріна (Зорин, Н. А. 2013) зосереджена на організаційно-тактичних і технічних аспектах, приділивши значення координації, психологічній готовності особового складу та використанню спеціальних приладів.

Ключова ідея праць – необхідність адаптації штурмової тактики до нових вимог бою, у якому обмеження інформації, часу та простору відіграють критичну роль.

Унікальне місце займає дослідження С. Волкова (Волков, С. И. 2012), присвячене тактиці штурму в умовах *радіаційно-хімічного зараження*. Автор проаналізував принципи спеціальної розвідки, захисту особового складу та особливості дій у засобах індивідуального захисту. Дослідник переформатував поняття боєздатності в умовах високої загрози навколишньому середовищу та запровадив модель бойових дій, орієнтовану на виживання, адаптацію та ефективність у надзвичайно складних умовах.

В останні роки помітно зросла увага до *штурму в умовах гібридних і асиметричних конфліктів*. Особливої актуальності набули питання застосування безпілотних літальних апаратів.

Дисертація І. Волкова (Волков, И. С. 2010) стала однією з перших спроб на пострадянському просторі комплексного дослідження застосування БпЛА у штурмових діях. Автор здійснив систематизацію тактичного, організаційного та методичного досвіду використання БпЛА у взаємодії з піхотою та бронетехнікою. Дослідник М. Федоров (Федоров, М. В. 2015) розширив аналіз, акцентуючи увагу на організації й управлінні штурмом з інтеграцією БпЛА, а також звернув увагу на нормативно-правові аспекти та безпосереднє тактичне моделювання. Головний висновок – БпЛА сьогодні – це невід'ємний елемент тактики малих груп, розвідки, коригування артилерії та навіть ударних дій.

Особливості штурмових дій розглядалися у дослідженнях, присвячених тактиці штурмових підрозділів внутрішніх військ рф під час ведення міських контртерористичних операцій.

Так, у дослідженнях О. Герасимова (Герасимов, А. В. 2010), Є. Зайцева (Зайцев, Е. Н. 2011), В. Полякова (Поляков, В. А. 2006) і В. Романова (Романов, В. И. 2007) комплексно розглядалася тактика штурмових дій у різних контекстах сучасних бойових операцій – від контртерористичних заходів у міських умовах і звільнення заручників до боротьби з незаконними збройними формуваннями та ліквідації наслідків збройних повстань. Зазначені праці наголошують на важливості координації дій між підрозділами, системному плануванні, психологічній підготовці особового складу і використанні сучасних технічних засобів для мінімізації ризиків і підвищення ефективності операцій. Автори зацентрували увагу на розробленні практичних рекомендацій і алгоритмів дій, адаптованих до специфіки різних бойових ситуацій, що робить їхні праці цінним внеском у розвиток методології ведення штурмових дій у сучасних умовах.

Особливостям застосування штурмових дій у миротворчих операціях присвячена праця А. Беляєва (Беляев, А. К. 2010). Автор розглядає тактику та методи їх проведення в умовах обмеженого використання сили, політичних і гуманітарних обмежень. Особливу увагу приділено мінімізації втрат серед цивільного населення та особового складу, а також дотриманню міжнародно-правових норм.

Загалом дисертації, присвячені питанням ведення бойових дій в умовах різного середовища, продемонстрували намагання авторів адаптувати штурмові дії до максимально широкого спектра бойових умов. Відзначається їх орієнтація на прикладні аспекти, а також прагнення врахувати досягнення сучасного технологічного розвитку та досвіду локальних конфліктів. Однак у більшості праць відсутнє критичне осмислення історичного контексту та гуманітарних аспектів бойових дій, що залишає перспективи для подальших наукових пошуків і міждисциплінарних досліджень.

Третім вагомим **напрямом** у масиві російських дисертаційних досліджень із штурмових дій, що формують джерельну базу для історіографічного аналізу, є праці, присвячені *організаційному забезпеченню, управлінню бойовими діями та їх координації*. Цей кластер вирізняється прагматичною орієнтацією і тісним зв'язком з актуальними потребами військової практики та підготовки фахівців.

Важлива група досліджень зосереджена на розробленні *оптимальних моделей управління штурмовими підрозділами* в умовах динамічної

та багатофакторної бойової обстановки. Зокрема, С. Власов (Власов, С. Д. 2008) проаналізував структурно-функціональні моделі управління в умовах багаторівневої оперативної підпорядкованості. Автор С. Іванов (Іванов, С. П. 2010) зосередився на прийнятті рішень у реальному часі, враховуючи швидкоплинність тактичної ситуації під час штурму. У цих працях наголошено на важливості автоматизації управлінських процесів, застосуванні мобільних штабів і сучасних систем зв'язку для оперативного реагування на ситуацію, що склалася.

Особливу увагу в дослідженнях приділено взаємодії штурмових підрозділів з артилерією – традиційно ключовому чиннику прориву оборони противника. Так, Ю. Орлов (Орлов, Ю. П. 2003) проаналізував історичний досвід координації вогню під час штурму укріплених об'єктів у роки Другої світової війни. Автор А. Данілов (Данилов, А. П. 2010) досліджував тактичні схеми взаємодії піхоти, артилерії, танкових і авіаційних підрозділів, підкреслюючи необхідність чіткого планування та технічної узгодженості дій. Дослідник І. Александров (Александров, И. П. 2005) розглядав артилерію не лише як засіб вогневого ураження противника, а як системоутворюючий елемент штурмових операцій, обґрунтовуючи потребу в розробленні сучасних штурмових САУ, інженерних танків і важких вогнеметних систем.

Усі дослідники наголошують, що успіх штурму залежить від поетапної, технологічно забезпеченої взаємодії між підрозділами, а також від високої підготовки командного та особового складу. У низці дисертацій сформульовано практичні рекомендації щодо удосконалення навчання штабних офіцерів піхоти й артилерії.

При цьому окрему увагу приділено тиловому забезпеченню та зв'язку. Зокрема, І. Морозов (Морозов, И. 2015) акцентував на значенні інтеграції логістичних операцій у загальний план штурму, особливо у складних умовах рельєфу. Дослідник Є. Смірнов (Смирнов, Е. И. 2006) дослідив роль системи зв'язку як критичного елементу управління військами в умовах інтенсивної радіоелектронної боротьби. Він зазначав, що надійний зв'язок забезпечує ефективну взаємодію між командними пунктами та підрозділами, оперативність ухвалення рішень і стійкість командної структури.

Загалом зазначені праці мають прикладний характер, спрямовані на вдосконалення бойового управління, логістики та комунікацій у складних умовах сучасного бою.

Окрему групу утворюють дослідження *кадрового забезпечення та мобілізаційної підготовки штурмових підрозділів*, що включає формування частин, відбір особового складу, тренування в умовах, наближених до бойових, та морально-психологічну підготовку. Так, Р. Калінін (Калінін, Р. С. 2008) проаналізував нормативно-правове забезпечення мобілізації та формування штурмових підрозділів, наголосивши на необхідності створення системи постійної мобілізаційної готовності з акцентом на розвиток територіальних мобілізаційних ресурсів, орієнтованих на швидке доукомплектування частин.

У праці Р. Семенова (Семенов, Р. А. 2011) розглядалися сучасні підходи до підготовки штурмових підрозділів з урахуванням реального бойового досвіду та впровадження технологій симуляції. Автор акцентував увагу на необхідності адаптації навчальних програм до умов асиметричних конфліктів і нестандартних операцій. У праці наголошується на важливості розроблення спеціалізованих тренажерів, впровадження модульної системи підготовки та постійного контролю її ефективності.

Узагальнивши, можемо стверджувати, що дослідження в межах цього напрямку зосереджені на комплексному аналізі організаційного, управлінського та кадрового забезпечення штурмових дій. Зазначені праці мають прикладну спрямованість і орієнтовані на удосконалення систем управління, логістики, зв'язку та підготовки особового складу в умовах сучасного бою. Значну увагу приділено взаємодії між підрозділами, автоматизації управління, мобілізаційній готовності й адаптації навчальних програм до реалій асиметричних конфліктів, що актуалізує ці дослідження для військової науки і практики.

Четвертий тематичний *напрямок* масиву російських дисертаційних праць охоплює проблематику *інженерно-технічного забезпечення штурмових дій*, зокрема дій саперних підрозділів, створення інженерних перешкод, мінування і розмінування, а також розвитку матеріально-технічної інфраструктури підрозділів інженерного спрямування. У цьому напрямі дослідження мають переважно прикладний характер і орієнтовані на практичні рекомендації для бойових підрозділів.

Одним із центральних сюжетів цього напрямку є історичний і сучасний аналіз діяльності інженерно-саперних підрозділів у контексті підготовки до штурму, прориву оборонних рубежів, подолання інженерних загороджень і мінних по-

лів. Так, Ю. Тітов (Титов, Ю. К. 2002) ґрунтовно дослідив методи інженерної підготовки території та забезпечення проходів у мінно-вибухових загородженнях противника. Дослідник М. Сидоров (Сидоров, М. Е. 2003) акцентував увагу на досвіді інженерної підтримки штурмових дій у міських умовах. Автор К. Семенов (Семенов, К. В. 2009) запропонував аналіз ефективності різних систем мінування в умовах маневреної війни.

У зазначених працях наголошено на важливості синхронізації дій саперів із піхотними та бронетанковими підрозділами.

Важливе місце у дослідженнях посідають питання створення інженерних перешкод і пророблення проходів у загородженнях. Цей тематичний напрям зосереджений на практичних аспектах спорудження бар'єрних рубежів, підготовці штучних проходів та забезпеченні маневру штурмових підрозділів у складних умовах інженерної інфраструктури. Так, В. Панфілов (Панфілов, В. Г. 1999) проаналізував радянський досвід інженерного забезпечення під час наступальних операцій у Другій світовій війні. Автор С. Нікітін (Никитин, С. Л. 2014) досліджував використання сучасних технічних засобів для пророблення проходів у мінно-вибухових та інженерних загородженнях у локальних конфліктах.

У дисертаціях цього блоку особливу увагу приділено розвитку технічних засобів прориву, в тому числі інженерних машин розгородження та дистанційного розмінування.

Окремий піднапрямок досліджень присвячений *трансформації структури інженерних військ*, адаптації їх до нових форм збройної боротьби та інтеграції з іншими родами військ. Так, О. Кузнецов (Кузнецов, А. Н. 1998) досліджував еволюцію організаційної структури інженерних частин у збройних силах російської федерації у пострадянський період. Автор акцентує увагу на необхідності розширення функціоналу інженерних підрозділів – від класичних завдань до участі у контртерористичних і стабілізаційних операціях.

У цілому, інженерно-технічна проблематика в історіографії представлена достатньо системно, проте, має виражений технократичний характер. Праці цього напрямку базуються переважно на військово-прикладному підході з використанням бойового досвіду, технічної документації та нормативно-правових актів. Проте відсутні міждисциплінарні дослідження, що поєднують інженерний аспект із гуманітарними або соціальними вимірами штурму (наприклад, вплив руйнувань

на цивільну інфраструктуру чи морально-психологічну стійкість військовослужбовців саперних підрозділів).

П'ятий тематичний **напрямок** у структурі російської історіографії штурмових дій присвячений *людському чиннику* та зосереджений на вивченні особливостей психологічної підготовки особового складу, моральної стійкості військовослужбовців у стресових умовах бойових дій, а також на аналізі систем морально-психологічного забезпечення у збройних силах рф.

Цей напрямок, порівняно з технічними або тактичними аспектами, представлений меншою кількістю дисертацій, однак, має особливу актуальність з огляду на специфіку штурмових дій, що передбачають інтенсивні бойові навантаження, високий рівень ризику та жорсткі умови ведення бою.

Дослідження аспектів психологічної підготовки військовослужбовців до штурмових дій присвячені питанням формування психологічної витривалості, стресостійкості та бойової мотивації солдатів і офіцерів, зокрема у складі штурмових і спеціалізованих підрозділів. Так, С. Іванов (Іванов, С. А. 2016) акцентував увагу на психологічних аспектах участі у штурмових операціях в умовах сучасної гібридної війни, виокремлює роль психотренінгів, моделювання екстремальних ситуацій і впровадження психологічного супроводу в систему бойової підготовки.

Інша важлива складова цього напрямку – вивчення системи морально-психологічного забезпечення у штурмових операціях, що включає інституційну підтримку військових психологів, роботу по зміцненню морального духу підрозділів, вплив ідеологічних чинників тощо. У дисертації Б. Антонова (Антонов, Б. М. 2010) проаналізовано роль морально-психологічного забезпечення у підвищенні бойової ефективності підрозділів під час локальних конфліктів. Автор також розглядав зміну ідеологічних моделей у пострадянський період та їхній вплив на морально-психологічний стан військовослужбовців.

Дослідження цього напрямку хоча й нечисельні, проте, акцентують увагу на ключовому значенні психологічної стійкості під час штурмових дій, що вирізняються підвищеним рівнем стресу, ризику й інтенсивного фізичного та емоційного навантаження. Більшість дисертацій базуються на емпіричних даних, отриманих під час бойової підготовки або службових відряджень у «гарячі» точки. Однак наявні праці мають певні обмеження: відчувається нестача міждисциплінарного

підходу (зокрема з урахуванням даних військової медицини, нейропсихології тощо), а також аналізу довготривалих наслідків участі у штурмових діях для психічного здоров'я особового складу.

Проаналізувавши основні тематичні напрями дисертаційних досліджень, присвячених штурмовим діям, встановлено їх чітку практичну спрямованість із акцентом на оперативнотактичні питання, технічне забезпечення та координацію дій підрозділів. Історичний матеріал переважно використовувався для ілюстрації розвитку тактики, натомість глибокі критичні огляди трапляються нечасто. Значну увагу приділено веденню боїв у міських умовах та використанню сучасних технологій. Водночас теоретичні підходи, гуманітарні та міжнародно-правові аспекти залишаються недостатньо опрацьованими. Компаративні дослідження досвіду інших країн з цієї тематики проводилися фрагментарно й без належної системності.

Змістовий фокус таких праць зумовив і методологічний апарат, що ґрунтується на поєднанні історико-аналітичних підходів, тактичного моделювання, емпіричних спостережень та аналітичних узагальнень. У дослідженнях активно застосовували як загальнонаукові, так і спеціальні методи.

Одним із найпоширеніших методів є *історико-порівняльний аналіз*, застосований у працях П. Євтушенка (Євтушенко, П. В. 2001), С. Петрова (Петров, С. М. 2009). Цей підхід дав змогу виявити еволюцію штурмової тактики на основі порівняння досвіду армій СРСР, Німеччини, США, а також аналізу бойових донесень, архівних матеріалів (зокрема з фондів ЦАМО рф) і бойових журналів. *Історико-генетичний* метод дав змогу відтворити трансформацію організаційнотактичних форм штурмових груп.

У працях К. Сафронова (Сафронов, К. І. 2006), І. Серединіна (Серединин, І. О. 2019), В. Яковлева (Яковлев, В. Е. 2018) використано методи *тактичного моделювання, створення сценаріїв та симуляцій*. Моделювання здійснювалося як на основі картографічного аналізу, так і за допомогою макетів міських забудов і сучасних програмних симуляторів. Такий підхід дав змогу тестувати різні варіанти штурму в змінних умовах урбанізованого бою, а також прогнозувати бойові втрати, темпи просування та ефективність вогневої підтримки.

Метод *глибокого аналізу реальних бойових операцій* широко застосовано для оцінювання практичної ефективності тактичних схем, зо-

крема у працях О. Герасимова (Герасимов, А. В. 2010), О. Петрова (Петров, А. И. 2009). Автори спиралися на операції в Грозному, Алеппо, Рацці, Мосулі, детально вивчаючи час нейтралізації об'єктів, характер опору противника, втрати особового складу, рівень координації між штурмовими групами та артилерією. Особливу увагу приділено аналізу багатошарової оборони противника у щільно забудованих районах.

У низці дисертацій, зокрема С. Таранця (Таранець, С. Г. 2009), В. Баранова (Баранов, В. С. 2004), П. Ширяєва (Ширяев, П. Н. 2004), широко застосовано *методику аналізу* архівних джерел, нормативно-правових актів, бойових інструкцій, стандартів НАТО, бойових журналів і рапортів. Це дало змогу встановити відповідність або розбіжність між статутними вимогами та реальним перебігом штурмових операцій.

У працях С. Іванова (Іванов, С. А. 2016), Б. Антонова (Антонов, Б. М. 2010) та О. Герасимова (Герасимов, А. В. 2010) вперше застосовано *комплекс соціологічних опитувань*, психодіагностики, аналізу ПТСР, морально-психологічної стійкості. Зокрема оцінювалася роль бойового стресу, взаємодії всередині групи та ефективність передштурмових психологічних тренувань у підготовчих центрах.

Методи *польових навчань, імітаційних боїв і симуляцій* застосовувалися для перевірки ефективності різних структур штурмових груп, типів озброєння та засобів вогневої підтримки у працях Р. Семенова (Семенов, Р. А. 2011), М. Соколова (Соколов, М. В. 2018), А. Лисенка (Лисенко, А. В. 2004), О. Фролова (Фролов, А. С. 2003). За допомогою макетів будівель, урбан-полігонів і комп'ютерного моделювання дослідники імітували штурмові дії підрозділів у реальному масштабі часу.

У працях В. Баранова (Баранов, В. С. 2004), І. Морозова (Морозов, И. В. 2015) проведено системний статистичний аналіз результативності штурмових операцій. Аналізувалися темпи просування, співвідношення втрат, коефіцієнти вогневого ураження та ресурсне забезпечення. Дослідники Ю. Тітов (Титов, Ю. К. 2002) та М. Сидоров (Сидоров, М. Е. 2003) вивчали моделі тилового постачання, евакуації поранених і функціонування інженерних груп підтримки.

У дослідженнях І. Серединіна (Серединин, И. О. 2019) та В. Яковлева (Яковлев, В. Е. 2018) виокремлено інноваційні методи, зокрема застосування безпілотних літальних апаратів для тактичної розвідки та коригування вогню, впровадження геоінформаційних систем для плану-

вання маршрутів штурму, а також алгоритмізацію взаємодії між підрозділами в умовах радіоелектронної боротьби.

Отже, методологічне забезпечення досліджень штурмових дій є багатовекторним, із поступовим переходом від переважно історичних реконструкцій до симуляційних та інтегрованих цифрових методів.

Комплексне використання архівного, емпіричного, психологічного та оперативного-тактичного інструментарію дає змогу не лише реконструювати хід штурмових операцій минулого, а й адаптувати тактику до умов сучасного загальновійськового бою. Особливої значущості набувають польові експерименти, застосування ПС-технологій, бойове моделювання та інтеграція даних БпЛА як ключові чинники точного планування й управління штурмовими діями в урбанізованому середовищі.

Загальний аналіз дисертацій показав, що науково-методичний інструментарій у цій сфері поступово уніфікується, охоплюючи класичні історичні методи, тактичну реконструкцію та сучасні цифрові рішення. Така міждисциплінарна модель дає змогу формувати обґрунтовані рекомендації з удосконалення організації, підготовки та застосування штурмових підрозділів у майбутніх конфліктах.

Висновки, рекомендації та перспективи подальших досліджень. Проаналізувавши масив дисертаційних досліджень, автори систематизували їх ключові висновки та розробили рекомендації щодо підвищення ефективності штурмових дій.

Встановлено, що найефективнішою формою організації визнано малу штурмову групу чисельністю від 6 до 12 осіб зі спеціалізованим складом (інженери, снайпери, гранатометники), що діє автономно та має високий рівень внутрішньої координації. На практиці застосовуються базові моделі «розвідка → блокування → вогонь → прорив» та «проникнення → зачистка → контроль», що підтверджено у працях О. Ардашева (Ардашев, О. Ю. 2007), О. Петрова (Петров, А. И. 2009) та В. Яковлева (Яковлев, В. Е. 2018).

З'ясовано, що успішність штурму безпосередньо залежить від забезпечення вогневого домінування, що досягається застосуванням високоточної зброї й артилерії, що створює «вогневий коридор» для просування піхоти. Цей підхід розкритий у працях В. Баранова (Баранов, В. С. 2004), В. Прокоф'єва (Прокофьев, В. И. 2003) та К. Сафронова (Сафронов, К. И. 2006). При цьому бронетехніку розглядають як мобільну фортецю,

що виконує функції прикриття, підтримки й евакуації, що детально проаналізовано у дослідженні М. Сидорова (Сидоров, М. В. 2005).

Виявлено, що ключову роль у підвищенні ефективності штурмових дій відіграє інтеграція інженерних підрозділів до складу штурмових груп. Вони виконують завдання із розмінування, руйнування укріплень і створення проходів для піхоти. У працях С. Кобріна (Кобрин, С. А. 2012), В. Панфілова (Панфилов, В. Г. 1999), М. Сидорова (Сидоров М. Е. 2003) та Ю. Тітова (Титов, Ю. К. 2002) доведено, що інженерне забезпечення є вирішальним чинником при веденні міських штурмів.

Дослідження показують, що психологічна стійкість особового складу прямо корелює зі зниженням бойових втрат. Високий рівень колективної згуртованості та залучення військових психологів у підрозділі є визначальними для збереження боєздатності та запобігання паніці. Цей напрям розроблений у дисертаціях Б. Антонова (Антонов, Б. М. 2010), С. Іванова (Иванов, С. А. 2016), С. Кобріна (Кобрин, С. А. 2012) та О. Савельєва (Савельев, А. П. 2011).

Аналіз праць підтвердив необхідність створення постійно діючих штурмових підрозділів, що спеціалізуються на міських боях. Підготовка має проводитись за уніфікованими стандартами з відпрацюванням операцій в умовах, наближених до реальних, включаючи нічні дії (Герасимов, А. В. 2010; Кобрин, С. А. 2012; Лисенко, А. В. 2004; Петров, А. И. 2009; Соловьев, А. В. 2001; Яковлев, В. Е. 2018). Додатково обґрунтовано потребу в уніфікованих комплексах екіпіровки, що включають легку броню, засоби зв'язку, штурмові драбини та спеціалізоване озброєння. Використання мобільних штурмових платформ і роботизованих комплексів розглядається як чинник зменшення ризиків (Герасимов, А. В. 2010; Савельев, А. П. 2011; Соловьев, А. В. 2001; Яковлев, В. Е. 2018).

Рекомендовано інтегрувати системи управління боєм для обміну даними у реальному часі, ввести до штату штурмових груп спеціалістів із радіоелектронної боротьби та коригування вогню. Інженерні підрозділи доцільно посилювати легкою бронетехнікою та засобами знешкодження вибухових пристроїв (Баранов, В. С. 2004; Сафронов, К. И. 2006; Соколов, М. В. 2018).

З'ясовано, що обов'язковою є підготовка кожного військовослужбовця до надання само- та взаємодопомоги. Доцільним є створення спеціалізованих підрозділів для швидкої медичної евакуації, зокрема у нічних умовах (Кузнецов, Л. Г. 2004; Соколов, М. В. 2018).

Комплексне вивчення російських дисертаційних досліджень у галузі штурмових дій дає змогу виділити такі системні напрями удосконалення: оптимізацію структури штурмових груп, забезпечення вогневого домінування, інтеграцію інженерних і психологічних компонентів, уніфікацію навчально-бойової підготовки та впровадження інноваційних технологій. Кожна з рекомендацій підтверджена конкретними науковими працями, що істотно посилює їхнє практичне значення.

У цілому, історіографічний аналіз дисертаційних досліджень штурму та штурмових дій у російській воєнно-історичній науці демонструє системний пошук відповідей на виклики, з якими стикається російська армія в умовах сучасних локальних конфліктів. Ці праці засвідчують розуміння того, що успіх бойових дій залежить не лише від тактики, а й від гнучкої організації, технічного оснащення, злагодженої взаємодії між підрозділами та високого рівня підготовки й психологічної стійкості особового складу.

Загалом російська історіографія обраної теми вирізняється прикладним спрямуванням, широкою тематикою та методологічною варіативністю. Дисертації спираються на аналіз досвіду світових і локальних воєн, архівних матеріалів і зарубіжних джерел. Зберігається фокус на історико-тактичному аналізі, водночас зростає увага до організаційного планування та забезпечення штурмових дій. Значний інтерес приділяється технічним засобам, логістиці, психологічній підготовці та адаптації досвіду до умов боїв у міських і гірських районах. Активно досліджується зарубіжний досвід, зокрема армій НАТО та Ізраїлю, а також поступово впроваджуються цифрові технології: БпЛА, системи управління вогнем і комп'ютерні симулятори.

Підсумовуючи зазначимо, що російська історіографія штурмових дій має комплексний характер, поєднуючи традиційні підходи із сучасними технологічними інноваціями та психологічними аспектами. Вона орієнтована на досягнення балансу між історичним аналізом і прикладними потребами збройних сил.

Для української воєнно-історичної науки цей матеріал має цінність, оскільки дає змогу системно осмислити методологічні підходи й пріоритети противника, виявити його сильні й вразливі сторони, а також слугує базою для порівняльних досліджень, критичного переосмислення власного бойового досвіду та формування актуальних напрямів вітчизняних досліджень у контексті сучасної російсько-української війни.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Александров, И. П. (2005). *История развития штурмовой артиллерии*: дисс. ... канд. ист. наук. Санкт-Петербург, 279 с.
- Антонов, Б. М. (2010). *Морально-психологическое обеспечение штурмовых подразделений*: дисс. ... канд. воен. наук. Москва, 147 с.
- Ардашев, А. А. (2004). *Тактика штурмовых действий в условиях городской застройки: исторический анализ и современный опыт*: дисс. ... канд. воен. наук. Москва, 204 с.
- Баранов, В. С. (2004). *Огневая поддержка штурмовых подразделений в современной войне*: дисс. ... доктора воен. наук. Санкт-Петербург, 320 с.
- Беляев, А. К. (2010). *Применение штурмовых действий в миротворческих операциях*: дисс. ... канд. воен. наук. Москва, 189 с.
- Васильев, Д. Н. (2002). *Бои за укрепленные города в годы Второй мировой войны*: дисс. ... канд. ист. наук. Москва, 187 с.
- Власов, С. Д. (2008). *Командование штурмовыми подразделениями в условиях многоуровневой обороны*: дисс. ... канд. воен. наук. Москва, 201 с.
- Волков, И. С. (2010). *Использование беспилотных аппаратов в штурмовых действиях*: дисс. ... канд. воен. наук. Москва, 190 с.
- Волков, С. И. (2012). *Штурмовые действия в условиях радиационного и химического заражения*: дисс. ... канд. воен. наук. Москва, 180 с.
- Герасимов, А. В. (2010). *Тактика штурмовых подразделений внутренних войск МВД РФ в городских условиях (опыт контртеррористических операций)*: дисс. ... канд. воен. наук. Москва, 248 с.
- Громов, С. А. (1996). *Штурм укрепленных районов противника в оборонительной операции*: дисс. ... канд. воен. наук. Москва, 170 с.
- Данилов, А. П. (2010). *Организация взаимодействия родов войск при штурме*: дисс. ... канд. воен. наук. Москва, 201 с.
- Евтушенко, П. В. (2001). *Историко-тактический анализ штурма фортификационных сооружений в XX столетии*: дисс. ... канд. воен. наук. Москва, 184 с.
- Егоров, П. С. (2001). *Штурм фортификационных сооружений периода Первой мировой войны*: дисс. ... канд. ист. наук. Москва, 195 с.
- Зайцев, Е. Н. (2011). *Тактика штурма при освобождении заложников*: дисс. ... канд. воен. наук. Москва, 185 с.
- Зорин, Н. А. (2013). *Тактика ночного штурма*: дисс. ... канд. воен. наук. Москва, 175 с.
- Иванов, С. П. (2010). *Оперативное искусство штурма в локальных войнах конца XX – начала XXI века*: дисс. ... канд. воен. наук. Москва, 210 с.
- Иванов, С. А. (2016). *Психологическая подготовка штурмовиков*: дисс. ... канд. воен. наук. Москва, 164 с.
- Калинин, Р. С. (2008). *Мобилизационная подготовка штурмовых частей в преддверии боевых действий*: дисс. ... канд. воен. наук. Москва, 190 с.
- Кобрин, С. А. (2012). *Штурм укрепленных позиций в условиях городского боя: тактические приемы и опыт локальных конфликтов*: дисс. ... канд. воен. наук. Москва, 245 с.
- Кузнецов, А. Н. (1998). *История и перспективы развития штурмовых инженерных частей*: дисс. ... канд. ист. наук. Москва, 178 с.
- Кузнецов, Л. Г. (2004). *Медицинское обеспечение подразделений при штурмовых операциях*: дисс. ... канд. мед. наук. Москва, 175 с.
- Лебедев, И. Г. (2005). *Эволюция средств ближнего боя в штурмовых операциях*: дисс. ... канд. ист. наук. Москва, 205 с.
- Лисенко, А. В. (2004). *Тактика штурмовых действий в условиях городской застройки: опыт и перспективы применения*: дисс. ... канд. воен. наук. Москва, 198 с.
- Логинов, А. П. (1997). *Тактика штурмовых подразделений в боях за укрепленные населенные пункты в годы Великой Отечественной войны (1943–1945 гг.)*: дисс. ... канд. воен. наук. Москва, 188 с.
- Логинов, М. С. (2008). *Штурм укрепленных объектов: историческая эволюция методов и средств*: дисс. ... канд. ист. наук. Казань, 220 с.

- Марков, А. Е. (2009). *Анализ зарубежного опыта штурмовых действий*: дисс. ... канд. воен. наук. Москва, 187 с.
- Мельников, В. Д. (2008). *Тактика штурма в условиях ограниченной видимости*: дисс. ... канд. воен. наук. Санкт-Петербург, 178 с.
- Михайлов, Г. П. (2014). *Штурмовые действия и информационное обеспечение операции*: дисс. ... канд. воен. наук. Москва, 215 с.
- Морозов, А. С. (2012). *Штурмовые действия в условиях ограниченного времени*: дисс. ... канд. воен. наук. Москва, 190 с.
- Морозов, И. В. (2015). *Организация тылового обеспечения штурмовых групп*: дисс. ... канд. воен. наук. Москва, 160 с.
- Никитин, С. Л. (2014). *Штурмовая интеграция современных средств поражения*: дисс. ... канд. воен. наук. Москва, 157 с.
- Орлов, Ю. П. (2003). *Огневая поддержка штурмовых групп*: дисс. ... канд. воен. наук. Москва, 180 с.
- Панфилов, В. Г. (1999). *Инженерное обеспечение штурмовых операций в условиях крупного города (на примере боев за Будапешт и Кенигсберг)*: дисс. ... канд. воен. наук. Москва, 175 с.
- Петров, А. И. (2009). *Боевые действия штурмовых отрядов в городских условиях в ходе локальных конфликтов (опыт и перспективы применения)*: дисс. ... канд. воен. наук. Москва, 210 с.
- Петров, С. М. (2009). *Организация и тактика штурмовых подразделений в городских боях Великой Отечественной войны (1942–1945 гг.)*: дисс. ... канд. воен. наук. Москва, 215 с.
- Петрова, Е. С. (2014). *Женщины в штурмовых подразделениях Второй мировой войны*: дисс. ... канд. ист. наук. Москва, 175 с.
- Поляков, В. А. (2006). *Штурмовые действия при ликвидации незаконных вооружённых формирований*: дисс. ... канд. воен. наук. Москва, 195 с.
- Прокофьев, В. И. (2003). *Средства прорыва позиций противника в условиях укрепленной обороны*: учеб. пособие. Москва: Военная академия, 72 с.
- Романов, В. И. (2007). *Штурмовые действия при ликвидации последствий вооружённых мятежей*: дисс. ... канд. воен. наук. Москва, 180 с.
- Савельев, А. П. (2011). *Штурмовые действия в горах*: дисс. ... канд. воен. наук. Москва, 198 с.
- Савченко, И. М. (2001). *Огневая поддержка штурмовых групп в боях за город*: дисс. ... канд. воен. наук. Москва, 160 с.
- Сафронов, К. И. (2006). *Артиллерийская поддержка штурмовых действий у сложной урбанизированной местности*: дисс. ... канд. воен. наук. Санкт-Петербург, 190 с.
- Семенов, К. В. (2009). *Инженерное обеспечение штурма городских объектов*: дисс. ... канд. воен. наук. Москва, 210 с.
- Семенов, Р. А. (2011). *Подготовка штурмовых групп в учебных центрах*: дисс. ... канд. воен. наук. Москва, 149 с.
- Сергеев, Ю. Г. (1995). *Применение штурмовых отрядов в Великой Отечественной войне*: дисс. ... канд. ист. наук. Москва, 180 с.
- Серединин, И. О. (2019). *Тактика штурмовых подразделений при ликвидации очагов организованного вооружённого сопротивления в городских условиях*: дисс. ... канд. воен. наук. Москва, 185 с.
- Сидоров, М. В. (2005). *Боевое применение бронетехники в штурмовых операциях*: дисс. ... канд. воен. наук. Москва, 203 с.
- Сидоров, М. Е. (2003). *Инженерное обеспечение штурмовых действий в условиях укреплённых районов противника*: дисс. ... канд. воен. наук. Санкт-Петербург, 198 с.
- Смирнов, Е. И. (2006). *Организация связи в штурмовых действиях*: дисс. ... канд. воен. наук. Санкт-Петербург, 180 с.
- Соколов, М. В. (2018). *Штурмовые действия в условиях локальных конфликтов XXI столетия*: дисс. ... канд. воен. наук. Москва, 174 с.
- Соловьёв, А. В. (2001). *Боевое применение штурмовых подразделений в условиях городского боя*: дисс. ... канд. воен. наук. Москва, 210 с.
- Таранец, С. Г. (2009). *Организация штурмовых операций в условиях горно-лесистой местности*: дисс. ... канд. воен. наук. Москва, 185 с.

- Титов, Ю. К. (2002). *Инженерно-саперное обеспечение штурмовых операций*: дисс. ... канд. воен. наук. Москва, 158 с.
- Фёдоров, М. В. (2015). *Организация и управление штурмом с применением БПЛА*: дисс. ... канд. воен. наук. Москва, 190 с.
- Фролов, А. С. (2003). *Организация и тактика штурмовых действий в условиях городского боя (по опыту Великой Отечественной войны и локальных конфликтов)*: дисс. ... канд. воен. наук. Москва, 210 с.
- Ширяев, П. Н. (2004). *Боевые действия в горно-лесистой местности с элементами штурмовых операций*: дисс. ... канд. воен. наук. Владикавказ, 198 с.
- Яковлев, В. Е. (2018). *Организация и ведение штурмовых действий в условиях сложной городской застройки (на примере локальных конфликтов конца XX – начала XXI века)*: дисс. ... канд. воен. наук. Москва, 230 с.

REFERENCES

- Aleksandrov, I. P. (2005). *Istoriya razvitiya shturmovoï artillerii* [History of development of assault artillery]. (Candidate's thesis). Sankt-Peterburg, 279 s. [in Russian].
- Antonov, B. M. (2010). *Moralno-psihologicheskoe obespechenie shturmovykh podrazdelenij* [Morally-psychological providing of assault subdivisions]. (Candidate's thesis). Moskva, 147 s. [in Russian].
- Ardashev, A. A. (2004). *Taktika shturmovykh dejstvij v usloviyah gorodskoj zastrojki: istoricheskij analiz i sovremennij opyt* [Tactics of assault actions in the conditions of municipal building]. (Candidate's thesis). Moskva, 204 s. [in Russian].
- Baranov, V. S. (2004). *Ognevaya podderzhka shturmovykh podrazdelenij v sovremennoj vojne* [Fire support of assault subdivisions is in modern war]. (Doktorate's thesis). Sankt-Peterburg, 320 s. [in Russian].
- Belyaev, A. K. (2010). *Primenenie shturmovykh dejstvij v mirotvorcheskikh operacijah* [Application of assault actions is in peacemaking operations]. (Candidate's thesis). Moskva, 189 s. [in Russian].
- Danilov, A. P. (2010). *Organizaciya vzaimodejstviya rodov vojsk pri shturme* [Organization of co-operation of lung-ins of troops at assault]. (Candidate's thesis). Moskva, 201 s. [in Russian].
- Egorov, P. S. (2001). *Shturm fortifikacionnykh sooruzhenij perioda Pervoj mirovoj vojny* [Assault of fortification building of period of First World war]. (Candidate's thesis). Moskva, 195 s. [in Russian].
- Evtushenko, P. V. (2001). *Istorichno-takticheskij analiz shturma fortifikacionnykh sooruzhenij v XX stoletii* [Historical-tactical analysis of assault of fortification building in XX century]. (Candidate's thesis). Moskva, 184 s. [in Russian].
- Frolov, A. S. (2003). *Organizaciya i taktika shturmovykh dejstvij v usloviyah gorodskogo boya (po opytu Velikoj Otechestvennoj vojny i lokalnykh konfliktov)* [Organization and tactics of assault actions in the conditions of municipal fight (a posteriori Great Patriotic war and local conflicts)]. (Candidate's thesis). Moskva, 210 s. [in Russian].
- Fyodorov, M. V. (2015). *Organizaciya i upravlenie shturmom s primeneniem BPLA* [Organization and management by assault with the use of pilotless aircrafts]. (Candidate's thesis). Moskva, 190 s. [in Russian].
- Gerasimov, A. V. (2010). *Taktika shturmovykh podrazdelenij vnutrennih vojsk MVD RF v gorodskih usloviyah (opyt kontrterroristicheskikh operacij)* [Tactics of assault subdivisions of internal troops of Ministry of Internal Affairs of Russian Federation are in municipal terms (experience of anti-terror operations)]. (Candidate's thesis). Moskva, 248 s. [in Russian].
- Gromov, S. A. (1996). *Shturm ukrepyonnykh rajonov protivnika v oboronitelnoj operacii* [Assault of the fortified districts of opponent is in a defensive operation]. (Candidate's thesis). Moskva, 170 s. [in Russian].
- Ivanov, S. A. (2016). *Psihologicheskaya podgotovka shturmnikov* [Psychological preparation of hedge-hoppers]. (Candidate's thesis). Moskva, 164 s. [in Russian].
- Ivanov, S. P. (2010). *Operativnoe iskusstvo shturma v lokalnykh vojnakh konca XX – nachala XXI veka* [An operative art of assault in local wars of end of XX is beginning of XXI century]. (Candidate's thesis). Moskva, 210 s. [in Russian].
- Kalinin, R. S. (2008). *Mobilizacionnaya podgotovka shturmovykh chastej v preddverii boevykh dejstvij* [Mobilizational preparation of assault parts in a threshold battle actions]. (Candidate's thesis). Moskva, 190 s. [in Russian].

Kobrin, S. A. (2012). *Shturm ukreplennykh pozitsiy v usloviyakh gorodskogo boya: takticheskie priemy i opyt lokalnykh konfliktov* [Assault of the fortified positions in the conditions of municipal fight: tactical receptions and experience of local conflicts]. (Candidate's thesis). Moskva, 245 s. [in Russian].

Kuznecov, A. N. (1998). *Istoriya i perspektivy razvitiya shturmovykh inzhenernykh chastei* [History and prospects of development of assault engineering parts]. (Candidate's thesis). Moskva, 178 s. [in Russian].

Kuznecov, L. G. (2004). *Medicinskoe obespechenie podrazdelenij pri shturmovykh operatsiyah* [Medical providing of subdivisions at assault operations]. (Candidate's thesis). Moskva, 175 s. [in Russian].

Lebedev, I. G. (2005). *Evoluciya sredstv blizhnego boya v shturmovykh operatsiyah* [An evolution of facilities of infighting in assault operations]. (Candidate's thesis). Moskva, 205 s. [in Russian].

Lisenko, A. V. (2004). *Taktika shturmovykh dejstvij v usloviyakh gorodskoj zastroyki: opyt i perspektivy primeneniya* [Tactics of assault actions in the conditions of municipal building: experience and prospects of application]. (Candidate's thesis). Moskva, 198 s. [in Russian].

Loginov, A. P. (1997). *Taktika shturmovykh podrazdelenij v boyah za ukreplennye naseleennye punkty v gody Velikoj Otechestvennoy vojny (1943–1945 gg.)* [Tactics of assault subdivisions in fights for the fortified settlements in the years of Great Patriotic war (1943–1945)]. (Candidate's thesis). Moskva, 188 s. [in Russian].

Loginov, M. S. (2008). *Shturm ukreplyonnykh obektov: istoricheskaya evolyuciya metodov i sredstv* [Assault of the fortified objects : historical evolution of methods and facilities]. (Candidate's thesis). Kazan, 220 s. [in Russian].

Markov, A. E. (2009). *Analiz zarubezhnogo opyta shturmovykh dejstvij* [Analysis of foreign experience of assault actions]. (Candidate's thesis). Moskva, 187 s. [in Russian].

Melnikov, V. D. (2008). *Taktika shturma v usloviyakh ogranichennoj vidimosti* [Tactics of assault in the conditions of a limit visibility]. (Candidate's thesis). Sankt-Peterburg, 178 s. [in Russian].

Mihajlov, G. P. (2014). *Shturmovyje dejstviya i informacionnoe obespechenie operacii* [Assault actions and informative providing of operation]. (Candidate's thesis). Moskva, 215 s. [in Russian].

Morozov, A. S. (2012). *Shturmovyje dejstviya v usloviyakh ogranichenного времени* [Assault actions in the conditions of a limit time]. (Candidate's thesis). Moskva, 190 s. [in Russian].

Morozov, I. V. (2015). *Organizaciya tylovogo obespecheniya shturmovykh grupp* [Organization of the rearward providing of assault groups]. (Candidate's thesis). Moskva, 160 s. [in Russian].

Nikitin, S. L. (2014). *Shturmovaya integraciya sovremennykh sredstv porazheniya* [Assault integration of modern decimators]. (Candidate's thesis). Moskva, 157 s. [in Russian].

Orlov, Yu. P. (2003). *Ognevaya podderzhka shturmovykh grupp* [Fire support of assault groups]. (Candidate's thesis). Moskva, 180 s. [in Russian].

Panfilov, V. G. (1999). *Inzhenernoe obespechenie shturmovykh operacij v usloviyakh krupnogo goroda (na primere boev za Budapesht i Kenigsberg)* [Engineering providing of assault operations in the conditions of metropolis (on the example of fights for Budapest and Konigsberg)]. (Candidate's thesis). Moskva, 175 s. [in Russian].

Petrov, A. I. (2009). *Boevye dejstviya shturmovykh otryadov v gorodskih usloviyakh v hode lokalnykh konfliktov (opyt i perspektivy primeneniya)* [Battle actions of storm-troops in municipal terms during local conflicts (experience and prospects of application)]. (Candidate's thesis). Moskva, 210 s. [in Russian].

Petrov, A. I. (2009). *Boevye dejstviya shturmovykh otryadov v gorodskih usloviyakh v hode lokalnykh konfliktov (opyt i perspektivy primeneniya)* [Organization and tactics of assault subdivisions are in the municipal fights of Great Patriotic war (1942–1945)]. (Candidate's thesis). Moskva, 210 s. [in Russian].

Petrova, E. S. (2014). *Zhenshiny v shturmovykh podrazdeleniyah Vtoroj mirovoj vojny* [Women are in assault subdivisions of Second World War]. (Candidate's thesis). Moskva, 175 s. [in Russian].

Polyakov, V. A. (2006). *Shturmovyje dejstviya pri likvidacii nezakonnykh vooruzhyonnykh formirovanij* [Assault actions at liquidation of the illegal armed forming]. (Candidate's thesis). Moskva, 195 s. [in Russian].

Prokofev, V. I. (2003). *Sredstva proryva pozitsij protivnika v usloviyakh ukreplennoj oborony* [Facilities of breach of positions of opponent in the conditions of the fortified defensive]: ucheb. posobie. Moskva: Voennaya akademiya, 72 s. [in Russian].

Romanov, V. I. (2007). *Shturmovyje dejstviya pri likvidacii posledstvij vooruzhyonnykh myatezhej* [Assault actions at liquidation of consequences of the armed revolts]. (Candidate's thesis). Moskva, 180 s. [in Russian].

Safronov, K. I. (2006). *Artillerijskaya podderzhka shturmovykh dejstvij u slozhnoj urbanizovannoj mestnosti* [Artillery support of assault actions at the difficult urbanized locality]. (Candidate's thesis). Sankt-Peterburg, 190 s. [in Russian].

- Savchenko, I. M. (2001). *Ognevaya podderzhka shтурmovykh grupp v boyah za gorod* [Fire support of assault groups in fights for a city]. (Candidate's thesis). Moskva, 160 s. [in Russian].
- Savelev, A. P. (2011). *Shturmovye dejstviya v gorah* [Assault actions are in mountains]. (Candidate's thesis). Moskva, 198 s. [in Russian].
- Semenov, K. V. (2009). *Inzhenernoe obespechenie shтурma gorodskih obektov* [Engineering providing of assault of municipal objects]. (Candidate's thesis). Moskva, 210 s. [in Russian].
- Semenov, R. A. (2011). *Podgotovka shтурmovykh grupp v uchebnykh centrakh* [Preparation of assault groups is in educational centers]. (Candidate's thesis). Moskva, 149 s. [in Russian].
- Seredinin, I. O. (2019). *Taktika shтурmovykh podrazdelenij pri likvidacii ochagov organizovannogo vooru-zhyonnogo soprotivleniya v gorodskih usloviyah* [Tactics of assault subdivisions at liquidation of hearths of the organized armed resistance in municipal terms]. (Candidate's thesis). Moskva, 185 s. [in Russian].
- Sergeev, Yu. G. (1995). *Primenenie shтурmovykh otryadov v Velikoj Otechestvennoj vojne* [Application of storm-troops is in Great Patriotic war]. (Candidate's thesis). Moskva, 180 s. [in Russian].
- Shiryaev, P. N. (2004). *Boevye dejstviya v gorno-lesistoj mestnosti s elementami shтурmovykh operacij* [Combat operations in a mountainous and forested area with elements of assault operations]. (Candidate's thesis). Vladikavkaz, 198 s. [in Russian].
- Sidorov, M. E. (2003). *Inzhenernoe obespechenie shтурmovykh dejstvij v usloviyah ukreplyonnykh rajonov protivnika* [Engineering providing of assault actions in the conditions of the fortified districts of opponent]. (Candidate's thesis). Sankt-Peterburg, 198 s. [in Russian].
- Sidorov, M. V. (2005). *Boevoe primenenie bronetehniki v shтурmovykh operacijah* [Battle application of armored vehicles is in assault operations]. (Candidate's thesis). Moskva, 203 s. [in Russian].
- Smirnov, E. I. (2006). *Organizaciya svyazi v shтурmovykh dejstviyah* [Organization of connection is in assault actions]. (Candidate's thesis). Sankt-Peterburg, 180 s. [in Russian].
- Sokolov, M. V. (2018). *Shturmovye dejstviya v usloviyah lokalnykh konfliktov XXI stoletiya* [Assault actions in the conditions of local conflicts of XXI century]. (Candidate's thesis). Moskva, 174 s. [in Russian].
- Solovyov, A. V. (2001). *Boevoe primenenie shтурmovykh podrazdelenij v usloviyah gorodskogo boya* [Combat Battle application of assault subdivisions in the conditions of municipal fight]. (Candidate's thesis). Moskva, 210 s. [in Russian].
- Taranets, S. G. (2009). *Organizaciya shтурmovykh operacij v usloviyah gorno-lesistoj mestnosti* [Organization of assault operations in mountainous and forested terrain]. (Candidate's thesis). Moskva, 185 s. [in Russian].
- Titov, Yu. K. (2002). *Inzhenerno-sapernoje obespechenie shтурmovykh operacij* [Field Engineer-engineer providing of assault operations]. Moskva, 158 l. [in Russian].
- Vasilev, D. N. (2002). *Boi za ukreplyonnye goroda v gody Vtoroj mirovoj vojny* [Fights for the fortified cities in the years of Second World War]. (Candidate's thesis). Moskva, 187 s. [in Russian].
- Vlasov, S. D. (2008). *Komandovanie shтурmovymi podrazdeleniyami v usloviyah mnogourovnevnoj oborony* [Command of assault subdivisions in the conditions of multilevel defensive]. (Candidate's thesis). Moskva, 201 s. [in Russian].
- Volkov, I. S. (2010). *Ispolzovanie bespilotnykh apparatov v shтурmovykh dejstviyah* [The use of pilotless vehicles is in assault actions]. (Candidate's thesis). Moskva, 190 s. [in Russian].
- Volkov, S. I. (2012). *Shturmovye dejstviya v usloviyah radiacionnogo i himicheskogo zarazheniya* [Assault actions in the conditions of radiation and chemical infection]. (Candidate's thesis). Moskva, 180 s. [in Russian].
- Yakovlev, V. E. (2018). *Organizaciya i vedenie shтурmovykh dejstvij v usloviyah slozhnoj gorodskoj zastrojki (na primere lokalnykh konfliktov konca XX – nachala XXI veka)* [Organization and conduct of assault actions in the conditions of difficult municipal building (on the example of local conflicts of end of XX are beginning of XXI century)]. (Candidate's thesis). Moskva, 230 s. [in Russian].
- Zajcev, E. N. (2011). *Taktika shтурma pri osvobozhdenii zalozhnikov* [Tactics of assault at liberation of hostages]. (Candidate's thesis). Moskva, 185 l. [in Russian].
- Zorin, N. A. (2013). *Taktika nochnogo shтурma* [Tactics of night assault]. (Candidate's thesis). Moskva, 175 s. [in Russian].

Serhii SYDOROV

Doctor of Historical Sciences, Professor
The National Defence University of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1961-4251>

Ihor PECHENIUK

Candidate of Historical Sciences, Senior Researcher
The National Defence University of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5790-130X>

**RUSSIAN HISTORIOGRAPHY OF ASSAULT ACTIONS:
THEMATIC ANALYSIS OF DISSERTATION RESEARCH (1995–2020)**

The article analyzes the Russian historiography of the assault and assault actions on the dissertations defended in 1995–2020. Dissertations are considered an important source for the historiographical understanding of the development of military thought. The authors have identified the main areas of scientific research, in particular military-historical studies of assault; conducting assault operations in various environments (urban, mountainous, forested conditions); organizational support, management of combat operations and their coordination; engineering and technical support of assault operations; moral and psychological support of the personnel. The authors outline the features of the formation of the historiography of assault operations, analyze methodological approaches, summarize key research conclusions, and substantiate recommendations. Most of the works are focused on military practice; however, there is fragmentation of research and insufficient use of humanitarian, comparative and interdisciplinary approaches. Key trends in the coverage of the issues of assault operations in Russian military science are identified and prospects for further research are outlined, taking into account the latest technologies and experience of modern armed conflicts. It was found that the historiographical analysis of these studies is valuable for Ukrainian military-historical science, which allows us to systematically comprehend the methodological approaches, thematic priorities, and practical emphases of the enemy, identify the strengths and weaknesses of its military-historical discourse, and also serves as a basis for comparative studies, critical rethinking of our own experience of combat operations, and the formation of relevant research directions in the context of modern warfare.

Keywords: assault actions, military historiography, combat tactics, urban battles, engineering support, moral and psychological training, dissertation research, urban environment.

Григорій ЧМИХАЛО

Національний університет оборони України

(Київ, Україна)

ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-3506-4905>Електронна пошта: ibnkhrrich22111982@gmail.com

ВИКОРИСТАННЯ РОСІЙСЬКОЮ ФЕДЕРАЦІЄЮ МУЗИКИ ТА КІНЕМАТОГРАФА ДЛЯ ФОРМУВАННЯ НЕГАТИВНОГО ОБРАЗУ УКРАЇНИ В АВТОНОМНІЙ РЕСПУБЛІЦІ КРИМ (1991–2014 рр.)

В останні роки існування СРСР у владних колах російської федерації почали піднімати питання про належність Кримського півострова Україні і повернення його до складу росії. Підтримуючи таку позицію Москви, російські офіційні особи і політичні партії та рухи, створені росією у Криму, почали застосувати різноманітні пропагандистські засоби впливу для формування серед населення півострова думки, що українці є потенційною загрозою, зрадниками чи ворогами. Особливе місце при цьому посіла музика та кінематограф. Через пісні, відеокліпи, фільми та телевізійні серіали у свідомість кримчан цілеспрямовано закладали негативні стереотипи про історію України та її народу. Основна увага у статті акцентується на навмисних інформаційних та культурних впливах, що відбувалися не спонтанно, а мали системний характер.

Ключові слова: інформаційно-пропагандистський вплив, культурна експансія, дезінформація, деструктивна пропаганда, образ ворога, Крим, російська агресія.

Постановка проблеми. Для створення і культивування образу ворога з України та українців росія почала використовувати музику та кінематограф як інструменти інформаційного та психологічного впливу. Таку діяльність проводили як у самій рф, так і на території Кримського півострова до початку його окупації. Ця проблема заслуговує на поглиблене вивчення та врахування відповідними структурами для ефективної протидії. Виходячи з цього, доцільно розглянути основні напрями інформаційно-психологічного впливу росії в Автономній Республіці Крим з моменту проголошення незалежності України і до окупації півострова.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти зазначеної проблеми знайшли висвітлення у вітчизняній науці. Так, український історик Я. Калакура простежив хід конструювання образу ворога як технології маніпуляцій російської історіографії та пропаганди (Калакура, Я. 2016). Автор розглядає залучення надбань історичної науки до реалізації агресивної політики росії, ідеологічних маніпуляцій на тлі розв'язаної нею війни проти України. В. Лозовий, доктор історичних наук, професор Національного інституту стратегічних досліджень відтворив образ незалежної України у російському політичному баченні. Дослідник висвітлив процес маніпулятивної політики творення з України образу ворога,

показав використання мови ворожнечі як складової антиукраїнської політики Кремля і аргументу легітимації війни проти України (Лозовий, В. 2023). Представники Науково-дослідного центру гуманітарних проблем Збройних Сил України О. Холох, В. Топальський, О. Скрябін, В. Маравєв розглянули та узагальнили досвід формування образу ворога у війнах та воєнно-політичних конфліктах ХХ ст., визначили основні механізми та комунікативно-пропагандистські технології його формування (Мороз, В.М. (ред.) 2024). Українські політологи О. Левченко та С. Ракчєєва проаналізували феномен формування негативного ставлення між окремими націями як спосіб маніпулювання людською свідомістю з боку держав та розкрили сутність технологій формування образу ворога (Левченко, О.О. & Ракчєєва, С.М. 2016). У своїй монографії О. Гапєєва розглянула феномен інформаційного протиборства на пострадянському просторі, його історичні передумови, концептуальні підходи, форми та методи, а також роль та способи використання історичних наративів, у тому числі для формування у росіян негативного ставлення до України, зокрема у контексті російсько-української інформаційної війни (Гапєєва, О. 2017). І. Валюшко, у свою чергу, розглянув взаємозв'язок між формуванням культу особистості російського диктатора В. Путіна та

нав'язуванням росіянам сприйняття українців як ворогів для виправдання російської агресії та геноциду українського народу (Валюшко, І. 2023).

Мета статті полягає у розкритті змісту негативного інформаційного впливу росії на населення Кримського півострова із застосуванням музично-кінематографічних засобів у 1991 – на початку 2014 років.

Виклад основного матеріалу. На тлі бурхливого розвитку української музики та кінематографа у 1990-х рр. доволі значним і, здавалося б, нездоланим лишався її російський сегмент. Російські виконавці, як і за радянських часів, продовжували активно гастролювати Україною. Разом із російською культурою до України масово почали проникати і російські наративи, створюючи додаткове напруження, особливо у Криму. Захисту власного інформаційного поля українська влада у той час уваги практично не приділяла, і воно залишалося переповненим російським контентом (Рудницька, А. 2023). В інтелектуальних та мистецьких колах України активно обговорювали способи популяризації української мови, музики, кінематографа та поширення інформації про них. За приватної ініціативи періодично здійснювалися спроби популяризувати українську мову і культуру, особливо у Криму та на Донбасі. Однак надзвичайно потужна медійна активність росії та системне недофінансування українських культурних ініціатив, особливо на півострові, призводило до посилення російського культурного впливу через телебачення, пресу, музику, фільми. Разом з ними посилювався вплив і російських наративів. Так, згідно з опитуванням, проведеним у 2001 р., 47,3 % кримчан вважали півострів частиною рф (Петровський, В.В. 2003, с. 346).

У російській популярній музиці 1990-х – початку 2000-х рр. не було масового прямого заклику до ворожнечі проти України та українців. Істотні зміни почалися після Помаранчевої революції (2004–2005), коли у текстах пісень чи публічних виступах окремих російських виконавців почали з'являтися відверто антиукраїнські тези та пропагандистські кліше про «зрадників-бандерівців» чи «фашистів» для позначення українських патріотів; іронічні або принизливі висловлювання про Україну як державу; звинувачення у «зраді спільного радянського минулого», кепкування з української мови тощо. Прикладом цього стала музична діяльність окремих російських виконавців – Й. Кобзона, О. Газманова та інших (Оновлений Перелік... 2022), які на концертах, особливо

у Криму, чи у телевізійних програмах відкрито підтримували ідею «відновлення єдності з Росією» та глузували з української незалежності. Такі погляди, схвалені частиною місцевої аудиторії, сприяли формуванню у жителів півострова упередженого ставлення до всього українського. Це ставлення підсилювали численні фестивалі та концерти у Криму, організовані за підтримки російських державних і приватних структур. До участі у заходах часто запрошували колективи та виконавців, які не приховували своїх імперських чи шовіністичних поглядів: М. Расторгуєва та гурт «Любе», Н. Бабкіну, Ю. Чичеріну та інших (Оновлений Перелік... 2022).

У публічних виступах лунали заклики до єднання Криму з росією, пропаганда образів «героїчної радянської та російської армії та держави» на противагу «слабкої та політично неспроможної української», викривлення історичних фактів, зокрема заперечення легітимності передачі Криму УРСР у 1954 році. Ці наративи активно висвітлювали як російські, так і українські ЗМІ, поширювали їх і за межами пострадянського простору. Зрештою, починаючи з 2000-х рр. у Криму, в тому числі через відсутність підтримки з боку України вітчизняного шоу-бізнесу, «якісний» російськомовний контент став домінуючим над «неякісним» українським. Гібридна війна рф проти України почала набувати чітких обрисів (Рудницька, А. 2023, с. 162–176).

Іншим, не менш важливим інструментом дискредитації України та всього українського було формування нових та актуалізація існуючих негативних стереотипів у суспільній свідомості населення рф, світової спільноти і на теренах України, які раніше піддавалися штучній русифікації. Особливо ефективною така робота була на задалегідь підготовленому ґрунті Криму, де росія ще 1991 р. проводила цілеспрямовані інформаційні операції, кінцевою метою яких було відокремлення півострова. Зокрема, для посилення вже наявних негативних радянських уявлень було розпочато створення спеціальних матеріалів, спрямованих на дискредитацію українського визвольного руху. Основою для цього мали стати фрагменти старих радянських пропагандистських фільмів (наприклад, «Горькое эхо», «Народ обвиняет», «Фальшивый нимб», «Без срока давности», «Предательство – их ремесло» та «Дивизия СС "Галичина"»). Розповсюдження цих матеріалів розглядалося як ефективний інструмент посилення пропаганди, спрямованої на створення та поширення глибоко негативних стереоти-

пів щодо України та її національно-визвольної боротьби¹. Відбувалося перезавантаження радянської ідеологічної машини з метою використання старих, перевірених методів заперечення української державності.

Таким чином формувалося ставлення до українців на основі стійких етнічних, соціальних та культурних стереотипів, поширюваних у політичній, економічній і особливо культурній сферах, із одночасною підтримкою міфу, що українці і росіяни – це споріднені, братні народи або «майже один народ» із різницею у рівні культури та освіченості (Кузьо, Т. 2018, с. 120). Активно підтримувався та культивувався створений ще за радянських часів образ «кумедного хохла» – провінціала (сільського жителя), людини наївної, забобонної, із низьким рівнем освіченості, смішної у своїй недолугості (Чмихало, Г.Г. 2025, с. 145). Як приклад, фільм Н. Погонічевої «Теория заповя» (2002), де один із головних героїв – «тракторист» – представлений в образі людини простої та чесної, проте, недалекої та неосвіченої («Теория заповя». 2002). Іншим прикладом є серіал «Моя прекрасная няня» (2004–2006), головна героїня якого родом із Маріуполя, заробітчаника, наївна, але грубувата, обмежена та невихована. Решта героїв – росіяни, її протилежність, освічені, успішні та інтелегентні люди (Гуш, Ю. 2023). Так, з кінця 1990-х рр. у російському кінематографі червоною лінією проходить думка, що усе російське – модне та популярне, а українське – відстале та меншвартісне.

Із приходом до влади у росії В. Путіна проти України та всього українського розпочинається цілеспрямований інформаційно-психологічний та інформаційно-смісловий вплив, що найбільше проявився в економічній, інформаційній та культурній сферах. На цьому етапі кінематограф починає формувати образ українця-зрадника, ворога усього російського, бандита, колаборанта чи фашиста, «бандерівця» – людини злої, жорстокої та підлої, позбавленої моральних принципів. Його антагоністом, справжнім героєм, виступав сміливий та доблесний росіянин, який усіх перемагав (Мороз, В.М. (ред.). 2024, с. 138). Така тенденція простежується у фільмах та серіалах не лише суто російського, а й спільного російсько-українського виробництва: «Брат 2» (2000), «72 метра» (2004), «Адмирал» (2008), «Мы из

Будущего – 2» (2010), «Белая Гвардия» (2012), «Матч» (2012) тощо.

Іншим наративом, використаним у російському кінематографі, стала ідея заперечення української державності та закріплення тези, що «українці та росіяни – один народ», що добре проілюстровано фільмом «Тарас Бульба» (2009), де українські козаки люблять винятково «руську землю», а у фінальній сцені головний герой згадує про пришествя великого російського царя (Гуш, Ю. 2023).

Висновки. Процес формування росією негативних стереотипів про Україну та українців у 1991–2014 рр. умовно можна поділити на три етапи. Перший етап, що тривав від розпаду СРСР (1991 р.) і фактично до кінця 2002 р., зберіг у суспільній свідомості насаджені ще за радянських часів наративи. На цьому етапі практично відсутня негативна стереотипізація образу України та українців, натомість поширюється теза про «братні народи», щоправда, один із них (російський) є успішнішим, інтелегентнішим та освіченішим.

До характерних наративів другого етапу, з 2003 р., напередодні другого президентського терміну В. Путіна та до кінця 2010 р., можна віднести такі: «росіяни і українці – один народ», а Україна є частиною «руського мира» та практично позбавлена самостійного історичного і культурного розвитку. На цьому етапі російськомовне інформаційне середовище активно насичувало вже існуючі стереотипи про Україну та українців суто негативними змістом. Для цього російська влада широко використовувала кінематограф як спосіб поширення не лише реінтерпретованої історії України, а і сучасних подій, міфів та наративів про Україну, українців, українську державність, націю, мову тощо (Мороз, В.М. (ред.). 2024, с. 149).

Третій етап розпочався з обрання В. Януковича президентом України і тривав до початку окупації Автономної Республіки Крим та м. Севастополь (2010–2014). Основною стратегією кремля в цей час стає демонізація патріотичних сил в Україні. Українські націоналісти та патріотично налаштовані громадяни подаються як «фашисти», які намагаються завадити євразійській інтеграції України. В інформаційному просторі Криму активно створювали та підживлювали міфи про загрозу з боку України. Це призвело до того, що частина кримського населення почала сприймати Україну як «зовнішню загрозу»,

¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2919. Арк. 260.

а російські війська під час окупації півострова у 2014 р. як «визволителів».

Основними комунікативно-пропагандистськими технологіями, задіяними росією для формування негативних стереотипів з України та українців, були: реінтерпретація історичних фактів та подій, продукування фейків, створення нових та підживлення існуючих міфів та наративів антиукраїнського спрямування, що сприяло розколу кримського суспільства. Частина мешканців півострова почала розглядати Україну як «зовнішню загрозу», розвиваючи ідею «захисту» своєї «російськості». Це стало однією з причин сприйняття місцевим населенням російських військ як «визволителів» під час окупації півострова у 2014 році. Цей процес значно посилювався вже після окупації через монопольний вплив російської пропаганди, ізоляцію та витіснення з Криму українського інформаційного простору.

Для просування ідей «руського мира» росія використовує усі види масової культури: музику, літературу, кінематограф. Серед них музика та кінематограф виявилися одними з найефективніших інструментів російської пропаганди, спрямованої на формування образу ворога в особі України та українців. Завдяки масовості, емоційності та розважальній складовій ці види мистецтва дають змогу легко й часто непомітно для аудиторії транслювати ідеї ворожнечі. У поєднанні з політичною підтримкою колаборантських сил у Криму та відсутністю належної культурної політики з боку української влади було створено підґрунтя для впровадження у свідомість населення Кримського півострова наративу про «необхідність його захисту» від України. Зрештою, створена за допомогою пропаганди інформаційна реальність значно спростила для росії процес окупації півострова у 2014 році.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Валюшко, І. (2023). Образ ворога та культ Путіна як атрибути нападу Росії на Україну. *Геноцид як зброя у боротьбі проти української нації в XX–XXI ст.: інтердисциплінарні підходи (до 90-х роковин Голодомору-геноциду): матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції*. Київ, Україна, 24–25 листопада 2022 р. Івано-Франківськ: Підприємство «НАІР», с. 221–225.

Гапеева, О. (2017). *Міждержавне протистояння в інформаційній сфері на пострадянському просторі (1991–2017 рр.): історико-системне дослідження*. Львів: Видавництво “Тріада-Плюс”, 423 с.

Гуш, Ю. (2023). Образ ворога: як російський кінематограф розпалює ненависть до українців. URL: <https://euro.kharkiv.ua/obraz-voroga-yak-rosijskyj-kinematograf-rozpalyuye-nenavyst-do-ukrayincziv/> [дата зверн.: 28.01.2025].

Калакура, Я. (2016). Конструювання образу ворога як технологія маніпуляції російської історіографії та пропаганди. *Україна-Європа-Світ*. Вип. 18, с. 179–188.

Кузьо, Т. (2018). *Війна Путіна проти України. Революція, націоналізм і криміналітет*: переклад з англійської А. Павлишина (ред. пер.). Київ: Дух і літера, 560 с.

Левченко, О. О. & Ракчєєва, С. М. (2016). Технології формування образу зовнішнього ворога у демократичних та не демократичних режимах. *Наукові праці. Політологія*. Т. 273, Вип. 261, с. 74–78.

Лозовий, В. (2023). Культивування в Росії образу ворога з українців: витоки російської агресії та геноциду українського народу. *Геноцид як зброя у боротьбі проти української нації в XX–XXI ст.: інтердисциплінарні підходи (до 90-х роковин Голодомору-геноциду): матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції*. Київ, Україна, 24–25 листопада 2022 р. Івано-Франківськ: Підприємство «НАІР», с. 196–201.

Мороз, В. М. (ред.) (2024). *“Образ врага” у війнах та воєнно-політичних конфліктах (XX–XXI ст.)*. Київ: НДЦ ГП ЗС України, 258 с.

Оновлений Перелік осіб, які створюють загрозу національній безпеці. (2022). URL: <https://www.rnbo.gov.ua/ua/Diialnist/5903.html> [дата зверн.: 22.02.2025].

Петровський, В. В. (2003). *Українсько-російські взаємини в сучасній західній науковій літературі (1991–2001)*. Харків: Майдан, 492 с.

Рудницька, А. (2023). Музика нульових: повзучий вплив росії на українську культуру. *Культурна експансія*. Київ: Твоя Підпільна Гуманітарка, с. 162–176.

«Теория запоя». (2002). URL: https://youtu.be/x37pyAhVpVU?si=aA6tB_Yimdo8Npoz [дата зверн.: 15.03.2025].

Чмихало, Г. Г. (2025). Формування РФ негативного відношення до України та українців в Криму за допомогою кінематографа. *День Соборності України: історико-політичні дискусії*. Вип. 12. Хмельницький: Вид-во МАУП, с. 143–148.

REFERENCES

Chmykhalo, H. H. (2025). Formuvannia RF nehatyvnoho vidnoshennia do Ukrainy ta ukrainsiv v Krymu za dopomohoiu kinematohrafa [Formation of a negative attitude towards Ukraine and Ukrainians in Crimea by the Russian Federation through cinema]. *Den Sobornosti Ukrainy: istoryko-politychni dyskusii*. Vyp. 12. Khmelnytskyi: Vyd-vo MAUP, s. 143–148. [in Ukrainian].

Hapeieva, O. (2017). *Mizhderzhavne protyborstvo v informatsiinii sferi na postradianskomu prostori (1991–2017 rr.): istoryko-systemne doslidzhennia* [Interstate confrontation in the information sphere in the post-Soviet space (1991–2017): a historical and systematic study]. Lviv: Vydavnytstvo “Triada-Plus”, 423 s. [in Ukrainian].

Hush, Yu. (2023). Obraz voroha: yak rosiiskyi kinematohraf rozpaliue nenavyst do ukrainsiv [Image of the enemy: how Russian cinema incites hatred towards Ukrainians]. URL: <https://euro.kharkiv.ua/obraz-voroga-yak-rosiiskyj-kinematograf-rozpalyuye-nenavyst-do-ukrayincziv/> [Accessed: 28.01.2025]. [in Ukrainian].

Kalakura, Ya. (2016). Konstruiuvannia obrazu voroha yak tekhnolohiia manipuliatsii rosiiskoi istoriografii ta propahandy [Constructing the image of the enemy as a technology for manipulating Russian historiography and propaganda]. *Ukraina-Yevropa-Svit*. Vyp. 18, s. 179–188. [in Ukrainian].

Kuzo, T. (2018). *Viina Putina proty Ukrainy. Revoliutsiia, natsionalizm i kryminalitet* [Putin’s War Against Ukraine. Revolution, nationalism and criminality]: pereklad z anhliiskoi A. Pavlyshyna (red. per.). Kyiv : Dukh i litera, 560 s. [in Ukrainian].

Levchenko, O. O. & Rakcheieva, S. M. (2016). Tekhnolohii formuvannia obrazu zovnishnoho voroha u demokratychnykh ta ne demokratychnykh rezhymakh [Technologies of forming the image of an external enemy in democratic and non-democratic regimes]. *Naukovi pratsi. Politolohiia*. T. 273. Vyp. 261, s. 74–78. [in Ukrainian].

Lozovyi, V. (2023). Kultyvuvannia v Rosii obrazu voroha z ukrainsiv: vytoky rosiiskoi ahresii ta henotsyds ukrainskoho narodu [The Cultivation of an Enemy Image of Ukrainians in Russia: The Origins of Russian Aggression and Genocide of the Ukrainian People]. *Henotsyd yak zbroia u borotbi proty ukrainskoi natsii v XX–XXI st.: interdystsyplinarni pidkhody (do 90-kh rokovyn Holodomoru-henotsydu): materialy VI Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii*. Kyiv, Ukraina, 24–25 lystopada 2022 r. Ivano-Frankivsk: Pidpriemstvo “NAIR”, s. 196–201. [in Ukrainian].

Moroz, V.M. (ed.) (2024). *“Obraz voroha” u viinakh ta voienno-politychnykh konfliktakh (XX–XXI st.)* [“The Image of the Enemy” in Wars and Military-Political Conflicts (XX–XXI centuries)]. Kyiv: NDTs HP ZS Ukrainy, 258 s. [in Ukrainian].

Onovlenyi Perelik osib, yaki stvoriuiut zahrozu natsionalnii bezpetsi. (2022). [Updated List of Persons Who Pose a Threat to National Security]. URL: <https://www.rnbo.gov.ua/ua/Diialnist/5903.html> [Accessed 22.02.2025] [in Ukrainian].

Petrovskyi, V. V. (2003) *Ukrainsko-rosiiski vzaiemyny v suchasni zakhidni naukovi literaturi (1991–2001)* [Ukrainian-Russian Relations in Modern Western Scientific Literature (1991–2001)]. Kharkiv : Maidan, 492 s. [in Ukrainian].

Rudnytska, A. (2023). Muzyka nulovykh: povzuchy vplyv rosii na ukrainsku kulturu [Music of the noughties: Russia’s creeping influence on Ukrainian culture]. *Kulturna ekspansiia*. Kyiv: Tvoia Pidpilna Humanitarka, s. 162–176. [in Ukrainian].

“Teoriia zapoia”. (2002). [Binge drinking theory]. URL: https://youtu.be/x37pyAhVpVU?si=aA6tB_Yimdo8Npoz [Accessed: 15.03.2025]. [in Russian].

Valiushko, I. (2023). Obraz voroha ta kult Putina yak atrybuty napadu Rosii na Ukrainu [The image of the enemy and the cult of Putin as attributes of Russia’s attack on Ukraine] *Henotsyd yak zbroia u borotbi proty ukrainskoi natsii v XX–XXI st.: interdystsyplinarni pidkhody (do 90-kh rokovyn Holodomoru-henotsydu): materialy VI Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii*. Kyiv, Ukraina, 24–25 lystopada 2022 r. Ivano-Frankivsk: Pidpriemstvo “NAIR”, s. 221–225. [in Ukrainian].

Hryhorii CHMYKHALO

The National Defence University of Ukraine

(Kyiv, Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-3506-4905>

**THE USE OF THE RUSSIAN FEDERATION OF MUSIC AND CINEMATOGRAPHY
FOR THE FORMATION OF THE NEGATIVE IMAGE OF UKRAINE
IN THE AUTONOMOUS REPUBLIC OF CRIMEA (1991–2014)**

Starting from the final years of the Soviet Union, the question of Crimea's belonging to Ukraine and the need to return it to Russia began to intensify within the ruling circles of the Russian Federation. Crimea was seen as "inherently Russian territory," while its status as part of Ukraine was viewed as a mere misunderstanding that needed urgent correction. This stance by Moscow gradually led both Russian officials and pro-Russian political parties and movements in Crimea to employ a range of propaganda methods aimed at shaping and cultivating in the local population's consciousness an image of Ukraine and Ukrainians as a potential threat, enemies, or traitors. This narrative was fueled by:

Political statements by Russian state figures and pro-Russian leaders in Crimea, calling for "reunification with Russia" or, at a minimum, granting Crimea special status;

The presence of the Russian Black Sea Fleet on the peninsula, widespread use of Soviet symbols, and nostalgia for the "great Soviet Union."

The predominance of Russian television and film production on local broadcasting networks.

The dominance of Russian pop music in entertainment events, concerts, and festivals.

Active funding of various political and civic projects in Crimea that promoted exclusively pro-Russian narratives, including support from Russian funds and government structures.

Music and cinematography occupied a particularly important place in these efforts: through songs, music videos, films, and television series, negative stereotypes about Ukraine—its history and its people—were deliberately instilled in the consciousness of Crimean residents. The article places particular emphasis on the intentional informational and cultural influences that fostered the image of an "enemy." It is underscored that this cultural interference was not spontaneous, but systematic in nature: from the use of individual songs and films to large-scale events disseminating anti-Ukrainian narratives.

Keywords: *information and propaganda influence, cultural expansion, image of the enemy, Crimea, Russian aggression, disinformation, destructive propaganda.*

УДК 069:929

DOI: 10.33099/2707-1383-2025-58-4-101-110

Олександр УТКІН

доктор історичних наук, професор
Національна наукова сільськогосподарська
бібліотека Національної академії аграрних наук
України (Київ, Україна)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0533-2755>
Електронна пошта: utkin1937@ukr.net

Богдан СКОПНЕНКО

кандидат історичних наук
Національний університет оборони України
(Київ, Україна)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5678-0657>
Електронна пошта: sko-bogdan@i.ua

Павло НЕТЬОСОВ

Національний університет оборони України
(Київ, Україна)
ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-7627-9047>
Електронна пошта: netesov@gmail.com

**БУДІВЕЛЬНИЙ МАТЕРІАЛ ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРИЧНИХ СПОРУД
НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ОБОРОНИ УКРАЇНИ**

Історія провідного військового навчального закладу України і досі приховує багато незвіданого. Це обумовлено головним чином дефіцитом доступної документальної джерельної бази. Йдеться передусім про ранній період історії університету – у часи побутування Миколаївського артилерійського та 2-го Київського Миколаївського військового училищ. Зважаючи на це, історичними джерелами можуть бути доволі неочікувані предмети, такі як будівельні матеріали, виявлені під час ремонтних робіт. Їх дослідження дає змогу доповнити історичну картину та поглянути на історію створення навчального закладу з неочікуваного ракурсу.

У межах даної публікації проаналізовано окремі зразки будівельних матеріалів, виявлених під час ремонтних робіт у приміщенні головного корпусу Національного університету оборони України, що хронологічно відносяться до початку ХХ століття.

Ключові слова: військова археологія, музеєзнавство, історія будівництва, філобрікія, Національний університет оборони України, Миколаївське артилерійське училище, 2-е Київське Миколаївське військове училище.

Постановка проблеми. Упродовж 2022–2024 рр. у приміщенні першого корпусу Національного університету оборони України (далі – університет) виконувалися ремонтно-реставраційні роботи, під час яких співробітники Військово-історичного музею університету виявили комплекс артефактів, що відносяться до періоду початку першої половини ХХ століття. Умовно знахідки можна розділити на такі категорії: будівельний матеріал, що використовувався під час будівництва комплексу споруд 2-го Київського Миколаїв-

ського військового училища; зброя та боєприпаси різних часів; елементи військового спорядження та уніформи; друковані періодичні видання та листівки; різноманітні документи; предмети побуту.

Серед найпоширеніших знахідок – зразки будівельних матеріалів згаданих часів: 16 різних зразків клеймованої цегли та чотири види керамічної плитки різних виробників. У межах даного дослідження автори зосередилися на аналізі саме цього типу знахідок, оскільки повний аналіз

виявлених під час ремонтних робіт предметів неможливо здійснити у межах однієї публікації.

Будівля, де були виявлені зразки історичних будівельних матеріалів, має більш ніж 110-річну історію. Сьогодні – це перший корпус провідного військового навчального закладу України – Національного університету оборони. Що ж до історії спорудження комплексу будівель Миколаївського артилерійського та 2-го Київського Миколаївського військового училищ, що майже усі, за винятком головного корпусу артилерійського училища царських часів, належать університету, то вона бере свій початок у переддень Першої світової війни.

Потреба в офіцерських кадрах спонукала представників військового відомства Російської імперії ініціювати створення цих двох навчальних закладів у Києві. У 1914 р. для згаданих потреб було виділено земельну ділянку розміром у 18 десятин, що перебувала у розпорядженні військового відомства у т.зв. Кадетському гаю. Велика площа дозволяла спорудити не лише навчальні корпуси, казарми, будинки для проживання офіцерів та викладачів, різноманітні господарські приміщення, а й найбільший на той час в імперії навчальний полігон для стрільб (Федько, В. 2017). Будівельні роботи, що тривали у період з липня 1915 р. по жовтень 1916 р., відбувалися доволі швидкими темпами і потребували значної кількості будівельних матеріалів, зокрема будівельної цегли та керамічної плитки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Існуюча історіографічна база обмежується кількома науковими працями та окремими науково-популярними публікаціями. Серед останніх напрацювань – каталог, укладений науковим співробітником Національного заповідника «Софія Київська» В'ячеславом Гайдук. Каталог містить інформацію про 72 клеймовані цеглини, виготовлені на заводах колишніх Київської та Волинської губерній у другій половині XIX – першій третині XX століття, що зберігаються у фондівій колекції заповідника (Гайдук, В. 2023). Донедавна чи не єдиною роботою, присвяченою продукції саме київських цегельних заводів, була книга Петра Семілетова «Киевский кирпич», у якій автор проаналізував розвиток цегельного виробництва на теренах Києва та подав перелік основних відомих на сьогодні київських цегельних клейм (Семілетов, П. 2017), якими послуговувалися автори статті. Крім того, були використані публікації науково-популярного характеру, присвячені заводу барона Едварда Фердинанда Бергенгейма

у Харкові (Титаренко, М. 2024), виробництву вогнетривкої плитки у місті Часів Яр на Донеччині (Богуненко, В. 2016) та колекціонуванню будівельної цегли (Полюхович, Д. 2015; Василик, Р. 2019), що дало змогу глибше розкрити окремі аспекти дослідження.

Серед документальних джерел, що стали у нагоді під час підготовки статті, варто виокремити збірники діючих на той час у Російській імперії законодавчих актів, зокрема «Полное собрание законов Российской Империи повелением государя императора Николая Павловича составленное» та довідкову літературу з описом різних підприємств Катеринославської губернії.

Метою публікації є виявлення науково-джерельних можливостей історичних будівельних матеріалів на прикладі цегли та керамічної плитки, використаних при будівництві споруд Миколаївського артилерійського та 2-го Київського Миколаївського військових училищ на території сучасного Національного університету оборони України.

Виклад основного матеріалу. Дослідження історичних будівельних матеріалів не є унікальним процесом, якщо розглядати його у контексті археології, науки, яка за повної відсутності або ж дефіциту писемних джерел дає змогу реконструювати побут, господарство чи навіть суспільно-політичний устрій минулих епох. У фокусі нашого дослідження предмети дещо іншого характеру – цегла та плитка, що хоч і не відносяться до предметів археології у класичному розумінні, зважаючи на приналежність до початку XX ст., проте, є цінним джерелом, що може послугувати яскравим доповненням загальної картини раннього періоду історії університету. Крім того, однією з вихідних тез, що висувують автори публікації, є потреба у науковому опрацюванні цих предметів, зважаючи на необхідність їх музеєфікації.

Варто зазначити, що спроби опрацювання цієї теми поки не є системними. Окремі розвідки науково-популярного характеру з'явилися завдяки колекціонерам старовинної цегли. Цей дещо екзотичний напрям у колекціонуванні має назву філобрікія (від грец. «φίλεω» – любов та англ. «brick» – цегла) і у перспективі може стати одним із напрямів у системі спеціальних історичних дисциплін (Золотнюк, А. 2019).

Зразки керамічної плитки, виявлені у приміщенні першого корпусу університету, за походженням належать двом виробникам: цегельному заводу барона Бергенгейма у Харкові – «Товариству барона Едуарда Бергенгейма в Харькове»

(Рис. 1) та заводу вогнетривкої цегли М. А. Ковалевського – «Обществу завода огнеупорных изделий М. А. Ковалевского» (Рис. 2).

Харківське підприємство пов'язане з іменем барона Едуарда Бергенгейма, який створив перший на території України завод з виробництва теракотових та інших глиняних виробів – один із найбільших у тодішній Російській імперії, що розпочав свою роботу ще у 1877 році. Едуард Бергенгейм – харківський промисловець, який народився у м. Турку на південному заході Фінляндії, яка на той час входила до складу імперії Романових у форматі Великого князівства Фінляндського (Ордин, К. 1889). Його батьком був місцевий архієпископ та голова євангелічно-лютеранської церкви Фінляндії у 1850–1884 роках. Після закінчення Фінляндського кадетського корпусу у Фрідріхсгамі Едуард вступає до інженерної академії. У 1869 р. пройшов повний курс, з додатковим відділенням, інженерної академії та був переведений до інженерів Одеського військового округу. З цього часу його життя тією чи іншою мірою було пов'язане з Україною (Титаренко, М. 2024).

У 1870 р. Едуард Бергенгейм вступає до Товариства Курсько-Харківсько-Азовської залізниці. Саме тоді йому спадає на думку створити виробництво керамічної плитки та кахля, що на той час були досить дорогими матеріалами, а тому замовляли їх переважно за кордоном. Працюючи на залізниці, барон звернув увагу на значні глиняні поклади українського Донбасу, що могли бути використані для виробництва якісної продукції. Тому вже у 1876 р. він засновує у Харкові завод з вироблення керамічної плитки й кахля, а також вогнетривкої цегли. Завод, побудований у Залопанському районі Харкова, був першим у своєму роді на теренах України. Вибір місця розташування заводу не був випадковим: центральна частина міста була відносно недалеко, поруч пролягала залізниця, розташовувався вокзал (Титаренко, М. 2024). Якість виробленої плитки не поступалася іноземним аналогам, а ціна її була у кілька разів нижче.

У 1887 р. було налагоджено виготовлення керамічних каналізаційних труб. 16 січня 1891 р. утворено «Товариство з виробництва вогнетривкої цегли, гончарних виробів барона Е. Е. Бергенгейма» зі статутним капіталом 500 тис. рублів. А з 1892 р. на заводі стали виготовляти ще й вогне- та кислототривку плитку для підлоги та тротуарів (Титаренко, М. 2024). У 1909 р. капітал «Товариства Е. Е. Бергенгейма» оцінювався у 152 400 карбованців. Завод розміщувався

Рис. 1. Плитка, виготовлена на заводі Едуарда Бергенгейма

Рис. 2. Плитка, виготовлена на заводі Михайла Ковалевського

у Харкові за адресою вулиця Кузинська, 3 (сучасна вул. Озерянська), правління Товариства розташовувалося у власному прибутковому будинку за адресою вулиця Малопанасівська, 35 (сучасна вул. Мала Панасівська) (Список домовладельцев г. Харькова, 1909, с. 388–443).

Продукція заводу «Товариства Е. Е. Бергенгейма» була надзвичайно популярна через високу якість продукції та низьку, порівняно з імпортними аналогами, вартість. Саме тому плитку, виготовлену на заводі, можна побачити у багатьох будівлях кінця XIX – початку XX століття. Окрім будівлі 2-го Київського Миколаївського військового училища, такою плиткою викладено підлогу

у головному корпусі Свято-Михайлівської (колишньої Олександрівської) лікарні у Києві, усипальниці братів Качковських у Кирилівському гаю столиці (Нестерова, Г. 2025) та інших будівлях.

Інший виробник керамічної плитки, продукцію якого було виявлено, також розташовувався на Сході України. Було знайдено кілька зразків різного розміру. Лицьова сторона плитки містить зображення зі стилізованим меандровим орнаментом сірого кольору на блідо-жовтому тлі, зворотна сторона – клеймо із написом «БАХМУ-ТЬ ОБЩ. З. ОГН. ИЗД. М. А. КОВАЛЕВСКИЙ», що свідчить про виготовлення її на цегельному заводі «Общество завода огнеупорных изделий М.А. Ковалевского» у сучасному місті Часів Яр на Донеччині.

Історія виникнення цього великого цегельного заводу сягає 1880-х рр. та пов'язана з іменем місцевого підприємця та землевласника Михайла Олександровича Ковалевського. Йому належав маєток у селі Іваново-Хрещенське (сучасне с. Іванівське, Бахмутського району). Саме там видобували вогнетривку глину, яку постачали на підприємства Джона Юза. Видобуток глини був доволі масштабним. Так, протягом 1882–1883 рр. видобуток глини складав 300 тис. пудів на рік. Підрядники, які її видобували, отримували від 3 до 5 рублів за кожні 300 пудів. Далі сировину транспортували на залізничну станцію Костянтинівка.

Згодом М. Ковалевський вирішив побудувати власне виробництво за зразком заводів, що вже функціонували на території сучасного міста Часів Яр (Вакулєнко, Є. 2024) та належали підприємцям дворянського походження Володимиру Олександровичу та Федору Івановичу Плещеевим з 1876 та 1890 рр. відповідно. На будівництво заводу знадобились чималі на той час кошти (близько 30 тис. рублів сріблом), які М. Ковалевському довелося брати під заклад земельних маєтків (Богунєнко, В. 2016).

Завдяки ґрунтовному краєзнавчому дослідженню директора «Часовоярського історико-краєзнавчого музею» Валерія Богунєнка маємо змогу апелювати до документальних свідчень, виявлених та оприлюднених дослідником. Так, у «Вказівнику до збірника узаконєнь та розпоряджень» за 1895 рік («Указатель к собранию узаконений и распоряжений правительства») сказано наступне: «Государь Император по положению Комитета Министров Высочайше повелел разрешить коллежскому асессору Михаилу Александровичу Ковалевскому, камер-юнкеру Двора Его

Императорского Величества Александру Федоровичу Бантышу, дворянину Адриану Ильичу Мазараки, бахмутскому 2-й гильдии купцу Карлу Христофоровичу Шейблеру учредить акционерное общество под названием «Общество завода огнеупорных изделий М. А. Ковалевского» на основании Устава, удостоенного Высочайшего рассмотрения и утверждения в Петергофе в 16-й день июня 1895 года» (Богунєнко, В. 2016).

У 1896 р. завод Ковалевського налічував 120 робітників та переробляв 811 800 пудів глини (Нестеровский, Н. (ред.). 1896). На 1902 рік завод досяг обсягів виробництва у еквіваленті 180 тис. рублів, мав два парові котли, 445 робітників, у тому числі 67 жінок. Управляючим заводом був гірничий інженер Ф. С. Ермансон (Гаврилов, Н. И. 1902). Виробництво розташовувалося на території сучасного цеху № 1 «Часовоярського вогнетривкового комбінату», що на сьогоднішній день повністю знищений внаслідок злочинних дій російських окупантів та на час підготовки публікації перебував під контролем агресора (Коник, А. 2024).

До початку Першої світової війни річне виробництво заводу в грошовому еквіваленті складало 490 тис. рублів. На підприємстві працювало 470 працівників, а використання вугілля для потреб виробництва досягло 730 тис. пудів на рік (Шобер, Ф. А. 1914, с. 547). На час будівництва 2-го Київського Миколаївського військового училища, де використовувалася плитка виробництва заводу М. Ковалевського, валовий дохід підприємства складав 411 тис. рублів (Богунєнко, В. А. 2016).

Наступною вельми чисельною групою знахідок, що потрапили у фокус нашого дослідження, є будівельна цегла виробництва різних київських цегельних заводів, про що свідчать наявні на них клейма виробників.

Про наявність у Києві цегельного виробництва перші документальні свідчення відносяться до XVI ст., коли Київ входив до складу Великого князівства Литовського. Так, у «Описі Київського Замку 1552 року» (Архив Юго-западной России... 1886, с. 102–111) йдеться про цеглу, яку виготовляли для потреб будівництва замку (Попельницька, О. 2003, с. 109–116).

На початку XVII ст. згадка про цегельний завод спливає у справі про землеволодіння Войтеха Соколовського, який отримав у володіння від князя Костянтина Острозького землі «біля потоку церкви святого Миколи Єрданського», що імовірно розташовувалася на місці корпусів сучасної

Київської нотної фабрики (Семилетов, П. 2017, с. 8–14). Церкву було зруйновано у 1935 р. на підставі «висновку» інспектора культів (Третяк, К. 1998, с. 29). В уривку судового документа, датованого 1609 р., йдеться про земельний конфлікт, що виник між вищезгаданим Соколовським та ігуменом Кирилівського монастиря Василем Красовським. Слуги останнього зруйнували цегельне виробництво, піч та знищили 10 тис. штук готової продукції (Семилетов, П. 2017, с. 22).

Як бачимо, цегельне виробництво у тих чи інших масштабах існувало у Києві ще з часів Середньовіччя, проте, справді масове його поширення та пов'язаний із ним архітектурний стиль відноситься вже до XIX – початку XX століття. У Києві функціонувала велика кількість різних за масштабами цегельень, що подарували славнозвісну київську жовту цеглу, яку отримували з місцевої синьої глини. Сьогодні є спроби відновити технологію виробництва цієї цегли, що славилася високою якістю та міцністю (Галух, О. 2025).

Прослідкувати історію кожного окремого зразка цегли і визначити виробника, який постачав будівельні матеріали для спорудження будівель 2-го Київського Миколаївського військового училища, без наявності на ній клейма було б неможливим. За найпоширенішим визначенням, клеймо виробника – це особливий знак, мітка на виробі, товарі, що вказує на сорт виробу, назву підприємства, яке виготовило товар (Бусел, В. 2005, с. 544).

Обов'язкове нанесення клейм на цеглу в Російській імперії було запроваджено з 30-х рр. XIX століття. Так, згідно з указом № 3467 від 5 лютого 1830 р. виробник цегли був зобов'язаний вказувати у клеймі своє ім'я та прізвище, «хоча б початковими літерами», та місце виробництва. Клеймо пропонувалося реєструвати у Департаменті мануфактур та зовнішньої торгівлі. Указом також були визначені певні переваги, що

отримував виробник за умови експорту продукції (Полное собрание законов Российской Империи... 1831).

За 17 років після цього окремим указом від 24 січня 1847 р. визначалось нанесення клейм на цеглу в обов'язковому порядку, але без уточнення змісту клейма (Полное собрание законов Российской Империи... 1848). А вже з 26 лютого 1896 р. клейма стали зараховуватися до товарних знаків. Була передбачена їх реєстрація у департаменті Торгівлі та мануфактур. Товарні знаки, незаєєстровані таким чином, мали містити позначки імені та побатькові власника торговельного або ж промислового підприємства, його прізвище або ж найменування фірми, а також приналежність за родинними зв'язками (Семилетов, П. 2017, с. 22).

У рамках публікації приведено дешифрування (з окремими ілюстраціями) клейм цегли, виявленої у приміщеннях першого корпусу університету.

Клеймо 1: *А. КОЗИНСКИЙ* (рис. 3) – цегла з заводу купця 2-ї гільдії Абрама Давидовича Козинського. Завод заснував його батько між 1850 та 1857 роками. У 1894 р. виробництво розташовувалося у передмісті Києва, Куренівці. У 1911 р. завод, на потужностях якого працювало 78 робітників, функціонував на вул. Сирецька, 2/17.

Клеймо 2: *А. С. ЛУНЬЕВЪ* (Рис. 4) – цегла з заводів купця Афіногена Степановича Луньова. Завод, що функціонував з 1867 р. у передмісті Києва, Мишоловці, налічував 45 робітників. У 1887 р. завод виготовляв мільйон цеглин на рік, а його оборотний капітал складав 18 тис. рублів. Другий – у Пирогові, працював з 1887 року. Нащадки Луньова, Федір і Кузьма, у 1903 р. володіли уже двома заводами у Мишоловці (96 працівників) та заводом у Пирогові (48 працівників).

Клеймо 3: *Х. ВОЛКОВЪ* (Рис. 5) – цегла з заводів купця 1-ї гільдії Хаїма Шмуля (Тевелевича) Волкова. Заводи розташовувались у Корчуватому,

Рис. 3. Цегла, виготовлена на заводі Абрама Козинського

Рис. 4. Цегла, виготовлена на заводі Афіногена Луньова

Рис. 5. Цегла, виготовлена на заводі
Хаїма Волкова

Рис. 6. Цегла, виготовлена на заводі
Михайла Ріхерта

Межигір'ї та Києві. З 1906 р. Волков орендував заводи С. В. Шатова та Ф. А. Снежка.

Клеймо 4: *М. РИХЕРТЪ* (Рис. 6) – цегла з заводів купця 2-ї гільдії Михайла Вільгельмовича Ріхерта, що розташовувалися на вул. Сирецькій, 2/17 та вул. Юрківській, 2. На місці останнього цегельне виробництво функціонувало ще з XVIII ст. та належало Кирилівському монастирю. З кінця XVIII ст. заводом володіли дворяни Гудим-Левковичі. У 1894 р. Катерина Матвіївна Гудим-Левкович передала завод в оренду (за іншими джерелами завод продали) М. Ріхерту. У 1911 р. підприємство налічувало 58 робітників.

Клеймо 5: *А. ДЕНИСОВЪ* – цегла з заводу унтер-офіцера Антона Павловича Денісова. Виробництво працювало з 1896 по 1913 рр. у передмісті Києва, Пирогові, і у 1913 р. налічувало 81 робітника.

Клеймо 6: *Ил. МОЗГОВОЙ* – цегла з заводу Іларіона Федоровича Мозгового у с. Витачів. Завод був заснований у 1898 р. і пропрацював до 1915 року. На 1903 р. завод налічував 50 робітників.

Клеймо 7: *Бр. [братья] МОЗГОВЫХЪ* – цегла з заводу братів-спадкоємців Іларіона Мозгового.

Клеймо 8: *И. А. СНЪЖКО* – цегла з заводу Іллі Адамовича Снежка, сина купця Адама Андрійовича Снежка.

Клеймо 9: *Н. [наследники] СНЪЖКО* – цегла з заводів спадкоємців Адама Снежка: Флорентина, Олександра, Андрія й Іллі. Заводи Адама Снежка відомі з 1862 р. і розташовувалися поблизу Нових Петрівців і Корчуватого. У 1887 р. завод у Корчуватому виробляв мільйон цеглин на рік.

Клеймо 10: *І.М.З.* – цегла з заводу Йона (Іона) Мордковича Зайцева. У 1911 р. завод налічував 103 робітники. Завод відомий тим, що на його глинищі видатний український археолог Вікентій Хвойко виявив стоянку старокам'яної культури, більш відому як Кирилівська стоянка. Іншим, сумнозвісним фактом було звинувачення праців-

ника заводу Манахема Менделя Бейліса у так званій справі Бейліса.

Клеймо 11: *С. ШЕВЧЕНКО* – цегла з заводу Семена Федоровича Шевченка, що розташовувався на вул. Верхньоюрківській, 14. У 1914 р. завод, що налічував 100 робітників, щорічно виробляв 750 тис. цеглин.

Клеймо 12: *БУЛЫШКИНОЙ. НАСЛ. ГУСЕВ.* – цегла з заводу Катерини Гаврилівни Гусевої, спадкоємиці Олександри Данилівни Булишкіної, дружини купця-старовіра 2-ї гільдії Тимофія Кононовича Булишкіна. У 1910 р. завод орендував Яків Козинський. На той час виробничі потужності заводу давали змогу виробляти до 3 млн цеглин на рік.

Клеймо 13: *Я. КОЗИНСКИЙ* – цегла з заводу Якова Бенціановича Козинського, що розташовувався на вул. Копилівській, 63. У 1903 р. завод налічував 90 робітників.

Клеймо 14: *Э. ШПРУНГЪ* – цегла з заводу купця 2-ї гільдії Емілія Яковича Шпрунга. Завод працював з 1914 року.

Клеймо 15: *Ф. И. ПОЛЛАКЪ* – цегла з заводу купця Федора Івановича Поллака.

Клеймо 16: *Л.П.Ч.* – цегла з заводів купця Лазаря Павловича Черноярова. У 1885–1897-х рр. родина Чернояркових володіла п'ятьма цегельними заводами, розташованими у районі Межигір'я, Вишгорода, Витачева і Халеп'я. У 1903 р. Вишгородські заводи налічували 315 робітників і використовували парову машину.

Важливою та неодмінною складовою популяризації історії Національного університету оборони України є побудова відповідної тематичної музейної експозиції. Музейна експозиція – це не лише архітектурна форма, а дієвий інструмент комунікації, що дає змогу досягнути почасти складні історичні процеси, ілюструючи їх матеріальними предметами. У цьому контексті використання виявлених зразків історичних будівельних матеріалів у рамках створення тематичної експозиції

з історії університету є цілком прийнятним та навіть потрібним, адже дає змогу доступно донести до цільової аудиторії необхідний наратив, апелюючи до візуальних образів музейних предметів.

Висновки. Викладений у рамках публікації матеріал яскраво ілюструє, що звичайні, на перший погляд, цегельні клейма дають можливість зануритися у контекст епохи та краще і повніше зрозуміти ті реалії, що послугували тлом раннього періоду існування провідного вітчизняного вищого військового навчального закладу – Національного університету оборони України.

Таке розмаїття клейм свідчить про те, що цегла для будівництва приміщень 2-го Київського Миколаївського військового училища походить

із багатьох різних за обсягами виробництва продукції цегелень. Це дає підстави припустити, що будівництво виконувалося доволі інтенсивно, а тому потребувало значної кількості цегли у короткі терміни. Будівельні матеріали надходили переважно з Києва (у сучасних межах міста) та його найближчих околиць, за винятком вогнетривкої плитки для облицювання підлоги, яку виробляли у Харкові та м. Часів Яр на Донеччині.

Музеефікація предметів, розглянутих у межах публікації, є, на думку авторів, цілком доречною та необхідною, адже дасть змогу побудувати музейну експозицію, присвячену історії університету в логічній та естетичній формі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Архив Юго-западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов [в 35 тт.]. (1886). Т I: Акты о заселении Юго-Западной России. Описание Киевского замка: К., 746 с.
- Богуненко, В. А. (2016). Завод М. А. Ковалевского. URL: <https://www.donmining.info/2019/08/zavod-m-a-kovalевского.html> [дата зверн.: 02.10.2024].
- Бусел, В. Т. (уклад.). (2007). *Великий тлумачний словник сучасної української мови*. К.; Ірпінь : ВТФ «Перун», 1728 с.
- Василик, Р. & Золотнюк, А. (2019). Історія стін: розмова з колекціонером унікальних зразків будівельної цегли. *Вільне життя плюс*. № 98, с. 3.
- Верещагин, Н. С. (1898). Горное дело и металлургия на Всероссийской промышленной и художественной выставке 1896 года в Нижнем Новгороде. Выпуск 6. Группа II (58).
- Вакуленко, Є. (2024). Часів-Яр або Часового Яру: чому є дебати навколо відмінювання та яка історія назви міста у легендах і наукових документах (аналіз). URL: <https://tinyurl.com/3j6mkcpr> [дата зверн.: 02.02.2025].
- Галух, О. (2025). Столичні ентузіасти відновлюють виробництво легендарної жовтої цегли. URL: <https://vechirniy.kyiv.ua/news/107053/> [дата зверн.: 20.01.2025].
- Гайдук, В. (2023). *Клеймована цегла другої половини XIX – першої третини XX ст. у фондів колекції Національного заповідника «Софія Київська»*. К., 192 с.
- Гаврилов, Н. И. (1902). *Фабрики и заводы: Справочная книга Екатеринославской губернии*. Екатеринослав : Тип. Братства Св. Владимира, 310 с.
- Золотнюк, А. (2019). Історія стін. Для чого Роман Василик із Копичинців колекціонує цеглу. URL: <https://tinyurl.com/tb53h59u> [дата зверн.: 03.01.2025].
- Коник, А. (2024). Українські військові контролюють вогнетривкий завод у Часовому Яру – речник ОСУВ “Хортиця”. URL: <https://tinyurl.com/39bxvzsf> [дата зверн.: 03.01.2025].
- Нестерова, Г. (2025). Які таємниці приховує моторошний склеп у київському парку і як його знайти URL: <https://tinyurl.com/4732uzss> [дата зверн.: 20.04.2025].
- Ордин, К. (1899). *Покорение Финляндии: Опыт описания по неизданным источникам*. СПб. : тип. И. Н. Скороходова, 702 с.
- Полюхович, Д. (2015). Що побачиш на постелі? URL: <https://zbruc.eu/node/32199> [дата зверн.: 02.10.2024].
- Попельницька, О. (2003). Опис Київського замку 1552 року, як джерело з історичної топографії Київського Подолу XVI–XVII ст. *Київська старовина*. № 1, с. 109–116.
- Полное собрание законов Российской Империи повелением государя императора Николая Павловича составленное (1831). Собрание второе. Том V. Отделение первое. СПб., 1115 с.
- Полное собрание законов Российской Империи повелением государя императора Николая Павловича составленное (1848). Собрание второе. Том XXII. Отделение первое. СПб., 951 с.

Списокъ домовладельцев г. Харькова. (1909). Х. : Типографія «Печатное дело», 374 с.

Семилетов, П. (2017). *Киевский кирпич*. К., 99 с.

Склеп Качковських: зруйнована могила відомого хірурга. (2019). URL: <https://kievinform.com/archives/4324> [дата зверн.: 05.01.2025].

Титаренко, М. (2024). Завод барона Едварда Фердинанда Бергенгейма. URL: <https://khmap.netlify.app/blog/bergenheim> [дата зверн.: 03.01.2025].

Третьяк, К. (1998). *Київ. Путівник по зруйнованому місту*. К. : РВЦ «Київський університет», 159 с.

Федько, В. (2017). Історія військових училищ у місті Києві до 1919 року. URL: <https://www.ar25.org/article/istoriya-viyskovykh-uchylshch-u-misti-kyievi-do-1919-roku.html> [дата зверн.: 20.02.2025].

Шобер, Ф. А. (ред.). (1914). *Фабрично-заводские предприятия Российской империи (Исключая Финляндию)*. Петроград: Типография т-ва под фирмою «Электротипография Н.Я. Стойковой», 1612 с.

REFERENCES

Arhiv Yugo-zapadnoy Rossii, izdavaemyy Vremennoy komissiei dlja razbora drevnih aktov [v 35 tt.] [Archives of South-West Russia, published by the Temporary Commission for the Analysis of Ancient Acts]. (1886). Т I: Akty o zaselenii Yugo-Zapadnoy Rossii. Opisanie Kievskogo zamka: K., 746 s. [in Russian].

Bogunenko, V. A. (2016). Zavod M. A. Kovalevskogo. URL: <https://www.donmining.info/2019/08/zavod-m-a-kovalevskogo.html> [Accessed: 02.10.2024]. [in Russian].

Vasylyk, R. & Zolotniuk, A. (2019). Istorii stin: rozmova z kolektsionerom unikalnykh zrazkiv budivelni tsehly [The History of Walls: A Conversation with a Collector of Unique Building Bricks]. *Vilne zhyttia plius*. № 98, s. 3. [in Ukrainian].

Vereshhagin, N. S. (1898). Gornoe delo i metallurgiya na Vserossiyskoy promyshlennoy i hudozhestvennoy vystavke 1896 goda v Nizhnem Novgorode [Mining and metallurgy at the All-Russian Industrial and Art Exhibition of 1896 in Nizhny Novgorod]. Vypusk 6. Gruppya II (58). [in Russian].

Vakulenko, Ye. (2024). Chasiv-Yar abo Chasovoho Yaru: chomu ye debaty navkolo vidminiuvannia ta yaka istoriia nazvy mista u lehendakh i naukovykh dokumentakh (analiz) [Chasiv-Yar: why there is debate around the declension and what is the history of the city's name in legends and scientific documents]. URL: <https://tinyurl.com/3j6mkcp> [Accessed: 02.02.2025]. [in Ukrainian].

Halukh, O. (2025). Stolychni entuziasty vidnovliuut vyrobnytstvo lehendarnoi zhovtoi tsehly [Enthusiasts from the capital are reviving the production of the legendary yellow brick]. URL: <https://vechirniy.kyiv.ua/news/107053/> [Accessed: 20.01.2025]. [in Ukrainian].

Haiduk, V. (2023). Kleimovana tsehla druhoi polovyny XIX – pershoi tretyny XX st. u fondovii kolektsii Natsionalnoho zapovidnyka “Sofia Kyivska” [Stamped brick of the second half of the 19th – first third of the 20th century in the fund collection of the National Reserve “Sophia Kyivska”]. K., 192 s. [in Ukrainian].

Gavrilov, N. Y. (1902). *Fabriki y zavody: Spravochnaya kniga Ekaterinoslavskoi gubernii* [Factories and Plants: Reference Book of the Yekaterinoslav Province]. Ekaterinoslav: Typ. Bratstva Sv. Vladimira, 310 s. [in Russian].

Zolotniuk, A. (2019). Istorii stin. Dlia choho Roman Vasylyk iz Kopychyntsi kolektsionuie tsehlu [The history of walls. Why Roman Vasylyk from Kopychyntsi collects bricks]. URL: <https://tinyurl.com/tb53h59u> [Accessed: 03.01.2025]. [in Ukrainian].

Konyk, A. (2024). Ukrainski viiskovi kontroliuut vohnetryvkyi zavod u Chasovomu Yaru – rechnyk OSUV “Khortytsia” [Ukrainian military controls the refractory plant in Chasovy Yar – spokesman for the Khortytsia Military District]. URL: <https://tinyurl.com/39bxvyzf> [Accessed: 03.01.2025]. [in Ukrainian].

Busel, V. T. (comp.). (2007). *Velykyi tlumachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy* [Large explanatory dictionary of the modern Ukrainian language.]. K.; Irpin : VTF «Perun», 1728 s. [in Ukrainian].

Nesterova, H. (2025). Yaki taiemnytsi prykhovuie motoroshnyi sklep u kyivskomu parku i yak yoho znaity? [What secrets does a creepy crypt in a Kyiv park hide and how to find it?]. URL: <https://tinyurl.com/4732uzcc> [Accessed: 20.04.2025]. [in Ukrainian].

Ordin, K. (1899). *Pokoreniye Finlyandii : Opyt opisaniya po neizdannym istochnikam* [The Conquest of Finland: An Attempt at Description from Unpublished Sources]. SPb.: typ. Y. N. Skorokhodova, 702 s. [in Russian].

Poliukhovych, D. (2025). Shcho pobachysh na posteli? [What will you see on the brick?]. URL: <https://zbruc.eu/node/32199> [Accessed: 02.10.2024]. [in Ukrainian].

Popelnytska, O. (2003). Opys Kyivskoho zamku 1552 roku, yak dzherelo z istorychnoi topohrafiy Kyivskoho Podolu XVI–XVII st. [Description of the Kyiv Castle of 1552, as a source from the historical topography of the Kyiv Podil XVI–XVII]. *Kyivska starovyna*. № 1, s. 109–116. [in Ukrainian].

Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy Imperii poveleniem gosudarya imperatora Nikolaya Pavlovicha sostavlennoe [The complete collection of laws of the Russian Empire compiled by order of Emperor Nikolai Pavlovich]. (1831). Sobranie vtoroe. Tom V. Otdelenie pervoe. SPb., 1115 s. [in Russian].

Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy Imperii poveleniem gosudarya imperatora Nikolaya Pavlovicha sostavlennoe [The complete collection of laws of the Russian Empire compiled by order of Emperor Nikolai Pavlovich]. (1848). Sobranie vtoroe. Tom XXII. Otdelenie pervoe. SPb., 951 s. [in Russian].

Spysok domovladeltsev g. Kharkova. (1909). [List of homeowners in Kharkov]. Kh. : Typohrafiia «Pechatnoe delo», 374 s. [in Russian].

Semiletov, P. (2017). *Kievskiy kirpich* [Kyiv brick]. K., 99 s. [in Russian].

Sklep Kachkovskykh: zruinovana mohyla vidomoho khirurha. (2019). [Kachkowski's crypt: the destroyed grave of a famous surgeon]. URL: <https://kievinform.com/archives/4324> [Accessed: 05.01.2025]. [in Ukrainian].

Titarenko, M. (2024). Zavod barona Edvarda Ferdynanda Bergenheima [Factory of Baron Edward Ferdinand Bergenheim]. URL: <https://khmap.netlify.app/blog/bergenheim/> [Accessed: 03.01.2025]. [in Ukrainian].

Tretiak, K. (1998). Kyiv. Putivnyk po zruinovanomu mistu [Kyiv. A guide to the ruined city]. K. : RVTs “Kyivskiy universytet”, 159 s. [in Ukrainian].

Fedko, V. (2027). Istorii viiskovykh uchylshch u misti Kyievi do 1919 roku [History of military schools in the city of Kyiv until 1919]. URL: <https://www.ar25.org/article/istoriya-viyskovyh-uchylshch-u-misti-kyievi-do-1919-roku.html> [Accessed: 20.02.2025]. [in Ukrainian].

Shober, F. A. (ed.). (1914). *Fabrichno-zavodskie predpriyatiya Rossiskoy imperii (Iskliuchaya Finlyandiyu)* [Factory-plant enterprises of the Russian Empire (Except Finland)]. Petrograd: Tipografiya t-va pod firmoyu «Elektrotipografiya N.Ya. Stoykovoy», 1612 s. [in Russian].

Oleksandr UTKIN

Doctor of Historical Sciences, Professor
National Scientific Agricultural Library
of the National Academy of Agrarian Sciences
of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
ORCID: <https://orcid.org/0000-001-9368-6002>

Bohdan SKOPNENKO

PhD of Historical Sciences
The National Defence University of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5678-0657>

Pavlo NETOSOV

The National Defence University of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)
ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-7627-9047>

BUILDING MATERIAL AS A SOURCE OF RESEARCH OF HISTORICAL BUILDINGS OF THE NATIONAL DEFENCE UNIVERSITY OF UKRAINE

The history of the leading domestic military educational institution of Ukraine still hides much that is unknown. There is a shortage of documentary source bases available to researchers. This is primarily about the early period of the university's history – during the existence of the Mykolaiv Artillery and the 2nd Kyiv Mykolaiv Military Schools. Therefore, as a historical source, researchers can use quite unexpected objects, such as building materials discovered during renovation work. Their study allows us to supplement the historical picture and look at the history of the creation of an educational institution from an unexpected perspective.

The publication analyzes individual samples of building materials that were discovered during renovation work in the main building of the National Defence University of Ukraine. These materials date back to the beginning of the 20th century. The research clearly illustrates that seemingly ordinary brick marks allow us to immerse ourselves in the context of a historical era and better understand the history of the university. The brick marks that were studied indicate that the bricks used to build university buildings were produced at many brickyards with different production volumes. In addition, we can assume that the construction process was carried out quite intensively, and therefore a significant amount of bricks was needed for its needs in a short time. Building materials were supplied mainly from Kyiv (modern city limits) and its immediate surroundings, with the exception of fireproof tiles for floor coverings, which were produced in Kharkiv and the town of Chasiv Yar in the Donetsk region. The museumification of the objects considered within the framework of this publication is, in the opinion of the authors, quite appropriate and necessary, as it will allow building a museum exhibition dedicated to the history of the university in a logical and aesthetic form.

Keywords: military archaeology, museology, history of construction, philobricy, National Defence University of Ukraine, Mykolaiv Artillery School, 2nd Kyiv Mykolaiv Military School.

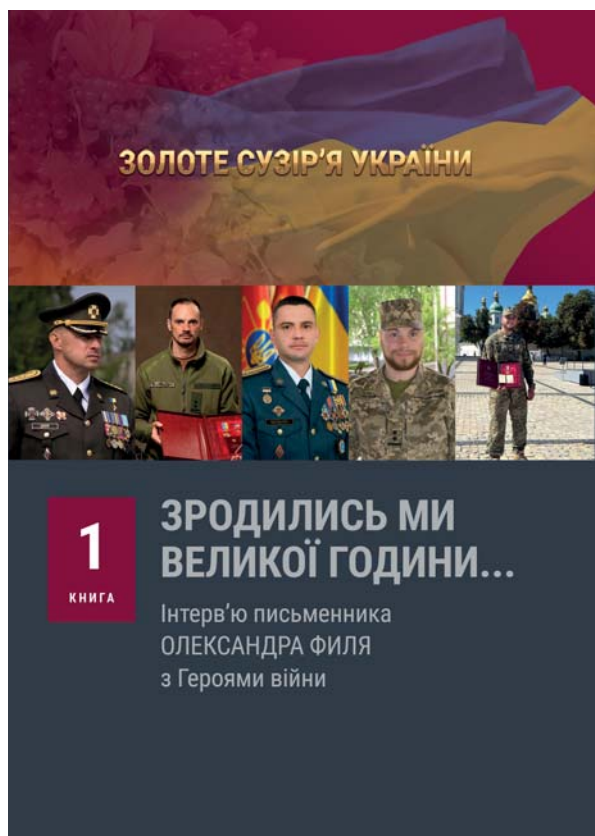
Олександр ЛИСЕНКО

член-кореспондент НАН України,
доктор історичних наук, професор
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4003-6433>

Електронна пошта: ukr2ww@ukr.net

**«ЗРОДИЛИСЬ МИ ВЕЛИКОЇ ГОДИНИ...»:
ХРОНІКА РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ ЧЕРЕЗ СПОГАДИ ЇЇ УЧАСНИКІВ**

Боротьба за незалежність, суверенітет, територіальну цілісність та недоторканість України проти російської агресії, що розпочалася в 2014 р., покликала до зброї нові покоління наших співгромадян. У такий спосіб продовжується історична тяглість визвольних змагань нашого народу. Нові виклики і загрози висунули з лав українського соціуму нових героїв. Саме Героям України у сучасній війні, розв'язаній військово-політичним керівництвом російської федерації, і присвятив свою книгу викладач кафедри суспільних наук навчально-наукового інституту воєнної історії, права та соціальних наук Національного універ-

ситету оборони України, кандидат історичних наук полковник Олександр Філь¹.

Символічно, що книга, випущена київським видавництвом АртЕкономі у переддень державного свята – Дня Незалежності України, запозичила для своєї назви знаковий рядок з маршу українських націоналістів «Зродились ми великої години...». Цією метафорою автор одразу окреслив не тільки ідеологічну складову своєї роботи, а й коло головних героїв своєї книги. Принагідно зауважимо, що автор записав понад сорок інтерв'ю з Героями України, кавалерами відзнаки Президента України – Хреста бойових заслуг та повних лицарів ордену Богдана Хмельницького у рамках авторського проекту «Золоте Сузір'я України», де прописні літери і створюють таку пізнавану нині і в Україні, і далеко за її межами аббревіатуру ЗСУ – Збройні Сили України. Таким чином Олександр Філь засвідчує про «неодноразовість» проекту, а значить варто очікувати нових видань під цим пізнаванням «брендом».

Принагідно зауважимо, що головні герої книги (вони ж Герої України, відзначені цією високою державною нагородою вже під час широкомасштабного вторгнення російської федерації в Україну) свого часу навчалися в Національному університеті оборони України. Насамперед це – полковник Денис Дикий, який зустрів широкомасштабне вторгнення на посаді командира 91-го окремого Охтирського полку оперативного забезпечення й організував оборону Охтирки. Майор Роман Дармограй – командир 3-го механізованого батальйону 72-ї окремої механізованої бригади імені Чорних Запорозжів, який зупинив наступ тактичної групи 6-го танкового полку 90-ї танкової дивізії росіян на околицях Броварів. Майор Ярослав Мельник – командир зенітної ракетної батареї 233 зенітно-ракетного полку імені Українських Січових Стрільців, який разом

¹ Філь, О. (2025). *Зродились ми великої години...* Київ : видавництво Арт Економі, 256 с.

зі своїм екіпажем ЗРК «Бук-М1» відзначився під час боїв на Херсонщині, Запоріжжі та Харківщині. Майор Богдан Дронов – командир 17-го окремого мотопіхотного батальйону 57-ї окремої мотопіхотної бригади імені кошового отамана Костя Гордієнка – відзначився під час боїв на Луганщині. Молодший сержант Андрій Головня – командир відділення батареї протитанкових керованих ракет 209-го окремого протитанкового дивізіону Сухопутних військ за допомогою FGM-148 Javelin знищив значну кількість ворожої броньованої техніки.

За жанровою ознакою книга Олександра Филя – збірка інтерв'ю з військовослужбовцями Збройних Сил України. Водночас автор відступає від класичної схеми опитування, де запитання інтерв'юера чергується з відповіддю респондента. Та й за стилем зазначені інтерв'ю нагадують більше дружню бесіду, коли дослідник намагається з'ясувати не тільки військові здобутки того чи іншого героя, а насамперед проникнути у його внутрішній світ. Тому й запитання вибудовувалися з певною спрямованістю, задля пізнання факторів, що вплинули на формування особистості військовослужбовців. Перш за все це стосується запитань, пов'язаних із соціальним середовищем, у якому формувався той чи інший герой книги (родинне коло, освіта, виховання, соціальна комунікація і взаємодія, культурні практики, мотиваційні чинники тощо).

У передмові до видання директор Інституту історії України НАН України академік НАН України Валерій Смолій зазначив, що «фіксація й популяризація ратного подвигу захисників України набуває особливого значення для комплексного дослідження війни. Саме крізь них це цивілізаційне зіткнення рельєфно постає у різних іпостасях воєнно-антропологічного дискурсу. Соціально-психологічна складова війни – така важлива для розуміння її алгоритму та перебігу – стає можливою для системного аналізу саме завдяки такому виду его-документів. Усно-історичні джерела мають неоціненне значення і для формування державної політики пам'яті про сучасну війну. Адже сучасні меморіальні заходи є одним із важливих чинників забезпечення національної стійкості в умовах надзвичайно складних випробувань, що випали на його долю, а також зміцнення морально-психологічного, патріотичного гарту особового складу Збройних Сил України, виховання нашої молоді як майбутніх захисників Вітчизни».

Вказуючи на вагомість усноісторичних досліджень, В. Смолій констатує, що «фундаментальне історичне знання формується на підставі акумуляції, систематизації і синтезу різномірної за походженням, повнотою відображення історичних явищ і процесів, достовірністю, варіативністю, стилем, жанрами інформації. Ядром цього пізнавального масиву є факти, з мережива яких і «тчеться» нескінченне подієве полотно. При цьому дуже важливо за макроісторичними наративами не випустити з уваги мікроісторичний рівень, адже саме на ньому інтерпретується матеріал, центральним об'єктом якого стає людина. Антропоцентричний дискурс нині виступає інструментом системного опрацювання практично усіх явищ суспільного і державного життя крізь призму мотивацій дійових осіб, їхніх моделей поведінки, життєвих орієнтирів і стратегій, соціальних ліфтів і кар'єрного просування, самоідентифікації та соціальної взаємодії. Такий підхід уможливило адекватне розуміння того, як людина існує в екстремальній системі координат, яку об'єктивно формує воєнний час».

Таким чином рецензований проєкт виконаний у парадигмі, що вважається актуальною як у науковому середовищі, так і в суспільстві.

Особливу увагу привертає блок запитань інтерв'юера щодо навчання, передачі знань, норм та цінностей. Адже молоді люди (до прикладу найстаршому з опитаних полковнику Денису Дикому на момент проведення інтерв'ю виповнилося 43 роки, а наймолодшому – молодшому сержанту Андрію Головні – 21 рік) мають батьків, які народилися в Радянському Союзі, де існували чітко окреслені суспільно-ідеологічні норми, що наклали свій відбиток на їхній світогляд. Мається на увазі перебування в ідеологічних дитячих та юнацьких організаціях, зокрема у всесоюзній піонерській організації, а пізніше і у ВЛКСМ, що вважався не тільки «помічником, але й резервом» КПРС. Це і загальновійськовий обов'язок, що передбачав підготовку кожного юнака до служби в лавах Радянської армії. Іншими словами, респонденти тією чи іншою мірою також піддавалися певному ідеологічному впливу батьків, які закладали підвалини свідомості своїх дітей насамперед через морально-етичні засади та мовні і культурні чинники, певні моделі поведінки, що домінували у тогочасному суспільстві.

Особливо це помітно у респондентів, які зростали у сім'ях, де батьки присвятили себе військовій службі, природа якої змінюється значно повільніше, ніж ідеологічні та політичні режими.

Так, на запитання про вибір майбутньої професії полковник Денис Дикий, батько якого був учасником війни в Афганістані, полковник у відставці Леонід Дикий, відверто відповідає: «Так, ми добре пам'ятаємо, що в 90-ті роки минулого сторіччя було дуже сутужно. Звичайно, я знав, що буду військовим. Адже якщо чесно говорити, в батьків наших не було іншого виходу, як віддати нас із братом до військового навчального закладу...».

А ось що розповів з приводу вибору військової служби як життєвої стратегії майор Ярослав Мельник, який свого часу навчався в Харківському національному університеті Повітряних Сил імені Івана Кожедуба: «Вагання були, адже я добре знаю, що таке військова служба. Чудово знаю, що вона нелегка і дуже відповідальна... Так, батька свого я фактично не бачив вдома. Відраджень, полігонів, тобто все те, що називається кочовим життям. Дід мій також військовий. Він – офіцер, служив у Сухопутних військах... Звичайно, перед тим як вступати до Харківського національного, я деякий час, природно, вагався, ухвалюючи рішення, йти мені навчатися на військового чи ні. Але все ж пішов, бо не було куди вже діватися, оскільки дав обіцянку своєму діду...».

Не менш цікавий блок запитань пов'язаний із художніми книгами та кінострічками, що вплинули на світогляд, а подекуди й на вибір майбутньої професії респондента. Так, майор Ярослав Мельник відверто визнав, що на нього особливе враження справили радянські художні кінострічки, зокрема «Офіцери» та «В бій ідуть лише «старі». Не варто дивуватися, адже у 60–80-х рр. радянський кінематограф спродукував цілу низку кінострічок військово-патріотичного спрямування, що суттєво впливали на вибір допризовною молоддю майбутньої професії.

Полковник Денис Дикий сфокусувався на двох книгах: «Фабрика офіцерів» німецького письменника Ганса Гельмута, де йдеться про життя німецьких військових у 40-х роках минулого сторіччя, та повісті «Волоколамське шосе» Олександра Бека. За словами Дениса, «дійсно, вона розповідає про події німецько-радянської війни, зокрема про битву за нинішню столицю Росії – Москву, однак, якщо не акцентувати свою увагу на географічних місцях та воєнно-політичних аспектах 80-річної давнини, а лише на дійових особах, що фігурують у цій повісті, то скажу вам відверто, вона дає доволі корисну поживу для роздумів. Уже в цій, нинішній війні з російськими загарбниками вона допомогла мені багато в чому. Зокрема, я досить часто звіряв свої дії

з діями головного героя книги комбата, казаха за національністю Бауиржана Момиша-Ули. Щоб ви мене зрозуміли, коротко розповім про нього. Бауиржан – колишній артилерист, який змушений був прийняти командування стрілецьким батальйоном. Подібна перебудова під час повномасштабного вторгнення російських військ сталася і зі мною. Я – за спеціальністю інженер, однак під час оборони Охтирки змушений був вирішувати бойові завдання, які притаманні лише механізованим військам, і це попри відсутність відповідної техніки, зброї та засобів... Забігаючи наперед, скажу, що перед нами в лютому 2022 року також стояли подібні виклики, а може, ще серйозніші, адже на кону стояло питання нашої свободи і незалежності...».

Респонденти, які не виховувалися в рідинах військових, зазвичай, менше потрапляли під вплив мілітарного кінематографа і літератури. Для прикладу, Герой України Роман Дармограй згадує: «Коли я навчався в школі, звичайно, любив читати «Пригоди Тома Сойєра» Марка Твена та «Біле ікло» Джека Лондона». А його однокурсник по академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного підполковник Богдан Дронов констатував, що на нього в юності справила враження книга Валентина Пікуля «Честь маю»: «Дуже часто її перечитую. Але хочу сказати, що на жаль, мушу перечитувати її в оригіналі російською мовою. Ось так і доводиться знаходити компроміс із власним сумлінням, оскільки українську я обожаю і спілкуюся лише рідною мовою, як на службі, так і в побуті... Треба зазначити, що в ній (книзі) відображені правильні, я б сказав, світоглядні речі». Щодо кінематографа, то Богдан Дронов, який нині проходить службу викладачем Національного університету оборони України, відзначив українську кінострічку «Пропала грамота», польську «Вогнем і мечем» і російську «Тарас Бульба».

Наймолодший респондент, двадцятидворічний Андрій Головня на запитання про улюблені кінострічки прогнозовано відповів: «Ну, я любив там бойовики всілякі, фентезі. Їх багато. Головне, щоб було цікаво. Не скажу навіть...». А щодо книг, то Андрій відповів: «Чесно кажучи, не дуже любив читати...».

Варто відзначити цікавий блок запитань і відповідей, пов'язаних із проходженням служби респондентами, зокрема участю в антитерористичній операції та операції Об'єднаних сил, у яких четверо з п'яти військовослужбовців брали участь.

Майже усі респонденти зазначили, що АТО і ООС неабияк вплинули на рівень професіоналізму і боєготовності. Роман Дармограй, згадуючи свою участь в АТО, зазначив: «Треба визнати, що рівень підготовки та вишколу військовослужбовців перевіряється виключно в умовах реального бою. Така вже доля військових. Жоден стимулятор, полігон чи стрільбище не спроможні відобразити рівень підготовки. Для мене такою перевіркою стали наступальні дії нашого 3 механізованого батальйону в серпні 2015 року в районі Білокам'янки та Новоласпи Кальміуського району, що на Донеччині...».

Богдан Дронов про свою участь в АТО згадує так: «... в 2015 році опинився в 17-й окремій танковій Криворізькій бригаді в ролі командира механізованого взводу... Хочу сказати, що 2015 рік – найкращий і найпродуктивніший для мене рік, оскільки я мав можливість розвиватися. Адже люблю все нове. Нова інформація, нові знайомства, нові обставини для мене – це рух вперед та розвиток. І бажано, щоб цей розвиток був всебічним, скажімо так, інтелектуальним. Адже відомо, що вчитися ніколи не пізно...».

Природно, що лівова частка інтерв'ю присвячена участі героїв книги у сучасній війні, що стала визначальною не лише для держави, а й для кожного з них. Особливо цінними є спогади, пов'язані з першими днями широкомасштабного вторгнення російської армії в Україну. Адже крім емоційної складової, що позначилася на відповідях респондентів, варто відзначити інформаційну компоненту, яка значно доповнює загальне, так би мовити, офіційне тло російсько-українського протистояння. Особливого евристичного значення вказана обставина набуває у зв'язку з тим, що в доступних офіційних документах, як правило, відсутні свідчення безпосередніх учасників протистояння. А без цього історія війни не набуде завершених обрисів, що відображають антропологічний вимір війни.

Тому, попри певний скептицизм і переконання в суб'єктивізмі подібних спогадів, сучасним історикам, які воліють працювати лише з архівними матеріалами, варто все ж переглянути своє ставлення до такого роду спогадів, що у світовій науковій практиці вважаються повноцінними історичними джерелами, що підлягають як аналізу, так і зіставленню. Автор проєкту «Золоте Сузір'я України», чудово усвідомлюючи важливість цих спогадів, записує їх буквально по свіжих слідах. Тут варто згадати хоча б інтерв'ю з полковником Денисом Диким, в якому він доволі детально опо-

відає про те, як його 91-й окремий Охтирський полк оперативного забезпечення від першого дня вторгнення став на захист міста, розбивши авангард російської 1-ї гвардійської армії й не допустивши захоплення важливого районного центру Сумщини. У результаті рішучих дій українських підрозділів загарбникам не вдалося глибоко вклинитися в тил наших військ на харківському напрямку і як результат їх наступ на усій ділянці фронту сповільнився. Денис Дикий детально розповідає про досвід оперативної організації захисту Охтирки, про допомогу державної адміністрації та комунальних служб у зміцненні обороноздатності міста. Особливої уваги заслуговує його досвід оперативного ухвалення рішень відповідно до власного розуміння поточної обстановки.

Не менш важливим з цього погляду є інтерв'ю з Романом Дармограєм, батальйон якого опинився на вістрі наступу батальйонної тактичної групи 6-го танкового полку 90-ї танкової дивізії Центрального військового округу російської федерації. Уміла організація ешелонованої, з поступовим нарощуванням вогневих засобів, оборони населених пунктів Броварського району – Броварів, Пухівки, Рожівки та Калинівки – уможливила створення ефективної системи вогню, що дало змогу підрозділу Романа Дармограя зупинити ворога. У результаті чотиригодинного бою 10 березня 2022 р. на північній околиці Броварів було знищено 17 танків, три БМП, БТР-82А та до 55 солдатів і офіцерів противника, зокрема командира російського танкового полку полковника А. Захарова. Після бою було захоплено три танки і МТ-ЛБ. Противник не зміг прорватися до Києва та змушений був відступити. У наступних боях батальйон під командуванням майора Романа Дармограя знищив близько 30 ворожих танків, багато іншої техніки та чимало живої сили противника.

Постать Романа Дармограя вже сама по собі є знаковою, адже у серпні того ж таки 2022 р. журнал Forbes у рамках проєкту «30 до 30» відзначив молодих людей, які захищають незалежність України сьогодні і будуватимуть нову Україну після завершення війни. З-поміж кращих також був відзначений і Герой України підполковник Роман Дармограй.

Таким чином публікація подібних інтерв'ю є невід'ємною частиною загальної кампанії зі збирання усноісторичних свідчень безпосередніх учасників подій, сприяє більш глибокому їх розумінню й детальному вивченню.

Праця, безумовно, відіграє і важливу суспільну та гуманітарну функції. Начальник Національного університету оборони України, доктор військових наук, генерал-полковник Михайло Коваль у вступному слові до книги наголосив: «Наукова фіксація окремих епізодів російсько-української допоможе ветеранам осмислити свій досвід та впоратися з психологічними травмами, пов'язаними з війною. Коли їх спогади записуються та цінуються, захисники та захисниці України усвідомлюють, що вони почуті а їх внесок на шляху до перемоги над рашизмом є суспільно вагомим і належно оціненим. Це сприяє їхній психологічній реабілітації та соціальній адаптації. Записуючи та поширюючи їхні спогади, ми висловлюємо

вдячність героям за їхню боротьбу та відданість ідеалам незалежності. Відкриваючи нову серію видань, ми також сподіваємося заохотити інших дослідників російсько-української війни до подібних наукових зусиль, аби жоден з її учасників не залишився поза полем нашої пам'яті».

Підсумовуючи характеристику праці Олександра Филя, варто вказати на її вагоме наукове і суспільне значення та внесок дослідника у формування сучасної моделі пам'яті про російсько-українську війну. Можна також побажати вченому продовження серії книг, що міститимуть взяті ним інтерв'ю, що сприятиме формуванню его-джерел, пов'язаних із реаліями воєнної доби.

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТТІ

Кожна надіслана стаття має містити таку інформацію:

Шифр УДК (обов'язково)
DOI:

Ім'я та прізвище автора

*науковий ступінь, вчене звання, посада
Місце роботи; місто, країна (у дужках)
(усі відомості наводяться у називному відмінку
українською мовою)
ORCID, електронна пошта, номер телефону*

Наприклад:

УДК: 94(477)
DOI:

Микола Заболотний

*кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії,
Харківський національний університет
Повітряних Сил імені Івана Кожедуба
(Харків, Україна)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0000-0000-0000>
Електронна пошта: mz@gmail.com,
Номер телефону: +380960000000*

НАЗВА СТАТТІ (українською мовою)

Анотація українською мовою (до 600–800 знаків з пробілами).
Ключові слова українською мовою (від 5 до 8).

Текст статті

постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;

аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується дана стаття;

формулювання мети статті (постановка завдання);

*виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі.*

Статті оформлюються за науковим стилем Harvard Referencing style. Втім, з урахуванням вимог наукометричних баз Scopus і Web of Science, вихідні дані архівних і музейних джерел включаються не до загального списку використаних матеріалів, а до підрядкових посилань в кінці сторінки та оформлюються відповідно до ДСТУ 8302:2015 «Інформація та документація. Бібліографічне Посилання. Загальні положення та правила складання» К.: УкрНДНЦ, 2016. С. 13–15.

Наприклад:

АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА:

Підрядкове посилання у кінці сторінки
(у тексті нумерацію посилань застосовувати наскрізну):

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). Ф. 3959. Оп. 2. Спр. 12 (назва документу зі справи). Арк. 25.
2. ЦДАВО України. Ф. 3959. Оп. 2. Спр. 12 (назва документу зі справи). Арк. 27.
3. Державний Архів Львівської області (далі — ДАЛО). Ф. 3. Оп. 1. Спр. 70 (назва документу зі справи). Арк. 30.
4. ДАЛО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 70 (назва документу зі справи). Арк. 32.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

(в алфавітному порядку та їх посилання в тексті)

Наприклад:

Державний документ:

Посилання в тексті:

(Аналітична доповідь. 2018, с. 159).

В списку використаних джерел і літератури (див. у References позицію 1):

Аналітична доповідь до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2018 році». (2018). Київ: НІСД, 1316 с.

Електронні ресурси (без автора):

Посилання в тексті:

(В Міністерстві оборони України буде створено Раду волонтерів. 2014).

В списку використаних джерел і літератури (див. у References позицію 4):

В Міністерстві оборони України буде створено Раду волонтерів. (2014). URL: <https://www.mil.gov.ua/news/2014/10/02/v-ministerstvi-oboroni-ukraini-bude-stvoreno-radu-volonteriv-general-polkovnik-valerij-geletej> [дата зверн.: 11.11.2020].

Електронні ресурси (з автором):

Посилання в тексті:

(Матяш, М. 2017).

В списку використаних джерел і літератури (див. у References позицію 12):

Матяш, М. (2017). Одним із найбільш значущих результатів Революції Гідності стало виникнення волонтерського руху. Укрінформ, 14 жовтня 2017 року. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2324579-ukrainske-volonterstvo-avise-unikalnee-jomu-zavdacuemo-suverenitetom.html> [дата зверн.: 11.11.2020].

Кандидатська дисертація:

Посилання в тексті:

(Вашкович, В. В. 2018, с. 140).

В списку використаних джерел і літератури (див. у References позицію 5):

Вашкович, В. В. (2018). *Купецтво Харківської губернії (друга половина XIX — початок XX ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 — Історія України. Харків, 220 с.*

Автореферат дисертації:

Посилання в тексті:

(Волониць, В. С. 2007, с. 15).

В списку використаних джерел і літератури (див. у References позицію 6):

Волониць, В. С. (2007). *Торговельно-комерційна діяльність греків-купців в Україні (середина XVII — XIX ст.)* (автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 — Історія України). Донецьк, 20 с.

Стаття в журналі з DOI:

Посилання в тексті:

(Новікова, В. Г. 2019, с. 39).

В списку використаних джерел і літератури (див. у References позицію 13):

Новікова, В. Г. (2019). Місце та роль жінок у волонтерському русі в період проведення АТО (2014–2018). *Воєнно-історичний вісник*. № 2 (32), с. 38–50. DOI: <http://dx.doi.org/10.33099/2707-1383-2019-32-2-38-50>.

Стаття в журналі без DOI:

Посилання в тексті:

(Гозуватенко, С. П. 2015, с. 68).

В списку використаних джерел і літератури (див. у References позицію 8):

Гозуватенко, С. П. (2015). Постать генерала Михайла Омелянович-Павленка за оцінками його сучасників. *Воєнно-історичний вісник*. № 1 (15), с. 64–71.

Матеріали конференцій:

Посилання в тексті:

(Пастернак, О. Д. 2020, с. 104–105).

В списку використаних джерел і літератури (див. у References позицію 14):

Пастернак, О. Д. (2020). Трагедія Бабиного Яру у фокусі музейних джерел. *Українське військо: сучасність та історична ретроспектива: Збірник матеріалів I Міжнародної науково-практичної конференції*. Київ, Україна, 27 листопада 2020 р. Київ: НУОУ, с. 104–105.

Закон України:

Посилання в тексті:

(Про внесення змін до деяких законів України щодо волонтерської діяльності. 2015).

В списку використаних джерел і літератури (див. у References позицію 15):

Про внесення змін до деяких законів України щодо волонтерської діяльності: Закон України від 05.03.2015 р. № 246-VIII. (2015). *Відомості Верховної Ради України*. № 22. Ст. 146.

КНИГИ:

Один автор:

Посилання в тексті:

(Грицюк, В. М. 2010, с. 60).

В списку використаних джерел і літератури (див. у References позицію 10):

Грицюк, В. М. (2010). *Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на території України*. Київ: НАН України. Інститут історії України, 150 с.

Два автори:

Посилання в тексті:

(Вєденєєв, Д. В. & Биструхін, Г. С. 2006, с. 24).

В списку використаних джерел і літератури (див. у References позицію 7):

Вєденєєв, Д. В. & Биструхін, Г. С. (2006). *Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА (1920–1945)*. Київ: Генеза, 408 с.

Від трьох до шести авторів:

Посилання в тексті:

(Шуст, Р. М., Крижанівський, А. Л., Целуйко, О. П., Швець, В. Є., Вовчак, О. Д. & Комаринська, З. М. 2011, с. 125).

В списку використаних джерел і літератури (див. у References позицію 23):

Шуст, Р. М., Крижанівський, А. Л., Целуйко, О. П., Швець, В. Є., Вовчак, О. Д. & Комаринська, З. М. (2011). *Гроші України*. Київ: УБС НБУ; Харків: ТОВ «Видавництво “Фоліо”», 502 с.

Багатотомне видання:

Посилання в тексті:

(Смолій, В. А. (ред.). 2011, с. 244).

В списку використаних джерел і літератури (див. у References позицію 17):

Смолій, В. А. (ред.). (2011). *Економічна історія України: Історико-економічне дослідження* (в 2 т., Т. 1). Київ: Ніка-Центр, 696 с.

Редактор (без автора):

Посилання в тексті:

(Станко, В. Н. (голов. ред.). 2002, с. 315).

В списку використаних джерел і літератури (див. у References позицію 18):

Станко, В. Н. (голов. ред.). (2002). *Історія Одеси*. Одеса, 560 с.

Редактор і керівник авторського колективу:

Посилання в тексті:

(Сиротенко, А. М. (за заг. ред.). 2020, с. 120).

В списку використаних джерел і літератури (див. у References позицію 19):

Сиротенко, А. М. (за заг. ред.). (2020). *Воєнні аспекти протидії «гібридній» агресії: досвід України: монографія*. Колектив авторів. К.: НУОУ ім. Івана Черняхівського, 176 с.

Без автора (або ред. колегія):

Посилання в тексті:

(Смолій, В. А. (ред.). 2011, с. 318).

В списку використаних джерел і літератури (див. у References позицію 16):

Смолій, В. А. (ред.). (2011). *Нариси історії української революції 1917–1921 років* (кн. 1). Київ: НВП «Видавництво “Наукова думка”» НАН України, 390 с.

Упорядники:

Посилання в тексті:

(Голько, О., Тучак, О. & Халак, Н. (упоряд.). 2014, с. 78).

В списку використаних джерел і літератури (див. у References позицію 9):

Голько, О., Тучак, О. & Халак, Н. (упоряд.). (2014). *Українські жертви Волині 1938–1944 рр. у картах і таблицях*. Володимир-Волинський район. Львів, 96 с.

Автор і перекладач:

Посилання в тексті:

(Зомбарт, В. 2003, с. 68).

В списку використаних джерел і літератури (див. у References позицію 11):

Зомбарт, В. (2003). *Евреи и хозяйственная жизнь*: авториз. перевод с немецкого Г. Гросман (ред. пер.). Київ: МАУП, 229 с.

Перевидання:

Посилання в тексті:

(Бойко, О. Д. 2014, с. 125–127).

В списку використаних джерел і літератури (див. у References позицію 2):

Бойко, О. Д. (2014). *Історія України: Навчальний посібник* (5-е вид., доп.). Київ: Академвидав, 720 с.

Частина книги:

Посилання в тексті:

(Шевченко, В. В. 2011, с. 630).

В списку використаних джерел і літератури (див. у References позицію 22):

Шевченко, В. В. (2011). Розвиток галузей промисловості. (Ред. В. А. Смолій). *Економічна історія України: Історико-економічне дослідження* (в 2 т. Т. 1). Київ: Ніка-Центр, с. 626–632.

Стаття в збірнику наукових праць (один автор):

Посилання в тексті:

(Боровой, С. Я. 1982, с. 162).

В списку використаних джерел і літератури (див. у References позицію 3):

Боровой, С. Я. (1982). Особливості формування населення міст Південної України в дореформений період. *Історія народного господарства та економічної думки Української РСР*. № 16, с. 63–68.

Стаття в збірнику наукових праць (двох і більше авторів):

Посилання в тексті:

(Шамрай, В. О. & Ольховський, М. А. 2015, с. 141).

В списку використаних джерел і літератури (див. у References позицію 20):

Шамрай, В. О. & Ольховський, М. А. (2015). Сучасний стан офіційного визнання волонтерської діяльності в Україні. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. № 4 (81), с. 139–144.

Посилання в тексті:

(Shchipanskiy, P., Savchenko, V., Martyniuk, O. & Kostiuk, I. 2020, pp. 1302–1308).

В списку використаних джерел і літератури (див. у References позицію 21):

Shchipanskiy, P., Savchenko, V., Martyniuk, O. & Kostiuk, I. (2020). Air defense planning from an impact of a group of unmanned aerial vehicles based on multi-agent modeling. *International Journal of Emerging Trends in Engineering Research*. Vol. 8. No. 4. pp. 1302–1308.

REFERENCES

(Транслітерований латиницею список використаних джерел і літератури
у тому порядку, що й в основному списку).

В квадратних дужках додається переклад назви книги чи статті англійською мовою. Вказується також мова оригіналу, наприклад: [in Ukrainian]; [in English], а не країну походження публікації [in USA]; або [in English] чи [in French], а не [in Canada]. **Увага!** Для видань, які мають офіційну назву англійською, наводиться саме вона.

Тексти українською мовою транслітуються згідно з Постановою Кабміну України від 27.01.2010 № 55 «Про впорядкування транслітерації українського алфавіту латиницею» (<https://slovnyk.ua/translit.php>).

Тексти російською мовою — за системою Департаменту США (http://shub123.ucoz.ru/Sistema_transliterazii.html).

REFERENCES

Analitichna dopovid do Shchorichnoho Poslannia Prezydenta Ukrainy do Verkhovnoi Rady Ukrainy “Pro vnutrishnie ta zovnishnie stanovyshche Ukrainy v 2018 rotsi” (2018). [Analytical Report to the Annual Address of the President of Ukraine to the Verkhovna Rada of Ukraine “On the Internal and External Situation of Ukraine in 2018”]. Kyiv: NISS, 1316 s. [in Ukrainian].

Boiko, O. D. (2014). *Istoriia Ukrainy: Navchal'nyj posibnyk* [History of Ukraine: Textbook] (5th ed.). Kyiv: Akademydav, 720 s. [in Ukrainian].

Borovoi, S. Ya. (1982). Osoblyvosti formuvannia naselennia mist Pivdennoi Ukrainy v doreformeniy period [Features of population formation in the cities of Southern Ukraine in the pre-reform period]. *Istoriia narodnoho hospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrain's'koi RSR*. № 16, s. 63–68. [in Ukrainian].

V Ministerstvi oborony Ukrainy bude stvoreno Radu volonteriv. (2014). [A Council of Volunteers will be established in the Ministry of Defense of Ukraine]. URL: <https://www.mil.gov.ua/news/2014/10/02/v-ministerstvi-oboroni-ukraini-bude-stvoreno-radu-volonteriv-general-polkovnik-valerij-geletej> [Accessed: 11.11.2020]. [in Ukrainian].

Vashkovych, V. V. (2018). *Kupetstvo Kharkivs'koi hubernii (druha polovyna XIX — pochatok XX st.)* [Merchants of Kharkiv province (the second half of 19th — beginning of 20th century)]. (Candidate's thesis). Kharkiv, 220 s. [in Ukrainian].

Volonyts, V. S. (2007). *Torhovel'no-komertsijna diial'nist' hrekiv-kuptsiv v Ukraini (seredyna XVII–XIX st.)* [Trade and Commerce of the Greek Merchants in Ukraine (middle of XVII–XIX)] (Extended abstract of Candidate's thesis). Donetsk, 20 s. [in Ukrainian].

Vyedyenyeyev, D. V. & Bystrukhin, H. S. (2006). *Mech i tryzub. Rozvidka i kontrrozvidka rukhu ukrayinskykh natsionalistiv ta UPA (1920–1945)*. [Sword and trident. Intelligence and counterintelligence of the movement of Ukrainian nationalists and the UPA (1920–1945)]. Kyiv: Geneza, 408 c. [in Ukrainian].

Hozuvatenko, S. P. (2015). Postat henerala Mykhaila Omelianovych-Pavlenka za otsinkamy yoho suchasnykiv [The figure of General Mikhail Omelyanovich-Pavlenko according to his contemporaries]. *Voienno-istorychnyi visnyk*. № 1 (15), s. 64–71. [in Ukrainian].

Holko, O., Tuchak, O. & Khalak, N. (comps.). (2014). *Ukrains'ki zhertvy Volyni 1938–1944 pp. u kartakh i tablytsiakh. Volodymyr-Volyns'kyj rajon* [Ukrainian victims of Volhynia 1938–1944 in maps and tables. Volodymyr-Volynskyi district]. Lviv, 96 s. [in Ukrainian].

Hrytsyuk, V. M. (2010). *Stratehichni ta frontovi operatsiyi Velykoyi Vitchyznyanoyi viyny na terytoriyi Ukrayiny* [Strategic and frontline operations of the Great Patriotic War on the territory of Ukraine]. Kyiv: NAN Ukrayiny. In-t istoriyi Ukrayiny, 150 c. [in Ukrainian].

Zombart, V. (2003). *Evrei i xozyajstvennaya zhizn'* [Jews and economic life]: avtoriz. per. s nem. (G. Grosman, Trans.). Kyiv: MAUP, 229 s. [in Russian].

Matiash, M. (2017). Odnym iz naibilsh znachushchykh rezultativ Revoliutsii Hidnosti stalo vynyknennia volonterskoho rukhu [One of the most significant results of the Revolution of Dignity was the emergence of the volunteer movement]. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2324579-ukrainske-volonterstvo-avise-unikalne-jomu-zavdachuemo-suverenitetom.html> [Accessed: 11.11.2020]. [in Ukrainian].

Novikova, V. H. (2019). Mistse ta rol zhinok u volonterskomu rusi v period provedennia ATO (2014–2018) [The place and role of women in the volunteer movement during the ATO (2014–2018)]. *Voienno-istorychnyi visnyk*. № 2 (32), s. 38–50. DOI: <http://dx.doi.org/10.33099/2707-1383-2019-32-2-38-50>. [in Ukrainian].

Pasternak, O. D. (2020). Trahedii Babynoho Yaru u fokusi muzeinykh dzherel [The tragedy of Babyn Yar in the focus of museum sources]. *Ukrainske viisko: suchasnist ta istorychna retrospektyva: Zbirnyk materialiv I Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii*. Kyiv, Ukraina, 27 lystopada 2020 r. Kyiv: NUOU, s. 104–105. [in Ukrainian].

Pro vnesennia zmin do deiakyykh zakoniv Ukrainy shchodo volonterskoi diialnosti [On amendments to some laws of Ukraine on volunteering]: Zakon Ukrainy vid 05.03.2015 r. № 246-VIII. (2015). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. № 22, art. 146. [in Ukrainian].

Smolii, V. A. (ed.). (2011). *Narysy istorii ukrains'koi revoliutsii 1917–1921 rokiv* [Essays on the history of the Ukrainian revolution of 1917–1921]. (Vol. 1). Kyiv: NVP «Vydavnytstvo “Naukova dumka”» NAN Ukrainy», 390 s. [in Ukrainian].

Smolii, V. A. (ed.). (2011). *Ekonomichna istoriia Ukrainy: Istoryko-ekonomichne doslidzhennia* [Economic history of Ukraine: Historical and economic research]. (Vol. 1). Kyiv: Nika-Tsentr, 696 s. [in Ukrainian].

Stanko, V. N. (ed.). (2002). *Istoriia Odesy* [History of Odessa]. Odesa, 560 s. [in Ukrainian].

Syrotenko A. M. (ed.). (2020). *Voienni aspekty protydii “hibrydnii” ahresii: dosvid Ukrainy: monohrafiia* [Military aspects of counteracting “hybrid” aggression: the experience of Ukraine: a monograph]. Kolektyv avtoriv; K.: NUOU im. Ivana Cherniakhovskoho, 176 s. [in Ukrainian].

Shamrai, V. O. & Olkhovskiy M. A. (2015). Suchasnyi stan ofitsiinoho vyznannia volonterskoi diialnosti v Ukraini [The current state of official recognition of volunteering in Ukraine]. *Zovnishnia torhivlia: ekonomika, finansy, pravo*. № 4 (81), s. 139–144. [in Ukrainian].

Shchipanskiy, P., Savchenko, V., Martyniuk, O. & Kostiuk, I. (2020). Air defense planning from an impact of a group of unmanned aerial vehicles based on multi-agent modeling. *International Journal of Emerging Trends in Engineering Research*. Vol. 8. No. 4. pp. 1302–1308. [in English].

Shevchenko, V. V. (2011). Rozvytok haluzei promyslovosti [Development of industries]. (Red. V. A. Smolii). *Ekonomichna istoriia Ukrainy: Istoryko-ekonomichne doslidzhennia* (v 2 t. T. 1). Kyiv: Nika-Tsentr, s. 626–632. [in Ukrainian].

Shust, R. M., Kryzhanivskiy, A. L., Tseluiko, O. P., Shvets, V. Ye., Vovchak, O. D. & Komarynska, Z. M. (2011). *Hroshi Ukrainy* [Money of Ukraine]. Kyiv: UBS NBU; Kharkiv: Folio, 502 s. [in Ukrainian].

Ім'я та прізвище автора латиницею
Науковий ступінь, вчене звання, посада,
Місце роботи; місто, країна (у дужках) —
англійською мовою у називному відмінку
(місто, країна)
ORCID

Наприклад:

Mykola Zabolotnyi
Candidate of Philosophical Sciences (Ph. D.),
Associate Professor,
Associate Professor of Department of Philosophy,
Ivan Kozhedub Kharkiv National University
of the Air Force
(Kharkiv, Ukraine)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0000-0000-0000>

НАЗВА СТАТТІ (англійською мовою)

Анотація англійською мовою (від 1800 знаків з пробілами).

Ключові слова англійською мовою (від 5 до 8).

Вимоги до подання статті

1. За зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо відповідає автор.
2. Файл подання є документом Microsoft Word у форматі RTF.
3. Інтернет-посилання у тексті супроводжуються повними коректними адресами URL.
4. Якщо матеріали, на які посилається автор, мають DOI — він обов'язково вказується у списку літератури.
5. Текст набраний 14-м розміром кеглю з міжрядковим інтервалом 1,5; всі ілюстрації, графіки та таблиці, а також якісні фотографії розміщені безпосередньо у тексті, там, де вони повинні бути за змістом (а не у кінці документу).
6. Статті та інформацію про авторів надсилайте на офіційну пошту журналу: voyen_ist@ukr.net з поміткою в полі «Тема» — «Матеріал для “Воєнно-історичного вісника”».
7. Обсяг рукопису (основного тексту статті, без анотацій, списку використаних джерел і літератури та references) не більше 20 тисяч знаків (з пробілами).
8. Стаття, що подається англійською мовою, її текст супроводжується анотацією (від 1800 знаків з пробілами) із зазначенням назви статті та відомостей про автора (прізвища та ініціалів, наукового ступеня, вченого звання, посади та місця роботи) українською мовою. Анотація англійською мовою має 600–800 знаків.
9. Скорочення та аббревіатури у тексті статті обов'язково мають бути розписаними повністю.
Наприклад: Науково-дослідний інститут (далі — НДІ), підводний човен (далі — пч).
10. Як елемент комп'ютерного кодування текстів — нерозривний пробіл — використовувати у наступних випадках: між двома ініціалами і між ініціалами та прізвищем («Т. Г. Шевченко»); між скороченим зверненням та прізвищем («м-р Сміт»), а також після географічних скорочень («м. Київ»); всередині скорочень та їм подібні («і т. д.», «т. ч.»); між числами та одиницями вимірювання, які відносяться до них («12 кг», «1981 рік»).
11. Для вирізнення прямої мови, цитат, заголовків, назв, а також слів, ужитих у непрямому, найчастіше іронічному значенні у статті використовувати лапки наступного формату: «Алмаз». Якщо в цитованому тексті або в прямій мові, узятих у лапки, є інші цитування, а також власні назви та інші слова або вислови, що мають уживатися в лапках, використовувати лапки наступної форми: «Науково-виробничий комплекс “Прогрес”».
12. Список використаних джерел і літератури розміщується у кінці роботи на окремій сторінці. Він надає інформацію, необхідну для того, щоб знайти і отримати будь-яке джерело, процитоване в тексті

статті. Кожне джерело, процитоване в статті має з'явитися у списку використаних джерел і літератури. Так само, кожен запис у списку використаних джерел має бути згаданим в тексті. Джерела в списку не нумеруються, а організовуються в алфавітному порядку за прізвищами авторів і в хронологічному порядку, коли робляться посилання на більш ніж одну роботу одного автора (за роком публікації, починаючи з найбільш раннього).

Якщо зустрічаються роботи одного автора, опубліковані в один і той самий рік, в бібліографічному списку вони розміщуються в алфавітному порядку, виходячи із назв робіт; до року публікації в такому випадку приєднується мала латинська літера a, b, c ...

Наприклад:

Илларионов, А. (2013a). Два героя. Раушан Абдуллин и Сергей Шевелев. Радио Эхо Москвы: Блог Андрея Илларионова, 06 ноября. URL: <https://echo.msk.ru/blog/aillar/1192808-echo/> [дата зверн.: 12.01.2021].

Илларионов, А. (2013b). Жертвоприношение миротворцев. Показания свидетелей. Радио Эхо Москвы: Блог Андрея Илларионова, 21 октября. URL: <https://echo.msk.ru/blog/aillar/1181606-%20echo/> [дата зверн.: 12.01.2021].

Илларионов, А. (2013c). За что Медведев наградил 10-ю бригаду спецназа орденом Жукова? Радио Эхо Москвы: Блог Андрея Илларионова, 02 ноября. URL: <https://echo.msk.ru/blog/aillar/1189776-echo/> [дата зверн.: 12.01.2021].

За наявності кількох праць одного року публікації зі спільним першим автором, у списку спершу ставиться посилання з меншою кількістю авторів.

Наукове видання

ВОЄННО-ІСТОРИЧНИЙ ВІСНИК

Збірник наукових праць

MILITARY HISTORICAL BULLETIN

Collection of scientific papers

4(58) / 2025

Міністерство оборони України
Національний університет оборони України

За достовірність викладених фактів, цитат, власних імен та інших відомостей відповідають автори матеріалів.

Редакція залишає за собою право на скорочення і літературне редагування матеріалів, за погодженням з авторами.

Редакція не веде листування з авторами і читачами на сторінках збірника.

Усі права захищені.

Передруки і переклади матеріалів збірника дозволяються лише за згодою авторів і редакції.

При передруку посилання на «Воєнно-історичний вісник» обов'язкове.

Редактор *Д.В. Ведєнєєв*
Макет і комп'ютерна верстка *А.І. Погорєлов*

Підписано до друку 30.12.2025. Формат 60х84 1/8.
Зам. 395. Обл-вид.арк. 6,84. Ум. друк. арк. 15,0. Наклад 100 прим.
Друкарня НУОУ

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавництв, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції, серія ДК № 2205 від 02.06.2005